

321

8007
321

ОНОРЕ
-ДЕ-
БАЛЪЗАК

ШАГРЕНЬОВА ШКУРА

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ОНОРЕ БАЛЬЗАК

ШАГРЕНЬОВА ШКУРА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1929

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літописі Українського
Друку“, „Картковому Репертуарі“
та інших покажчиках Української
Книжкової Палати

І. ТАЛІСМАН

Наприкінці жовтня місяця 1829 року один молодик ввійшов до Пале-Роялю в той момент, коли гральні доми відчинялися за законом, який бере під протекцію пристрасть, що по своїй суті оподатковується. Не дуже вагаючись, він зійшов по східцях кубла, зазначеного за числом 36.

— Пане, ваш капелюш, будь ласка! — гукнув на нього сухим та сварливим голосом блідий, скорчений в тіні й загороджений барикадою дідок, що раптом підвівся, показуючи обличчя, вилите за плюгавим зразком.

Коли ви ввійдете в гральний дім, закон починається з того, що позбавляє вас шапки. Чи це євангелічна чи провіденційна притча? Чи це скоріше спосіб скласти з вами пекельну угоду, вимагаючи якийсь заклад? Чи це для чого, щоб примусити вас додержувати чемности до тих, хто виграватиме ваші гроші? Чи це поліція, що таїться по всіх смітниках суспільства й намагається взнати ім'я чи вашого майстра капелюшів, чи ваше, якщо ви написали його на шапці? Чи це, на решті, для того, щоб взяти мірку з вашого черепу і скласти повчальну статистику про мозкові здібності картярів? Що до цього адміністрація додержує цілковитої мовчанки. Але, запам'ятайте, ледве ви вже зробили крок до зеленого сукна, ваша шапка не належить

вам більше, ніж ви самому собі: ви, ваше майно, ваш капелюш, ваша палиця і ваш плащ віддано грі. Коли ви виходитимете, гра вам доведе жорстокою епіграмою на ділі, що вона вам залишає дещо, повертаючи ваші речі. Однак, коли у вас є новий костюм, ви переконаєтесь на своїй шкурі, що треба зробити собі костюм грача.

Недомисл, що його виявив молодик, коли він одержав номеровану фішку в обмін на капелюш з крисами, на щастя, трохи стертими, показував досить невинну ще душу; тому дідок, що, без сумніву, з молодих літ зацвів у кипучих насолодах грачів, кинув на нього тьмяний і холодний погляд, в якому філософ побачив би злигоди лікарні, блукання збіднілих людей, протоколи на цілий натовп вчаділих, довічні каторжні роботи, заслання на Газакоалько. Цей чоловік, якого довге побіліле обличчя живилось тільки клейкими супами Дарсе, являв собою блідий образ пристрасти, доведеної до найпростішого вигляду. Слід страждань був у його зморшках; він, мабуть, програвав свої мізерні заробітки в той день, коли одержував. Він, як шкапа, на яку вже не впливають удари батога, ні від чого не здригав; глухі стогнання грачів, що виходили збіднілі, їхні німі прокльони та безпорадні погляди завжди знаходили його нечулим. Це було втілення гри. Коли б цей молодик подивився на цього сумного цербера, то, може б, він сказав собі: „В цім серці нема нічого, крім гри в карти“. Незнайомий не послухав цієї живої поради, без сумніву, поставленої тут богом, що містить огиду біля дверей лихих місць. Він рішуче ввійшов до залі, де дзвін золота сліпив почуття в найвищій жадобі. Цього молодика вштовхнула сюди, мабуть, найлогічніша з усіх красномовних фраз Жан-Жака Руссо, якої сумний зміст, я гадаю, такий: „Я думаю, що людина піде на гру,

але тільки тоді, коли між собою і смертю вона не бачить нічого, крім свого останнього екю“.

Вечері в гральних домах поезія тільки вульгарна, але її вплив забезпечено, як кривавої драми. Залі, наповнено глядачами й грачами, бідними старцями, що тиняються там, щоб зігрітись, збентеженими обличчями, оргіями, початими серед вина і ладними закінчитись у Сені. Коли пристрасть б'є через край, то численна кількість дієвих осіб заважає вам споглядати демона гри віч - на - віч. Вечір — це справжній номер ансамблю, де кричить вся трупа, де кожен інструмент оркестри виводить свою фразу. Ви побачили б там багато людей статечних, що приходять сюди шукати розваг і оплачують їх, як задоволення з вистави, з ласощів, як заплатили б, коли б пішли до мансарди купити пекучий жаль на три місяці. Але чи розумієте ви, скільки мусить бути маріння, могутности в людській душі, що чекає відкриття кубла? Між ранковим грачем і грачем вечірнім є різниця, як між неуважним чоловіком і коханцем, що завмирає під вікнами своєї красуні. Вранці приходять тільки тремтлива пристрасть та злидні в усьому своєму неприхованому жасі. Цього моменту ви можете захоплюватись справжнім грачем, грачем, який не їв, не спав, не жив, не думав; його так побив бич раз - у - раз подвоюваних ставок, він так вистраждався, вимучився поставити trente-et-quarente. Цієї проклятої години ви зустрічаєте очі, яких спокій вас лякає; обличчя, які вас притягають; погляди, що підіймають і зажирають карти. Тому гральні будинки бувають чудесні тільки підчас відкриття своїх сеансів. Коли в Еспанії є свої бої биків, коли Рим мав своїх гладіаторів, то Париж гордиться своїм Пале - Роялем, якого дратівливі

рулетки дають спроможність бачити, як потоками тече кров, хоч ноги партерних глядачів і не бояться в ній посковзнутись. Спробуйте кинути швидкий погляд на цю арену, ввійдіть!.. Яка бідність! Стіни, оклеєні за-смальцьованими шпалерами на зріст людини, не мають жодної картини, щоб порадувати людську душу. Там немає навіть цвяха, щоб полегшити самогубство. Паркет стертий, неохайний. Довгий стіл займає центр залі. Простота солом'яних стільців, що стислись біля цього стертого золотом сукна, виявляє цікаву байдужість до розкошів в цих людей, які приходять туди погібати заради наживи й багатства. Ця людська суперечність відкривається скрізь, де душа могутньо реагує на саму себе. Закоханий мріє огорнути свою кохану в шовк, в тендітні тканини Сходу, а здебільшого він володіє нею на голому ліжкові. Честолюбець мріє про вершину влади, зовсім поринаючи в бруді улесливости. Купець коцюбне в глибині вогкої й нездорової крамнички, будуючи розкішний готель, відкіль його сина, скороспілого нащадка, виженуть братерські позови. Нарешті, чи існує що-небудь більш позбавлене втіхи, як дім для втіхи. Дивна проблема! Людина, завжди суперечлива сама собі, обдурюючи надії сьогоdnішнім лихом, а лихо — майбутнім, що їй не належить, надає всім своїм вчинкам характеру непослідовности і кволости. Тут, на світі, ніщо не буває повне, крім нещастя.

Того моменту, коли молодик ввійшов до залі, вже кілька грачів було там. Троє старих чоловіків, з лисими головами, недбало сиділи коло зеленого сукна; їхні гіпсові обличчя, байдужі, як і в дипломатів, виявляли душі пресичені, серця, що давно вже розучились тремтіти і не хвилювались навіть тоді, коли важили недоторканим майном дружини. Молодий італієць, з чорним

волоссям і оливковим кольором обличчя, зліг спокійно на край столу і ніби прислухався до таємних передчувань, що фатально кричать грачу: „так, ні“. Від цієї південної голови віяло золотом і вогнем. Сім чи вісім глядачів, стоячи, вишикувались біля стіни; вони чекали сцен, які їм готували удари долі, обличчя учасників, рухи грошей та лопаточок. Ці гулящі люди були тут мовчазні, непорушні, уважні, як народ на Гревському майдані, коли кат одрубє голову. Високий сухорлявий чоловік у потертому фракі тримав однією рукою книжку для нотаток, а другою — булавку, щоб відзначити хід червоного чи чорного. Це був один із тих сучасних Танталів, які прилипають збоку до всіх насолод свого віку; один з тих скнар без скарбу, які в уяві розігрують ставку, своєрідний розумний божевільний, що втішається в своїх злиднях, плекаючи химеру, і поводить з пороком і небезпекою, як молодий піп з євхаристією, коли править білу месу. Проти банку сиділо один чи два з тих тонких спекулянтів, що досвідчені в шансах гри і схожі на застарілих каторжників, які вже не бояться більше галер; вони прийшли, щоб рискнути трьома ударами і понести негайно той невеликий виграш, з якого жили. Два старих льокаї недбало гуляли, схрестивши руки, і раз-у-раз дивились в сад через вікно, ніби бажаючи показати подорожнім замість вивіски свої плескуваті обличчя. Банкомет та круп'є шойно кинули на понтер пронизливий холодний погляд і сказали тонким голосом: „Гра починається“, коли молодик одчинив двері. Мовчанка стала до деякої міри ще глибша і голови повернулись до новака, що прийшов з цікавості. Нечувана річ! Старі отупілі чоловіки, закам'янілі службовці, глядачі — всі, навіть фанатичний італієць, побачивши незнайомого,

відчули якесь жахливе почуття. Чи треба бути дуже нещасним, щоб викликати жаль, чи дуже кволим, щоб збудити симпатію, чи мати зловісний вигляд, щоб затремтіли душі в цій залі, де мука повинна бути німа, злидні — веселі, відчай — чемний. Отже, все це було в новому відчутті, що схвилювало ці крижані серця, коли ввійшов молодик. Але хіба кати часом не плакали над дівами, що їхні біляві голови мусили одрубати за гаслом революції?

З першого погляду грачі прочитали на обличчі новака якусь жахливу таємницю; його молоді риси огорнув серпанок меланхолійної чарівности, його погляд свідчив про даремні зусилля, про тисячу обдурених надій. Похмура байдужість самогубства оповила це чоло матовою, хворобливою блідістю, гірка посмішка рисувалась у кутках його вуст, а обличчя виявляло покірливість, на яку важко було дивитись. Якийсь таємний геній блищав у глибині цих очей, затуманених, мабуть, втомою від насолод. Чи, може, це був бешкет, що наклав своє брудне тавро на це шляхетне обличчя, колись чисте й сяйливе, а тепер занедбане? Ті жовті круги, що обводили його повіки, і червоні плями на щоках лікарі, без сумніву, приписали б хворобі серця або легень, тимчасом як поети захотіли б побачити в цих прикметах виснаження наукою, сліди ночей, що минули при світлі робочої лампи. Але пристрасть смертельніша за хворобу, хвороба немилосердніша, ніж наука й геній, змінила цю молоду голову, стисла живучі м'язи, скорчила серце, якого тільки злегка торкнули оргії, наука й хвороба. Однаково, як появу славетнього злочинця каторга зустрічає з пошаною, так і тут всі людські демони, досвідчені в муках, побачивши молодика, відчували нечувану скорботу, глибоку рану, яку міряли їхні

погляди, і визнали в ньому з величності мовчазної іронії, з елегантної убожності його одягу свого князя. Молодик, справді, мав фрак гарного смаку, але сполучення жилету з його краваткою було надто дбайливо збережено, що навряд чи в нього була білизна. Його красиві, як у жінки, руки були сумнівної чистоти; нарешті, вже два дні він не носив більше рукавичок. Якщо круп'є і сами льокаї затремтіли, так це через те, що чарівність чесноти квітла місцями на цих крихких і тонких формах, на цьому білявому й рідкому, кучерявому зроду, волоссі. Це обличчя мало тільки двадцять п'ять років, порок був тільки випадком. Молоде життя молодості змагалось тут ще із спустошенням безсилої хтивости. Тьмяність і світло, небуття і існування боролись у ньому, справляючи вражіння одночасно чарівності й жаху. Молодик появився тут, як ангел, що збився без свого сяйва з дороги. Як беззуба баба, що перейнялась жалем до красуні-дівчини, яка марнує свої дні в розпусті, так всі ці заслужені професори пороку й зневаги ладні були закричати новакові: „Геть!“ Він підійшов просто до столу, спинився біля нього, кинув без розрахунку золоту монету, яку тримав у руці і яка покотилась на чорне; потім, як сильні душі, що ненавидять хистливу невідомість, він кинув на круп'є, разом і палкий, і спокійний, погляд. Інтерес цієї ставки був такий великий, що старі не поставили нічого, а італієць, що схопив з фанатизмом пристрасти одну думку, яка йому посміхнулась, поставив свою купу золота проти ставки незнайомого. Банкомет забув сказати свої фрази, які з часом перетворились на сипле й невиразне хрипіння: „Починайте гру! гра зроблена! ставок більш немає!“ Круп'є, байдужий до втрати чи виграшу охотників до цих похмурих насолод, розклав

карти і, здавалось, бажав щастя останньому відвідувачеві. Кожен хотів бачити останню сцену шляхетного життя в долі цієї монетки.

Очі, спинені на обридливих шматках картону, заблистіли, але, не зважаючи на увагу, з якою вони дивились то на молодика, то на карти, вони не могли вловити ні найменшої відзнаки хвилювання на його холодному, покірному обличчі.

— Червоне, пара, пас! — вимовив офіційно круп'є.

Якесь глухе хрипіння вирвалось з грудей італійця, коли він побачив, як падають один за одним банкноти, що їх кидав до нього круп'є. А молодик зрозумів свою катастрофу тільки в той момент, коли лопаточка простяглась за його останнім наполеондором. Слонова кістка сухо стукнулась об монету, що хутко, як стріла, приєдналась до купи золота перед касою. Незнайомий тихо заплющив очі. Губи йому побіліли, але він швидко розплющив повіки; уста стали знову коралового кольору, він напустив на себе вигляд англійця, для якого життя вже більш не має таємниць, і зник, не випрошуючи втішення тим поглядом, які дуже часто кидають з розпачу на глядачів грачі. Скільки подій і скільки речей протягом однієї секунди зосереджуються в одному ударі кістки!

— От, мабуть, його останній набій, — сказав, посміхаючись, круп'є після моменту мовчанки, підчас якої він тримав цю золоту монету між великим і вказівним пальцем для показу присутнім.

— Це жертва кулі, що кинеться в річку, — відповів один із постійних відвідувачів, оглянувши грачів, що знали один одного.

— Хай собі! — вигукнув льокай, виймаючи понюшку тютюну.

— Коли б ми зробили так, як цей добродій,— сказав один із старих своїм товаришам, показуючи на італійця.

Всі оглянулися на щасливого грача, що тремтливими руками рахував банкові білети.

— Я почув, голос — сказав він, — що крикнув мені на вухо: „грати проти розпачу цього молодого хлопця є рація“.

— Це не грач,— сказав банкомет знову.— Инакше він розподілив би свої гроші на три частини, щоб мати більше шансів.

Молодик проходив, не попрохавши капелюша, але старий цербер, помітивши ветхість цього мотлоху, віддав його, не кажучи ні слова; грач машинально вернув фішку і зійшов по східцях, насвистуючи „Di tanti palpiti“* так тихо, що ледве сам чув ноти цієї чарівної мелодії. Він незабаром опинився в галереях Пале-Роялю, дійшов до вулиці Сент-Оноре, взяв шлях на Тюільрі й нерішучим кроком перейшов сад. Він ішов як серед пустелі, його ліктями штовхали люди, але він їх не помічав, слухаючи крізь галас натовпу тільки один голос смерти. Нарешті, його огорнули ті важкі думки, що ними сповнюються злочинці, коли везуть їх з Палацу Правосуддя на Гревський майдан, до ешафоту, почервонілого від крові, яка вперше пролилась 1793 року.

Є щось велике й жахливе в самогубстві. Падіння багатьох людей однаково безпечні, як у дітей, які падають з такої малої висоти, що не роблять собі ніякої шкоди; але коли розбивається велика людина, то вона мусить упасти з височини, з самих небес, куди вона піднеслась, побачивши недоступний рай. Невблаганні ті бурі, що приневолюють його просити спокою

* Стара італійська пісня: „Стільки тримання!“

душі під дулом пістоля. Скільки молодих талантів, що забилися на мансарди, кволіє, гине через те, що нема друга, нема порадниці - жінки серед мільйону істот перед лицем натовпу, що знеміг і зморився від тягара золота! При такій думці самогубство набирає велетенських розмірів. Між добровільною смертю й плодотворною надією, що її голос кличе юнака до Парижу, один бог знає, скільки кишить задумів, покинутих віршів, розпачу приголомшених криків, даремних спроб і невдалих шедеврів. Кожне самогубство — це чудесна меланхолійна поема. Де знайдете ви в океані літератури книгу, що плаває над усіма іншими і може змагатися геніяльністю з такими рядками: „Вчора о четвертій годині молода жінка кинулась в Сену з високого Мосту Мистецтв“.

Перед таким паризьким лаконізмом драми, романи— все блідне і навіть цей старий заголовний напис: „Стогін славетнього короля Каернаванського, ув'язненого своїми дітьми“, останній уривок загубленої книги, що над нею плакав, читаючи, той Стерн, який сам кинув жінку й дітей.

Незнайомого облягали тисячі подібних думок, їхні уривки мигтіли в його душі, як розірвані прапори в запалі бою. Коли він скидав на якийсь час тягар міркувань і спогадів, щоб спинитися перед деякими квітами, що їхні голівки ніжно хитались від легкого вітру серед зелени, то, несподівано огорнений спокусами життя, що знову прокидались з - під важкої думки самогубства, він підносив очі до неба, де сірі хмари, бурхання вітру, наповнені сумом, важка атмосфера знову радили його померти.

Він попростував до Королівського Мосту, думаючи про останні фантазії своїх попередників. Він посміхнувся, згадавши, що лорд Кестльрі задовольнив

найзвичайнішу з наших потреб раніш, ніж перерізати собі горло, і що академик Оже, ідучи на смерть, шукав своєї табакерки, щоб понюхати тютюну. Він розбирав ці дивацтва, притулившись до поручнів мосту, і впізнавав себе на тому, що дбайливо струшував пил з рукава, який замазав трохи носій, що йшов із торжища. Дійшовши до найвищого місця мостової арки, він помруро подивився на воду :

— Погана погода, щоб топитись,— сказала йому, сміючись, одягнена в ганчір'я баба. — Яка вона брудна і холодна, ця Сена!..

Він відповів наївною посмішкою, що виявляла несамоовиту мужність; але раптом він затремтів, побачивши здалеку, на краю Тюільрі, барак з вивіскою нагорі, де було накреслено словами, завбільшки в фут, написа : „Допомога втопленим“. Пан Даше з'явився йому озброєний філантропією,— це ж він будить і примушує гребти воду добродійними веслами, що розбивають голови втоплених, коли вони, на нещастя, покажуться з води; він побачив, як пан Даше збирає цікавих, гукає лікаря, готує обкурювання, він прочитав некрологи журналістів, написані між радощами бенкету й посмішками танцюристки; він почув, як дзвенять екою, що їх одлічує префект поліції човнярам за його голову.

Мертвий він коштував п'ятдесят франків, а живий він був тільки талановита людина, без заступників, без друзів, без матраца, без барабанної реклами — справжній суспільний нуль, безкорисний для держави, що про нього ніяк не дбала. Смерть серед білого дня здалась йому огидливою,— він вирішив померти вночі, щоб віддати свій невпізнаний труп тому суспільству, що не визнавало величності його життя. Проте він пішов далі і попрямував до набережної Вольтера

безтурботною ходою гулящої людини, що хоче як - небудь вбити свій час. Коли він зійшов по східцях, що закінчують панель мосту на розі набережної, його увагу притягли книги, розкладені на парапеті; він ледве не став прицінюватись до деяких із них. Він став посміхатися, знову заклав, як філософ, руки в жилетні кешені й пішов безтурботною ходою, в якій почувалась холодна зневага, і раптом він із здивованням почув бряжчання грошей, що задзвеніли справді фантастично на глибині його кешені. Посмішка надії засяла на його обличчі, перейшла з вуст на риси, на чоло, наповнила блиском очі й темні щоки. Ця іскра щастя була, як той вогонь, що біжить по рештках вже спаленого паперу, але обличчя спіткала доля чорного попелу: воно стало знову сумне, коли незнайомий хутко витяг руку з кешені, знайшовши там три великих су.

— Добрий пане, *la carita, la carita!* Catarina!* Хоч маленький су на хліб.

Молодий сажотрус з чорним одутлуватим обличчям і коричневим від сажі тілом, одягнений в ганчір'я, протяг руку до цього чоловіка, щоб вирвати в нього останні су.

За два кроки від малого савояра стояв блідий, соромливий, хворобливий, страдницький, одягнений в драпний килим старець. Він сказав йому грубим глухим голосом:

— Пане, дайте мені те, що ви хочете; я помолюсь за вас богу...

Але коли молодик глянув на жебрака, він замовк і не просив більше нічого, побачивши, мабуть, на цьому похоронному обличчі слід злиднів ще в'їдливіших, ніж його власні.

* „Милосердя! Милосердя!“ — по - італійському.

— La carita, la carita!..

Незнайомий кинув монету дитині й бідному старцеві і зійшов по східцях, щоб піти до будинків, — він уже не міг більше терпіти вигляду Сени, що стискала йому серце.

— Ми молитимемось богові, щоб він зберіг ваші дні, — сказали йому обидва старці.

Дійшовши до виставки краму продавця естампів, цей майже мертвий чоловік зустрів молоду жінку, що виходила з блискучого екіпажу. Він з насолодою дивився на чарівну особу, на її біле лице, гармонійно обведене оксамитом витворного капелюшку; його обчарував гнучкий стан, красиві рухи; сукня, трохи підійнята підніжкою, дозволила побачити ногу з тонкими обрисами, яку охопила біла, туго натягнена, панчоха. Молода жінка зайшла до крамниці, стала прицінюватись до альбомів, колекцій літографій; вона купила їх на кілька золотих монет, що, блиснувши, задзвеніли на прилавку. Молодик, що ніби на порозі дверей розглядав гравюри, виставлені на показ, хутко обмінявся з прекрасною незнайомою поглядом, найгострішим з усіх, якими тільки може відповісти чоловік на один з тих безтурботних зорів, що кидаються навмання зустрічним. Це було його прощання з коханням, із жінкою! Та цей могутній запит залишився незрозумілим; не зворушив легковажного жіночого серця: вона не почервоніла, не опустила очей. Що це було для неї? Більше одним захопленням, одним нав'язним бажанням, яке ввечері викличе в неї приємну фразу: „Яка я була гарна сьогодні!“ Молодик незабаром перейшов до другої вітрини й не повернувся, коли незнайома знову ввійшла в екіпаж. Коні помчали. Останній образ розкошів і витворности затемнився, як затемниться і його життя. Він пішов

меланхолійними кроками понад магазинами, неухважно розглядаючи зразки краму. Як крамниці зникли, він став вивчати будинок Лувру, Інституту, вежі Notre-Dame, Палац, Міст Мистецтв. Ці пам'ятники, здавалось, набирають сумного виразу, відбиваючи сірі тони неба, якого рідкі одсвіти робили погрозливим Париж, що, як вродлива жінка, підупадав таємничим вередам потворности й краси. Отже, сама природа змовилась кинути того, що вмирає, в скорботний екстаз. Здаючись на цю злібну силу, що її руїнницький вплив знаходить опір в течії, яка пронизує наші нерви, він почув, що його організм непомітно переходить у стан рідини. Через муки цієї агонії він рухався, як хвиля, і бачив будинки, людей в якомусь тумані, де все колихалося. Він хотів позбутися цього збудження, що справляв на його душу вплив фізичної природи, і попрямував до магазину старовини, маючи намір дати споживу своїм почуттям або дочекатись там ночі, прицінюючись до мистецьких творів. Це значило, так би мовити, йдучи на ешафот, не покладатися на свої сили... Але свідомість близької смерти вернула молодикові на часинку певність герцогині, що має двох коханців, і він ввійшов до крамаря старовинних речей з застиглою на вустах посмішкою п'яниці. Хіба він не був п'яний життям чи, може, й смертю? В нього знову закрутилось у голові, і він став бачити всі речі або чудно обарвленими, або одухотвореними легким колиханням, що полягало, без сумніву, в неправильному кровобігу: то все кипіло, як водоспад; то все було спокійне і в'яле, як літепло. Він просто попросив оглянути крамницю, щоб пошукати, чи не знайдеться, бува, підходящих старовинних речей. Молодий прикажчик, із свіжим і повним обличчям, рудим волоссям і в шапці з люстрового хутра, доручив сторожити

крамницю старій бабі, подібній до жінки Калібана, що взялась чистити піч, чудеса якої належали генію Бернара Поліссі, і потім сказав незнайомому з безтурботним виглядом :

— Подивіться, пане, подивіться! Внизу в нас речі досить звичайні, але, коли схочете зійти на третій поверх, я вам можу показати чудові мумії Каїру, кілька гарних виробів з іктурастаціями, різьбярство по чорному дереві, справжній ренесанс, щойно одержаний і красивіший над усе!

В жахливому стані, що в ньому був незнайомий, ця балаканина чичероне, дурні, крамарські фрази, були для нього дрібним шпиганням яким вузькі голови вбивають геніяльну людину. Але, несучи свій хрест до кінця, він слухав проводиря й відповідав йому жестами та односкладовими звуками; та поволі він добув собі право мовчати і міг безбоязно віддатися своїм останнім жахливим думкам. Він був поет, а його душа випадково подибала величезну поживу: він повинен був побачити кістяки двадцяти світів.

На перший погляд склади являли собою хаотичну картину, де лежали поруч усі людські й божественні твори. Крокодили, мавпи, опудала полозів посміхались церковним вітражам, хотіли немов би кусати їхні бюсти, ганялись за лакованими виробами або здиратись на люстри. Севрська ваза, де пані Жакото намалювала Наполеона, лежала коло сфінкса, присвяченого Сезострісу. Початок світу й події вчорашнього дня поєднувались тут із дивною добродушністю. Рожен лежав на дароносиці, республіканська шабля — на середньовічному арбалеті. Пані дію - Баррі, написана пастеллю Лятуром, з зіркою на чолі, гола і серед хмар, здавалося, з хтивістю дивиться на індійський чубук, намагаючись

відгадати призначення спіралей, що крутились у напрямку до неї. Знаряддя смерті: кінджали, цікавий пістоль, секретна зброя — все накидано всуміш із знаряддями життя — порцеляновими суповими мисками, саксонськими тарілками, прозорими, китайського походження, філіжанками, античними солянками, феодальними цукерковими шкатулками. Корабель слонової кістки нісся на всіх вітрилах по спині непорушної черепахи. Пневматична машина витикала око велечно байдужому імператорові Августу. Багато портретів французьких старшин, голяндських бургомістрів, нечутливих і тепер, як і за життя, виділялися з цього хаосу старовини, кидаючи на неї блідий, холодний погляд. Немов усі країни землі принесли сюди якийсь уривок своїх наук, зразок своїх мистецтв.

Це був своєрідний філософський смітник, де не бракувало нічого: ні люльки згоди дикуна, ні черевика зеленої парчі з гарему, ні ятагана мавра, ні татарського ідола.

Там було все, навіть салдатський кесет, дароносиця священика і пір'я з віяла старовинного трону. Через вибагливість багатьох одсвітів, що з'являлись від сумішку відтінків гострих контрастів світотіни, ці дивовижні картини переливалися тисячами вогнів. Ухо, здавалось, чуло перервані крики; розум схоплював незакінчені драми; око помічало не зовсім погаслі виблиски світла. Нарешті, уперта пилюга накинула легенький покрив на всі ці речі, що їхні численні грані, їхні кривини справляли найхудожніші вражіння.

Незнайомий спочатку порівняв ці три залі, насичені цивілізацією, культами, божествами, шедеврами, королівською пишністю, розпустою, розумом і безумством, з багатогранним свічадом, що його кожна грань —

особливий світ. Після цього туманного вражіння він хотів вибрати з чогось насолоду, але, коли він розглядав, його огорнули думки й мрії: він піддався лихоманці, що, мабуть, з'явилася з голоду, який стискав йому нутро. Вид стількох національних та особистих існувань, засвідчених цими людськими закладами, що пережили їх, остаточно приголомшив почуття молодика; бажання, що штовхнуло його до крамниці, здійснилось: він одійшов од реального життя, піднісся до ідеального світу, ввійшов у чарівні палаци екстазу, де всесвіт з'явився перед ним уламками й огненними знаками... — так колись майбутнє пронеслося в полум'ї перед очима святого Іоанна на Патмосі.

Велика кількість постатей — страдницьких, граційних і жахливих, теплих і світлих, далеких і близьких — стала масами, міріадами, поколіннями. Закам'янілий таємничий Єгипет піднімався з пісків у мумії, закутаній чорними повивачами; потім — фараони, що погребали цілі народи, будуючи собі могили, Моїсей, євреї, пустеля, — він побачив цілий стародавній і врочистий світ. Свіжа і приємна мармурова статуя, сяйлива білиною, посаджена на покручену колону, казала йому про похотливі міти Греції та Іонії. Ах, хто не посміхнувся б, як він, побачивши на червоному тлі молоду чорняву дівчину, що танцювала на тонкій глині етрусської вази перед богом Пріяпом, якого вона вітала з радісним виглядом? Збоку латинська цариця пестила любовно свою химеру. Всі дива імператорського Риму дихали тут у всій повноті і одкривали розкіш термів, ложе, туалет безтурботної Юлії, що мрійливо чекала свого Тібулла. Голова Ціцерона, озброєна могутністю арабських талісманів, викликала спогади про вільний Рим і розгортала сторінки Тита Лівія. Молодик бачив *Senatus*

populusque romanus* ; консул, риктори, тоги, облямовані пурпуром, змагання на форумі, олютілий народ — все це поволі проходило перед ним, як туманні привиди сна. Нарешті, християнський Рим запанував над цими образами.

Одній картині відкрились небеса: він бачив там серед ангелів діву Марію, заглиблену в золоті хмари; її вид затьмарював сонячне сяйво; слухаючи скарги нещасних, відроджена Єва сумирно посміхалася. Торкнувшись мозаїки, зробленої з різних сортів лави Везувія та Етни, його душа переносилась до теплої золотої Італії; він був на оргіях Борджія, бігав по Абрुцьких горах, домагався кохання італійок, жадливо захоплювався блідими обличчями, з довгуватими чорними очима. Помітивши середньовічний кінджал, що його ручка була зроблена, як мереживо, і що іржа вкрила його, як криваві плями, він затремтів, уявивши нічні розв'язки, що їх чинила холодна шпага мужа. Індія із своїми релігіями оживала в ідолі, завінчаному гостроверхою шапкою, оздобленому вертикальними ромбами з дзвінками, одягненому в золото і шовк. Коло цього божка випускала пахощі сантала рогіжка, красива, як і та баядерка, що на ній валялась. Китайське чудище з косими очима, скривленим ротом, покрученими членами зворушувало душу глядача видумками народу, що, змучений вічно одноманітною красою, знаходить невимовну насолоду в нагромадженні потворностей. Солянка, що вийшла з майстерень Бенвенуто Челліні, перенесла його в глибину ренесансу, до часу, коли процвітало мистецтво і розпуста, коли монархи розважались катуваннями, коли соборні постанови, складені в обіймах

* Римський сенат.

куртизанок, приписували чесноту простим священикам. Він побачив завоювання Олександра — в камеї, вбивство Пізарро — в аркебузі з гнотом, нестримні, кипучі, жорстокі, релігійні війни — на дні шолому. Потім сміхотливі образи лицарства виткались на міланській чудово оздобленій і одшліфованій зброї; під забралом шолому ніби блистіли очі паладина.

Цей океан меблі, винаходів, мод, витворів, руїн складав для нього безкінечну поему. Форми, барви, думки — все оживало тут, але нічого повного не давалось душі. Поет мусив був закінчувати ці ескізи великого художника, що створив цю безмірну палітру, де численні події людського життя були накидані в достатку і з зневагою. Заволодівши цілим світом, подивившись на всі країни, віки, царювання, молодик повернувся до окремих істот. Він знову втілювався, заволодів деталями, одкидаючи життя народів, що було надто гнітюче для однієї людини.

Там спала воскова дитина, врятована з музею Рюїша; ця чарівна істота нагадувала йому радощі дитинства. Побачивши чарівничу дівочу пов'язку якоїсь молоді таїтянки, його палка уява малювала просте життя серед природи, цнотливу оголеність справжньої соромливості, насолоду з лінощів, що так властива людині, — всю спокійну долю на березі свіжого і мрійливого струмка, під банановим деревом, що само дарує смачну манну. Він несподівано ставав корсаром і огортався грізною поезією Лари, відразу захопившись перламутровим кольором тисячі ракушок, виглядом якихось коралів, що пахли куширем, морською травою і ураганами Атлантики. Він забував морську метушню, захоплюючись тонкими мініатюрами, блакитними й золотими арабесками, що багато оздобляли коштовний

рукописний требник. Він, тихо заколиханий спокійними думками, знову вдавався в учення та науку, прагнув ситого, безтурботного, без будь-яких вдоволень життя ченців і лежав у глибині келії, милуючись крізь стрільчасте вікно з луків, лісів та виноградників свого ма-настиря. Перед Тенірсом він накидав на себе салдатський казакін або мотлох робітника; він хотів носити брудний і прокурений ковпак фламандців, напивався пивом, грав з ними в карти й посміхався грубій і привабливо оглядній селянці. Він тремтів, бачачи, як падає сніг в М'єріса, або бився, дивлячись на бій Сальваторо Рози. Він гладив ілінойський томагавк і почував, як скальпель ірокеза здирає йому шкіру з черепу. Захоплюючись виглядом лютні, він вручав її якійсь володарці замку, почував насолоду від її мелодійного романсу і признавався їй у коханні ввечері біля готичного каміну серед півтемряви, в якій зникав її одвітний погляд. Він хапався за всі радощі життя, його охоплювали всі скорботи, він опановував усі форми існування, розкидаючи так щедро своє життя й почуття над цими пластичними й порожніми привидами природи, що шум його кроків звучав у душі, як віддалена луна іншого світу, як шум Парижу біля веж Notre - Dame.

Здіймаючись по внутрішніх східцях, що вели до залі третього поверху, він побачив обітні щити, лати, оздоблені різьбленням, дарохранильниці, фігурки з дерева, повішені на стіні. Все це валялось на кожному ступні. Він ішов у чарах сна, його переслідували найдивніші образи, найчудесніші створіння, що кружляють над життям і смертю. Нарешті, сумніваючись у власному існуванні, він став, як і ці курйозні речі — ні зовсім мертвий, ні зовсім живий. Коли він увійшов у нові залі, то день почав згасати, але світ здавався непотрібним

для цих, блискучих від золота й срібла, скарбів, що лежали тут купами. Найдорожчі примхи марнотратців, що померли в мансардах, володіючи кількома мільйонами, зосереджувалися в цьому величезному торжищі людського божевілля. Каламар, оплачений в 100.000 франків і куплений потім за 100 су, лежав коло секретного замка, якого ціни було колись досить, щоб викупити короля. Тут людський рід був в усій пишності своїх злиднів, в усій славі своєї велетенської нікчемности. Стіл чорного дерева, справжній художній ідол з різбленням за малюнками Жана Гужона, що коштував колись багато років праці, був, може, придбаний ціною палива. Коштовні шкатулки, мебля, створена рукою фей, недбайливо тут валялись.

— Та у вас тут мільйони! — крикнув молодик, прийшовши до кімнати, що закінчувала величезну амфіладу заль, оздоблених золотом і різбленням художників минулого віку.

— Скажіть — мільярди, — відмовив товстий повнощокій прикажчик. — Та це ще ніщо! Зайдіть на горішній поверх — і ви побачите!

Незнайомий пішов за своїм проводирем і досяг четвертої галереї, де послідовно пройшли перед його стомленими очима кілька картин Пуссена, чудові статуї Мікель - Анджело, кілька чарівних пейзажів Кльод Льоррена, Жерар Доу, подібний до сторінок Стерна, Рембрандти, Мурільйо, Веласкеци, похмурі й колоритні, як поема Байрона; потім — античні барельєфи, агатові келихи, дивні онікси... Словом, це були твори, що можуть нав'ясти огиду до праці; накопичені шедеври, що здатні збудити зненависть до мистецтва. Він підійшов до Діви Рафаеля, але він уже стомився від Рафаеля. Лице Кореджіо, що чекало його погляду, так і

не одержало його. Коштовна ваза з античного порфіру, що її круговий барельєф малював найпотворнішу, найрозпуснішу з усіх римських пріят утіху якоїсь Коріни, ледве викликала у нього посмішку. Він задушувався під уламками п'яти десятків зниклих віків, він був хворий від усіх людських думок, вбитий розкошами й мистецтвом, пригнічений усіма цими воскреслими формами, які викликали його на бій, як чудища, породжені під ногами якогось лютого генія.

Хіба душа, подібна своїми примхами до сучасної хемії, що все створене зводить до газу, не виробляє жакливі отрути, хутко зосереджуючи свої насолоди, сили чи думки? Хіба чимало людей гине від раптового впливу якоїсь моральної кислоти, що відразу розливається у внутрішній істоті?

— Що в цім ящику? — спитав він, підійшовши до великого кабінету, останніх решток слави, людських зусиль, примх, багатств, між якими він показав пальцем на велику чотирикутню скриньку червоного дерева, підвішену на цвяху срібним ланцюжком.

— Ах, пане, ключ од неї у господаря, — сказав товстий прикажчик з таємничим виглядом. — Якщо ви бажаєте бачити цей портрет, я охоче наважусь повідомити хазяїна?

— Ви наважитесь? — сказав молодик. — Хіба ваш хазяїн якийсь принц, чи що?

— Та хто зна, — відповів прикажчик.

Вони деякий час дивились один на одного, однаково здивовані і той, і другий. Зрозумівши мовчанку незнайомого, як бажання, прикажчик залишив його одного в кабінеті.

Чи пускались ви коли - небудь у безмірність простору і часу, читаючи геологічні твори Кюв'є? Чи кружляли

ви, піднесені його генієм, над безкрайною прірвою минувшини, ніби підтримані рукою чарівника? Одкриваючи глибше й глибше, шар за шаром, під монмартрськими каменярями або в уральських сланцях, тих животин, що їхні закам'янілі рештки належать допотопним цивілізаціям, душа лякається, бачачи мільярди років, мільйони народів, яких забула і квола людська пам'ять і навіть вічний священний переказ,—прах їхній, що лежить на поверхні нашої планети тільки двома футами землі, дарує нам хліб та квіти. Чи Кюв'є не найбільший поет нашого віку? Байрон зробив словами деякий моральний струс, але наш безсмертний натураліст відновив цілі світи з побілілих кісток, відбудував, як Кадму, цілі міста з зубів, заселив тисячі лісів всіма таємницями зоології за допомогою кількох шматків кам'яного вугілля, одкрив племена велетнів у ступні мамута. Ці образи виникають, ростуть і заповнюють цілі країни в гармонії із своїми велетенськими розмірами. Він поет у цифрах, він — у надхненні, коли приставляє нуль до семірки. Він будить небуття, не вимовивши штучно магічних слів. Він досліджує шматочок гіпсу, помічає на ньому відбиток і кричить: „Дивіться!“ І раптом мармур стає животиною, смерть — життям, розгортається цілий світ. Після незчисленних династій велетенських створінь, після рибних порід і молюскових кланів приходить, нарешті, людський рід, виродок грандіозного типу, що зламанний, може, творцем. Ці мізерні люди, народжені лише вчора й розігріті його поглядом на минуле, можуть перейти через хаос, заgrimіти безкінечним гімном і написати минуле світу в своєрідному пере^крученому апокаліпсисі. Перед лицем такого жакливого^о воскресіння, що його створив голос однієї людини, наше хвильове життя викликає жаль; воно —

тільки крихти, що ними дозволено нам користуватися в цій невідомій безкрайності, однаковій для всіх сфер і названій нами Ч а с о м. Ми, роздушені під вагою розруйнованих квітів, питаємо себе: навіщо нам слава, зненависть, кохання; чи для того, щоб зробитися недосяжною крапкою у майбутньому, варто жити? Ми, вирвані з теперішнього, стаємо мертві, поки не ввійде кімнатний льокай і не скаже нам: „Графиня відповіла, що чекає вас, пане“.

Чудеса, що їхній вигляд щойно дав молодому хлопцеві всю відому нам творчість, виснажили силу його душі, як філософа, що розглядає невідомі творіння; дужче, ніж коли, він забажав умерти, і впав на курульне крісло, блукаючи поглядом по фантазмагоріях цієї панорами минувшини. Картини засяли, голови дів йому посміхались, а статуї забарвились облудним життям. Ці твори, під покривом присмерку пущені в танок лихоманковим стражданням, що блукало в його змученому мозкові, зарухалися й закружляли перед ним; кожен божок робив йому гримасу, повіки осіб, змальованих на картинах, опустились на очі, щоб їх освіжити. Кожна з цих форм затремтіла, поважно одійшла із свого місця, легко, з грацією чи з несподіваністю, залежно від вдачі та напису.

Це був таємничий шабаш, гідний фантазій, що привиджувались докторові Фавсту на Брокені! Але ці оптичні явища, породжені втомою, напруженням очних нервів чи примхами присмерків, не злякали незнайомого. Жахи життя були безсильні над душею, що зазнала жахи смерти. Він підохочував якоюсь насмішкуватою допомогою дива цього морального гальванізму, чудеса якого поєднувалися з останніми думками, навіяними на нього почуттям власного буття. Мовчанка навколо нього була така глибока,

що незабаром він поринув у солодкі присмні мрії, що їх вражіння, поволі похмурюючись, переходили від одного відтінку до одного, ніби позбавляючись світла чарами. Один промінь, покинувши небо, заблестів останнім рожевим відблиском, змагаючися з ніччю; молодик підвів голову і побачив ледве освітлений кістяк, що з сумнівом хитав то в один, то в другий бік своїм черепом, ніби кажучи йому: „Мерці ще не хочуть тебе“. Повівши рукою по чолі, щоб одігнати цей сон, молодик виразно відчув свіжий подув чогось пухнастого, що торкнулось його щок, — він здригнув. Скло зазвучало глухим клацанням; він подумав, що ця холодна ласка, гідна могильних таємниць, ішла від кажана. Ще через хвилину тьмяні відблиски заходу дозволили йому ледве-ледве розпізнати привиди, що його оточували; потім уся ця мертва природа зникла в чорному тлі. Ніч — час смерти — несподівано надійшов. З цієї хвилини минув якийсь час, коли він не мав ніякого ясного відчуження земних речей, чи тому, що він поринув у глибокі мріяння, чи тому, що його огорнула дрімота, викликана втомую і незчисленними думками, що розтинали йому серце. Раптом йому здалося, що його кличе грізний голос: він так здригнув, ніби серед пекучого кошмару його скинули враз у глибоку прірву. Він заплющив очі, — проміння ясного світла сліпило його: він бачив, як серед темряви блищить червонувата куля з маленьким дідком у центрі, що стояв, кидаючи на нього світло лампи. Він не чув, ні як він прийшов, ні як він говорив, ні як він рухався. Його поява мала щось магічне. Найбезстрашніша людина, захоплена так уві сні, затремтіла б перед таким дідком, що ніби виліз із суміжного саркофагу. Дивна молодість, що оживляла непорушні очі цього своєрідного привида, не дала можливості

незнайомому повірити в надприродні сили, проте за той короткий час, що одмежовував його сомнабулічне життя від реального, він залишався в філософському сумніві, рекомендованому Декартом, і підпав мимоволі під владу цих нез'ясних галюцинацій, тайну яких одкидає наша гордість і які наша безсильна наука даремно намагається розібрати.

Уявіть собі сухого й худорлявого дідка, одягненого в чорний оксамитовий халат, запоясаний товстою шовковою поворозкою. На голові — оксамитова ярмулка, також чорна, щільно прилягала до черепа, суворо окреслюючи чоло, і пропускала на скронях довгі пасма сивого волосся. Халат, як широкий саван, окутував тіло й ховав усі людські форми, odkриваючи тільки бліде й вузьке обличчя. Його лице здавалось би застиглим у повітрі, якби не кістлява рука, похожа на палицю, загорнену в шматок тканини, що її простяг дідок, щоб лампою освітити молодика. Сива гостро острижена борідка ховала підборіддя цієї чудної істоти, — від цього старий мав вигляд іудейської голови, що нею, як зразком, користуються художники, коли пишуть Моїсея. Губи цієї людини були такі безкрівні і вузькі, що треба було дуже уважно дивитися, щоб угадати лінію, накреслену ротом, на цьому блідому обличчі. Широке, в зморшках, чоло, змарнілі, запалі щоки, невблаганна суворість маленьких зелених очей без вій і брів — все це могло навести незнайомого на думку, що Вагар Золота Жерара Доу вийшов із рямців. Проникливість інквізитора, що її виявляли кривини його зморшок і круглі складки на скронях, доводили досвід життя. Не можна було обдурити цього чоловіка, що ніби мав дар бачити думки в найзамкненіших серцях. Вдачі всіх народів всесвіту і їхня мудрість зосереджувались на його холодному

обличчі, як твори світу — в цих запилених залах. Ви б прочитали тут ясний спокій всевидючого бога або погордливу силу людини, що все бачила. Художник при двох різних виразах і двома ударами пензля зробив би з цього обличчя одночасно і вічного бога - отця, і насмішкувату машкару, Мефістофеля, бо тут була величчя могутність чола і похмура глузливість уст. Ця людина, перемагаючи, мабуть, усі людські злигодні, надмірною могутністю вбивала земні радощі. Той, що вмирав, затремтів, почувуючи, що цей старий геній живе в сферах, чужих світові, сам, без радощів, бо він уже не має більше ілюзій, без горя, бо він не знає більше вдоволь. Старий стояв непорушно, непохитно, як зоря серед світляних хмар. Його зелені очі, повні якогось невідомо спокійного лукавства, здавалось, кидали світло на моральний світ, як лампа на цей таємничий кабінет.

Таке чудне було видовище, що несподівано стало перед молодиком, коли він розплющив очі, заколиханий перед тим думками про смерть і вигадливими образами. Те, що він був приголомшений і дозволив собі на момент піддатися вірі, як дитина, що слухає казки своєї няньки, треба приписати тому покриву, що ним огорнули його життя і розум думки, виснаження зворушених нервів, жорстока драма, що її сцени щойно дали йому таку мучительну насолоду, як шматочок опію.

Це видіння було в Парижі, на набережній Вольтера в ХІХ віці, в такому місті й такого часу, коли магія повинна бути неможливою; по - сусідському з будинком, де вмер бог французької невіри, учень Ге - Люссака й Араго, що зневажав шулерські фокуси з кульками підчас балотування, які робили люди влади. На незнайомого

вплинули тільки ті поетичні чари, яким ми часто піддаємось, бажаючи втекти від безрадісних думок, спокушаючи божу могутність. Отже, він затремтів перед цим світлом і цим старцем, схвильований невиразним передчуттям якоїсь дивної могутности; це хвилювання було схоже на те, яке ми відчуваємо всі в присутності Наполеона або якоїсь великої людини, що величчя генієм і огорнена славою.

— Ви хочете, пане, бачити портрет Ісуса Христа, написаний Рафаелем?— ввічливо спитав старий голосом, що його ясна й виразна звучність мала щось металічне.

І він поставив лампу на вінець зламаної колони так, що коричневий ящик увесь освітився.

При священних іменах Ісуса Христа і Рафаеля у молодого хлопця вирвався жест цікавості, що його, без сумніву, чекав продавець, який натиснув пружину. Раптом стулка червоного дерева посковзнулася по жолобку і впала без шуму, odkриваючи захопленню незнайомого картину. Побачивши цей безсмертний твір, він забув усі чудеса крамниці, примхи свого сну, знову став людиною, пізнав у старцеві істоту з плоті, зовсім живу, ніяк не фантастичну, — він знову став жити в реальному світі. Ніжна стурбованість, смиренна ясність божественної голови відразу ж вплинули на нього. Якись пахощі, що йшли з неба, розвіяли пекельні муки, що спалювали йому мозок кісток. Голова спасителя людства ніби виходила з сутіни, переданої чорним тлом; променястий вінець яскраво блищав над його волоссям, відкіль ніби й виходило це сяйво; в чолі, в плоті була красномовна переконаність, що лилася з кожної риски зворушливими потоками. Рум'яні вуста ніби щойно говорили слова життя, — глядач шукав у повітрі їхній

священний відгук, він питав мовчазність про його чарівні притчі, він слухав їх у майбутньому і знаходив їх у науці минувшини. Євангелія переклали спокійною простотою ті чарівні очі, де шукали пристановища бунтівничі душі. Словом, уся католицька релігія читалась у приємній чудовій посмішці, що висловлював ніби заповіт, в якому полягав її зміст: возлюбіть один одного. Ця картина давала надхнення на молитву, вчила прощення, глушила егоїзм, будила всі заснулі чесноти. Твір Рафаеля, маючи таку перевагу, як музичні твори, покоряв вас владним чарам спогадів, — тріумф був повний, сам художник забувався. Принадність світла ще більше вплинула на це чудо. Хвилинами здавалось, що голова рухається в далечині серед якихсь хмар.

— Я покрив усе це полотно золотими монетами, — холодно сказав продавець.

— Ну, що ж, доведеться померти, — крикнув молодий хлопець, що прокинувся від мрій, що їх остання думка привела його до фатальної долі, примушуючи його відректись непомітними висновками від останньої надії, за яку він чіплявся.

— Ага! Так я мав рацію, що не довіряв тобі, — відповів старий, схоплюючи обидві руки молодика, що його п'ясті він стиснув, як у лещатах.

Незнайомий сумно посміхнувся з цього непорозуміння і сказав лагідним голосом:

— Ні, пане, не бійтесь нічого, мова йде не про ваше життя, а про моє... Чому б мені не признатися в мимовільній обмані? — сказав знову він, глянувши на стривоженого старого. — Чекаючи ночі, щоб утопитися без скандалу, я прийшов подивитись на ваші багатства. Хто б не простив цієї останньої насолоди людині поезії і науки?..

Підозрілий купець оглянув пронизливим поглядом похмуре обличчя удаваного покупця, не перестаючи слухати його речі. Незабаром заспокоєний звуками цього сумного голосу або, може, читаючи в цих змарнілих рисах зловісну долю, що недавно примусила тремтіти грачів, він випустив його руки; але через підозрілість, що не кидала його і виявляла, принаймні, столітній досвід, він недбало простяг руку до буфету, ніби бажаючи на нього спертися, і сказав, вийнявши відтіль стилет.

— Хіба ви три роки надштатний у казначействі і не одержуєте нагороди?

Незнайомий не міг стримати посмішки, роблячи заперечливий жест.

— Чи ваш батько дуже суворо докоряв вам за те, що ви з'явилися на світ? Чи ви в ганьбі?

— Коли б я хотів бути в ганьбі, я б жив.

— Може, вас освистіли в театрі Рюнамвюль? Чи ви мусите складати всякі дурниці, щоб оплатити процесію вашої коханки? Чи, може, ви хворі на золоту лихоманку? Чи ви хочете знищити нудьгу? Нарешті, яка помилка примушує вас померти?

— Не шукайте основ моєї смерти в буденних причинах, що мають владу над більшістю самогубців! Щоб не відповідати вам про нечувані страждання, які тяжко висловити людською мовою, я вам скажу, що я перебуваю в найглибших, наймерзенніших, найдошкульніших злиднях. І, — додав він тоном голосу, дикі гордощі якого суперечили його попереднім словам, — я не хочу просити ні допомоги, ні втішення.

— Еге!

Ці два склади, які спочатку старий вимовив замість будь-якої відповіді, спочатку були схожі на тріскотіння; потім він знову забалакав:

— Не примушуючи вас звертатися до мене з благанням і червоніти, не даючи вам ні французького сантимата, ні леванського парата, ні сицилійського тарена, ні німецького гелера, ні російської копійки, ні шотландського фартинга, ні систерції або оболи античного світу, ні піястра нових віків, не пропонуючи вам нічого золотого, срібного, олов'яного, ні папірцями, ні білетами, я хочу зробити вас багатішим, могутнішим і впливовішим за будь-якого конституційного короля.

Молодик думав, що старий здитинів, і закам'янів, не знаючи, що відповісти.

— Оберніться, — сказав купець, схоплюючи раптом лампу, щоб кинути її світло на стіну, протилежну портретові. — Подивіться на цю шагреньову шкуру, — додав він.

Молодик раптом став і трохи здивувався, помітивши над кріслом, у якому він сидів, шматок шагреню, прибитий до стіни, розмірами не більший за лисячу шкуру; на перший погляд дивно було, чому ця шкура серед глибокої темряви, що панувала в крамниці, випускає проміння таке сильне, що її можна було порівняти з маленькою кометою. Молодий скептик підійшов до цього удаваного талісману, що повинен був його оберегти від нещастя, і нишком посміявся з нього. Проте, спокушений цілком законною цікавістю, він нахилився, щоб роздивитись шкуру послідовно з усіх боків, і найшов незабаром справжню причину цього дивного сяйва. Чорні зерна шагреню були так дбайливо одполіровані й почорнені, примхливі кривини були такі чисті й виразні, що опуклості цієї східньої шкури, яскраво одбиваючи світло, утворювали стільки ж маленьких фокусів, як грані гранату. Він математично довів це явище старому, який замість будь-якої відповіді

лукаво посміхнувся. Побачивши цю посмішку, повну вищости, молодий вчений, подумав, що в даний момент він жертва якогось шарлатанства. Він не хотів взяти в могилу однією загадкою більше і відразу перевернув шкуру, як дитина, що поспішає взнати секрет своєї нової іграшки.

— Еге, — вигукнув він, — тут відтиск печати, що її східні люди називають Соломоною.

— Так ви її знаєте? — спитав купець, ніздрі якого випустили дві або три повітряні струї і сказали більше думок, ніж найенергійніші слова.

— Чи є на світі така дурна людина, щоб вірити цій химері? — крикнув молодик, збудоражений німим, зневажливо глузливым дідовим сміхом.

— Хіба ви не знаєте, — додав він, — що східні забобони освятили містичну форму й брехливі накреслення цієї емблеми, що означає неймовірну могутність. Я думаю, що мені можна однаково докоряти в щиросердості з приводу цього, як і тоді, коли б я говорив про сфінкси чи грифони, що їхнє існування мітологічне, до деякої міри, припускається.

— Якщо ви сходознавець, — знову сказав старий, — то, може, прочитаєте цей переказ?

Він підніс лямпу до самого талісмана, що його молодик тримав перевернутим, і показав літери, так відбиті в зернястій тканині цієї чудесної шкури, ніби їх зробила сама тварина, якій вона колись належала.

— Признаюсь, — вигукнув незнайомий, — що я погано відгадую спосіб, яким користувалися, щоб відбити так глибоко літери на шкурі онагра.

І, хутко повернувшись до столів, завалених старовинними речами, він почав чогось шукати очима.

— Що ви хочете? — спитав старий.

— Інструмента, щоб розрізати шагрень і подивитися, чи надруковано тут ці літери, чи інкрустовано.

Старий запропонував незнайомому стилет. Той його взяв і попробував надрізати шкіру в тому місці, де були написані слова; але, коли він зрізував легкий шар шкіри, то літери появились знову такі виразні й схожі на надруковані на поверхні, що деякий час він думав, що нічого не зрізав.

— Промисловість Леванта має свої секрети, які властиві тільки їй, — сказав він, глянувши на східній переказ якось стурбовано.

— Так! — відповів старий. — Краще змагатися з людьми, ніж з богом.

Таємничі слова були розміщені так:

هو ملكتي ملكت الك
و لكن شرك ملكي
واراد الله هكذا
اطلب وستنال مظالمك
و لكن من مظالمك على شرك
وهي هاهنا
فبكل مرامك الله منزل ايامك
انريد في
الله تحريك
آمين

що означало:

„Коли ти мною володітимеш, ти володітимеш всім. Але твоє життя належатиме мені, — бог хотів так! Бажай — і твої бажання буде виконано! Але погоджуй свої бажання з твоїм життям! Воно — тут. На кожне твоє бажання я зменшуватимусь, як і твої дні.
Чи хочеш ти мене? Бери! Бог тебе почує! Хай буде так!“

— Та ви читаете швидко по - санскритському? — сказав старий. — Може, ви мандрували в Персії чи в Бенгалії?

— Ні, пане, — відповів молодик, з цікавістю обмацуючи цю символічну шкуру, що трохи подібна була своєю тугою гнучкістю до металічної платівки.

Старий купець переставив знову лампу на колону, відкіль він її взяв, кинувши на молодика холодний іронічний погляд, який ніби казав: „Він уже більше не думає про смерть“.

— Що це — жарт чи якась таємниця — спитав незнайомий молодик.

Старий похитав головою і поважно сказав:

— Не зумію вам відповісти. Я пропонував жахливу могутність, що її дає цей талісман, людям обдарованим більшою енергією, ніж, певно, ви; але, весь час, глузуючи з загадкового впливу, що його мусить справляти талісман на майбутню долю, ніхто не захотів наважитись скласти цю угоду, що її так фатально пропонує невідома сила. Я думаю так само, як і вони, я сумнівався, я утримувався і...

— І ви навіть не спробували? — сказав молодик, обриваючи старого.

— Пробувати? — відповів він. — Коли б ви стояли на Вандомській колоні, чи спробували б ви плигнути в повітря? Чи можна спинити течію життя? Чи могла коли - небудь будь - яка людина знищити смерть? Раніше, ніж увійти до цього кабінету, ви вирішили вбити себе; але несподівано вас зацікавлює якась таємниця і відтягає вас од смерти. Дитино, чи кожен ваш день не буде пропонувати вам загадку цікавішу, ніж ця? Послухайте мене! Я бачив розпусний двір регента. Як і ви, я був тоді в злиднях. Я випрошував милостиню.

Проте, я досяг віку ста двох років і став мільйонером: нещастя дало мені багатство, нещастя мене навчило. Я відкрию вам зараз в небагатьох словах велику таємницю людського життя. Чоловік виснажується двома діями, що він їх робить інстинктивно і які висушують джерело його життя. Два дієслова висловлюють дві форми, що їх набирають ці дві причини смерти: хотіти і могти. Між цими двома висловами людської діяльності перебуває інша форма, якою володіють мудреці,— я завдячений їй своїм щастям і довголіттям. Хотіти — спалює нас; а могти — нас зруйнує; але знати — зберігає нашу кволу організацію в постійному стані спокою. Отже, спрага або бажання вмерли в мені, вбиті думкою: рух або могутність вирішила природна гра моїх органів. Одним словом, я помістив моє життя не в серці, яке розбивається, не в почуттях, які при-тупляються, а в мозкові, що не зношується й переживає все. Ніяка надмірність не торкалася ні моєї душі, ні мого тіла. Тимчасом я бачив цілий світ. Мої ноги топтали найвищі гори Азії й Америки, я вивчив усі людські мови, я жив під усіма режимами. Я позичав свої гроші китайцеві, взявши під заклад тіло його батька, я спав під арабовим наметом, звірившись на його слово, я підписував контракти в усіх європейських столицях і без остраху залишав своє золото у вігвамі дикуна; нарешті, я всього досяг, бо зумів усе зневажити. Єдина моя честолюбність була — бачити. Бачити, чи не значить це — знати?.. О, знати, молодий хлопче, хіба це не значить — інтуїтивно мати насолоду? Чи не значить це виявляти саму суть факту і володіти ним справді? Що залишається від матеріяльного володіння? — Думка. Судіть же з цього, яке мусить бути прекрасне життя людини, що, маючи владу позначити всі реальності

в своїй думці, переносить свою душу в джерела щастя, витягає з них тисячі ідеальних прагнень, позбавлених земного бруду. Думка — це ключ до всіх скарбів: вона дає радощі скнарі, не нав'язуючи турбот. Через це я кружляв над світом, де мої вдоволення завжди були розумовими насолодами. Моїми гульбами було споглядання морів, народів, лісів, гір. Я все бачив, але спокійно, без втоми; я ніколи нічого не бажав, я всього ждав. Я прогулювався по всесвіту, як по саду якоїсь оселі, що не належить мені. Те, що люди називають жалем, коханням, невдачами, сумом, — все це для мене думки, які я перетворюю на мрії; замість їх відчувати — я їх перекладаю, замість дозволити їм поглинути моє життя — я їх драматизую; я ними розважаюсь, як романами, які б я читав внутрішнім взором. Ніколи не стомлюючи моїх органів, я ще маю міцне здоров'я. Тому що моя душа взяла в спадщину всю силу, якою я не надуживав, моя голова устаткована ще краще, ніж мої крамниці.

— Тут, — сказав він, б'ючи себе по чолі, — тут справжні мільйони! Я проваджу чудесні дні, кидаючи погляд розуму в минуле; я викликаю цілі країни, місцевості, краєвиди океанів, історично прекрасні постаті. В мене є в уяві сераль, де я еолодію всіма жінками, яких я не мав. Часто я переглядаю ваші війни, ваші революції, і я міркую про них. О, як воліти за краще лихоманкове поверхове захоплення якимсь тілом, більш - менш обарвленим, якимись більш - менш округлими формами, як давати перевагу вашим обдуреним прагненням перед цією вищою здатністю викликати в уяві всесвіт, перед безмежною насолодою рухатись нескутому путями часу або обмеженому простором, перед насолодою все охопити, все бачити, нахилитись над краєм світу,

щоб питати інші сфери, щоб слухати бога? Це,— сказав він голосно, показуючи на шагреньову шкіру,— разом і могли, і хотіти. Тут полягають ваші соціальні ідеї, ваші надмірні бажання, ваша нестриманість; ваші радощі, що вбивають; ваші скорботи, що надміру виснажують; бо біль — тільки гостра насолода. Хто зуміє визначити той момент, коли насолода стає болем і коли біль стає насолодою? Хіба найяскравіше сяйво ідеального світу не пестить погляду, тимчасом, як найприємніша темрява фізичного світу завжди ранив зір? Чи не од знання йде мудрість? А безумство — хіба не надмірність бажання чи могутності?

— Так, я хочу жити надмірно,— сказав незнайомий, схоплюючи шагреньову шкіру.

— Молодий хлопче, обережніш! — вигукнув старий неймовірно бадьоро.

— Я вирішив присвятити життя науці й думці, але вони навіть не прогодували мене,— відповів незнайомий.— Я не хочу бути обдурений ні казаннями, гідними Сведенборга, ні вашим східнім амулетом, ні милосердними зусиллями, що ви їх вживаєте, пане, щоб утримати мене на цім світі, де моє існування віднині неможливе... Ну що ж,— додав він, конвульсійно стискуючи в руці талісман і дивлячись на старого.— Я хочу обіду з королівською пишністю, вакханалії, гідної віку, коли, як кажуть, все було довершене! Нехай мої гості будуть молоді, дотепні і без забобонів, радісні до божевілля! Хай вина змінюються все міцніші, все шумніші, хай вони нас сп'янять на три дні! Хай ця ніч буде прекрасна палкими жінками! Я хочу, щоб гучний бенкет заніс нас у маріння, на своїй колісниці в четверо коней, по той бік світу і скинув нас на невідомі береги. Щоб душі піднеслися на небо або поринули

в багно: я не знаю, чи піднесуться вони, чи впадуть, але це однаково! Отже, я наказую цій зловісній силі з'єднати для мене всі радощі в єдину! Так, я прошу охопити всі насолоди неба і землі останніми обіймами, щоб після цього вмерти. Тому я бажаю і античних пріап після піяцтва і пісень, спроможних збудити мерців, і трійних поцілунків, поцілунків без кінця, хай відгук їхній пронесеться над Парижем, як тріск пожежі; хай розбудить подружжів і навіє їм палку жагу, що омолодить їх усіх, навіть семидесятилітніх.

Вибух сміху, що пролунав із уст старого й почувся в ухах несамовитого молодика, як пекельне грюкотіння, так деспотично перервав його, що він замовк.

— Чи ви думаєте,— сказав купець,— що половиці мої зараз розійдуться, щоб пропустити розкішно сервіровані столи і гостей з того світу? Ні, ні, молодий безтямний хлопче! Ви підписали договір,— все цим сказано: тепер ваші бажання точно виконуватимуться, але за рахунок вашого життя. Коло ваших днів, символізоване цією шкурою, буде стискатися відповідно силі і кількості ваших бажань, від найлегшого до найнадмірнішого. Брамін, якому я завдячений цим талісманом, колись мені пояснив, що відбуватиметься таємнича гармонія між долею та бажаннями володаря. Ваше перше бажання вульгарне. Я міг би його здійснити, але я даю турботи про це подіям вашого нового існування. Кінець - кінцем, ви хотіли померти? Ну, так ваше самогубство буде лише відтягнуто.

Незнайомий, несподівано захоплений і майже роздратований, бачачи, що з нього все глузує цей чудний старий, якого напівфілантропічні наміри здавались йому ясно доведені в останньому кепкуванні,— крикнув:

— Я таки побачу, пане, чи зміниться моя доля за той час, поки я переходитиму набережну. Але коли ви глузуєте з нещасного, то я бажаю в помсту за таку фатальну послугу, щоб ви закохалися в танцюристку. Ви зрозумієте тоді щастя гульби і, може, станете розкидати всі ці скарби, які ви так по-філософському зберегли.

Він вийшов, не чуючи тяжкого зідхання старого, перейшов через залі і спустився по східцях будинку в супроводі товстого прикажчика з роздутими щоками, який даремно намагався йому посвітити; він біг швидко, як злодій, спійманий на гарячому. Засліплений своєрідним марінням, він не помітив навіть неймовірної гнучкості шагреньової шкіри, яка стала пружною, як рукавичка, і згорнулася під його несамовитими пальцями,— вона тепер ввійшла в кишеню його фракту, куди він її сунув майже машинально. Кинувшись з дверей крамниці на шосе, він наштотхнувся на трьох молодиків, що тримали один одного під руку.

— Скотина!

— Дурень!

Такі були ласкаві вигуки, якими вони обмінялися.

— Ова! Це Рафаель!

— Оце так так, а ми тебе чекаємо!

— Як? Це ви?

Ці три дружні фрази послідували за лайкою, як тільки світло ліхтаря, що хитався на вітрі, впало на обличчя цієї здивованої групи.

— Любий друже,— сказав Рафаелю молодий чоловік, якого він ледве не збив,— ти зараз підеш з нами.

— В чому ж річ?

— Рушай, лишень, я тобі дорогою оповім цю історію.

З охоти чи силоміць Рафаеля оточили його друзі, які, захопивши руками до своєї веселої банди, потягли його до Мосту Мистецтв.

— Любий мій,— говорив далі промовець,— ми гонимось за тобою вже мало не тиждень. В твоєму поважному готелі Сен - К а н т е н,— непорушна вивіска якого, до речі, й досі з чорними і червоними літерами, як і за часів Жан - Жака Руссо,— Леонарда сказала нам, що ти поїхав за місто. Однак, ми зовсім не мали вигляду людей, що прийшли по гроші: судовних приставів, кредиторів, сторожів комерційних установ то - що. Ну, та це дурниці! Растіньяк помітив тебе напередодні в театрі Буффонів. Ми знову піддали духу собі і поставили питання свого самолюбства в тому, щоб дошукатись, чи ти ховаєшся на деревах Єлісейських полів, чи ти ходиш ночувати за два су в ці благодійні дома, де старці сплять, прихилившись до протягнутих мотузків, чи ти, може, щасливіший і розташувався бівакуом в якомусь будуарі. Ми не зустрічали тебе ніде,— ні в реєстрації Сен - Пеляжі, ні в каторжних списках. Міністерство, Опера, молитовні дома, бібліотеки, кав'ярні, списки префектів, бюро журналістів, ресторани, театральні фойє, словом—усі гарні й погані місця Парижу ми добре дослідили; ми оплакували втрату людини, обдарованої достатнім талантом, щоб шукати її разом і при дворі, і по тюрмах. Ми говорили про те, щоб канонізувати тебе, як героя Липневої революції. І, слово чести, ми тебе жаліли.

В цей час Рафаель переходив з друзями через Міст Мистецтв, відкіль, не слухаючи їх, він дивився на Сену, що її бурхливі води одбивали паризькі вогні. Над цією рікою, в яку він недавно хотів кинутись, віщування старого здійснились,— час його смерті фатально відтягся.

— І ми тебе справді жаліли,— продовжував його друг, розвиваючи, як і раніш, свою тезу. —Справа йде про одну комбінацію, до якої ми залучували тебе, як вищу людину, цеб - то таку, що вміє стати над усім. Фокус зникання конституційного горіха з - під королівського келиха відбувається тепер урочистіш, ніж будь - коли. Ганебна монархія, звалена народнім героїзмом, була повія, з якою можна було пожартувати й побенкетувати. Але вітчизна — сварливе й чеснотливе подружжя; нам доводиться хоч - не - хоч приймати її помірковані ласки, але, як ти знаєш, влада перейшла із Тюільрі до журналістів, як і бюджет переїхав до іншого кварталу — з передмістя Сен - Жермен до Шосе д'Аnten. Але ось чого ти, може, не знаєш. Уряд, цеб - то банківська та адвокатська аристократія, що репрезентує тепер свою батьківщину, як колись попи — монархію, почув потребу дурити добрий французький народ новими словечками й старими ідеями, за прикладом філософів усіх шкіл і сильних людей усіх епох. Отже, річ йде об тім, щоб прищепити нам думку по - королівському національну, довести нам, що багато краще платити тисячу двісті мільйонів триста три сантими вітчизні, що її репрезентують пани такі - то й такі - то, ніж тисячу сто мільйонів дев'ять сантимів одному королю, який казав я замість ми. Одним словом, заснувався журнал, озброєний двома чи трьома добрими сотнями тисяч франків, з метою утворити опозицію, що вдоволила б незадоволених, не роблячи шкоди урядові короля - громадянина. А через те що ми сміємось з свободи однаково, як і з деспотизму, з релігії, як і невіри, бо для нас вітчизна — це тільки столиця, де обмінюються думками і продають себе по стільки - то за рядок, де кожен день приносить смачні обіди, численні вистави, де

кишать розпусні проститутки, де вечері кінчаються тільки на другий день, де кохання здається тільки на години, як і міські екіпажі,— Париж назавжди лишиться найчарівнішою з усіх вітчизн,— вітчизною радости, свободи, розуму, гарненьких жінок, гульцяїв, доброго вина, де палиця влади ніколи дуже не відчуватиметься, бо перебуваєш недалеко від тих, що її тримають; ми, справжні послідовники бога Мефістофеля, надумали перебарвити суспільний дух: переряджувати акторів, прибивати нові дошки до урядового бараку, постачати ліки доктринарам, пекти знову старих республіканців, перекраювати бонапартистів і оживляти центр, але тільки щоб можна було сміятись *in petto** з королів і народів, не зберігати до вечора нашої ранкової думки і провадити веселе життя на зразок Панургу або *more orientali*** , розлягшись на м'яких подушках. Ми тобі призначили віжки цієї бутафорної і блазенської імперії, отже — ми ведемо тебе відціль на обід, що його влаштовує фундатор вищезгаданого журналу, банкір, який відійшов від справ і, не знаючи, що робити із своїм золотом, хоче обміняти його на розум. Тебе там приймуть, як брата. Ми проголосимо тебе королем цих бунтівничих душ, яких ніщо не лякає і яких проникливість розкриває задуми Австрії, Англії чи Росії, раніш, ніж Росія, Англія чи Австрія мали б якісь наміри. Так, ми тебе зробимо владикою над цими розумовими силами, які народжують на світ Мірабо, Галейранів, Піттів, Метерніхів, всіх цих метких Кріспенів, що розігрують між собою долю імперії, як вульгарні люди — кіршвасер у доміно. Ми тебе репрезентували, як найвидатнішого гуляку, що будь -

* В душі.

** За східнім звичаєм.

коли схоплювався навкулачки з бешкетом, цим дивним чудищем, з яким хочуть поборотися всі сильні душі; ми навіть говорили, що жоден бенкет не перемиг ще тебе. Я сподіваюсь, що ти не обманеш наших похвал. Тайєфер, наш амфітріон, обіцяв нам затемнити мізерні сатурналиї наших маленьких сучасних Лукуллів. Він досить багатий, щоб надати величності дрібницям, витворности й грації — порокам... Чи чуєш ти, Рафаелю,— спитав промовець, спинившись.

— Так,— відповів молодик, менше здивований виконанням бажань, ніж приголомшений природним способом, яким розгортались події; хоч він і не вірив у магічний вплив, але його захопили випадки людської долі.

— Але ти кажеш так, ніби думаєш про смерть свого дідуся,— зауважив один з його сусід.

— Ах,— знову сказав Рафаель таким наївним тоном, що розсмішив цих письменників, надію молоді Франції.— Я думав, друзі мої, що ось ми ладні дуже зледащити. До цієї хвилини ми чинили беззаконня між двома випивками, ми зважували життя п'яними, ми оцінювали людей і речі підчас травління шлунку. По-діво-чому непричетні до справи, ми були сміливі на словах; але тепер, затавровані розпеченим залізом політики, ми напередодні вступу до цієї великої каторги й напередодні втрати наших мрій. Коли не вірити ні в що, крім диявола, то дозволяється жалкувати за раєм молодости, за тим невинним часом, коли ми благочестиво протягали язик доброму попові, щоб вкусити священне тіло нашого господа Ісуса Христа. Ах, мої добрі друзі, коли ми мали стільки вдовolenня із своїх перших гріхів, так це тому, що нас мучило сумління, щоб їх прикрасити й надати їм пікантності, смаку... тимчасом як тепер...

— О, тепер,— знову почав перший із тих, що говорив,— нам залишається...

— Що?— спитав інший.

— Злочин...

— Ось слово, що має в собі всю висоту шибениці і всю глибину Сени,— відмовив Рафаель.

— О, ти мене не розумієш... Я кажу про політичні злочини. З теперішнього ранку я прагну тільки єдиного існування— існування конспіраторів. Завтра я не знаю, чи йтиме далі моя фантазія; але ж цього вечора бліде життя нашої цивілізації, одноманітне, як полотно залізничі, примушує моє серце скакати з огиди. Я палко захоплений відступами з Москви, хвилюваннями Червоного Корсару і життям контрабандистів. Коли нема більше картезіанців у Франції, то я, принаймні, хотів би Ботані-Бейя, своєрідного шпиталю для маленьких Байронів, які, поймаючи життя, як серветку після обід, ні за що більше не могли взятись, як запалити свою країну, розбити свою голову, робити змови проти республіки або домагатись війни...

— Емілю,— палко промовив сусід Рафаелів його субесідникові,— запрягаюсь честю людини, що я без Липневої революції став би попом, щоб провадити животинне життя в глушині якогось села і...

— І ти б читав що-дня служебник?

— Так!

— Ти задавака!

— Ми ж читаємо газети?

— Не погано для журналіста! Але помовч: ми йдемо серед маси передплатників. Журналізм, бачиш бо, це— релігія сучасного суспільства, і існує поступ.

— Яким чином?

— Жерці не повинні вірити, і народ так само...

Розбалакаючи так, як браві хлопці, які знали „De viris illustribus“ * вже чимало років, вони дійшли до готелю на вулиці Жубер.

Еміль був журналіст, що завоював собі, нічого не робивши, більшу славу, ніж інші своїми успіхами. Відважний критик, надхненний і їдкий, він володів усіма гідностями, які викликали його пороки. Він, відвертий і насмішкуватий, говорив у лице тисячі епіграм другові, якого за - віч він захищав мужньо і сумлінно. Він сміявся з усього, навіть із своєї будучини. Завжди без грошей, він бив байдики, як усі ті люди, що мають будь-яке значіння, викидаючи книги, що мали тільки одно слово, під ніс людям, які не могли вкласти жодного слова в свої книжки. Щедрий на обіцянки, яких він ніколи не виконував, він зробив із свого багатства і слави подушку для спання, маючи, таким чином, шанси прокинутися на старість у шпиталі. Крім того, щирий друг до самого ешафоту, фанфарон до цинізму, простий, як дитина, він працював лише вибухами або через неминучість.

— Ми влаштуємо, за висловом учителя Алькофрібаса, знаменитий *trouçon de chiere* **, — сказав він Рафаелю, показуючи йому ящик з квітами, які наповнювали пахощами і зеленню східці.

— Я люблю добре нагріті і вбрані багатими килимами східці, — відповів Рафаель. — Розкоші, що починаються з передпокоїв, рідкі у Франції. Тут я почуваю, що я відроджуюсь.

— А там, на горі, ми ще раз питимемо й сміятимось, мій бідний Рафаелю.

— Ах так, — знову сказав він. — Я сподіваюсь, що ми станемо переможцями і перейдемо всі ці голови.

* Твір Петрарки — „Про славетніх мужів“.

** Дослівно: „шматочок м'ясяця“ — бенкет.

Потім він глузливим жестом показав на гуляк, ввійшовши в салон, блискучий від позолоти і світла, де їх відразу зустріли найславетніші в Парижі молодики. Один щойно виявив новий талант і змагався своєю першою картиною із світилами імперського малярства. Другий насмілювався видати напередодні книжку, повну свіжости, позначену своєрідною літературною зневагою, яка давала нові шляхи сучасній школі. Далі — один скульптор, обличчя якого, повне грубої сили, виявляло могутній геній, розмовляв з одним із холодних насмішників, які, зважаючи на обставини, то не хочуть бачити ніде переваги, то визнають її скрізь. Тут найдотепніший з наших карикатуристів з лукавим поглядом, хитруватим ротом, висліджував епіграми, щоб перекласти їх своїм олівцем. Тут молодий і відважний письменник, який краще, ніж будь-хто, витягав квінтесенцію з політичних думок або, граючись, згущав розум якого-небудь плодовиного письменника, розмовляв з поетом, вірші якого були б у силі роздушити всі твори нинішнього часу, якби його талант мав могутність його зненависти. Обидва вони намагалися не говорити правди й не брехати, звертаючись один до одного із солодкою улесливістю. Один славетний музика втішав тоном сі бемоль і насмішуватим голосом молодого політика, що недавно впав із трибуни, не заподіявши собі ніякої шкоди. Молоді автори без стилю стояли біля молодих авторів без думок, прозаїки, повні поезії, — біля прозаїчних поетів. Бачачи ці недосконалі істоти, молодий сен-симоніст, досить наївний, щоб вірити своїй доктрині, милосердно з'єднував їх, бажаючи, без сумніву, перетворити їх на релігійних послідовників свого ордену. Нарешті, тут перебувало двоє чи троє вчених, призначених примішувати до розмови азот, і кілька водевілістів, ладних

освітити бесіду химерним блиском, який, як діамантові іскри, не дає ні тепла, ні світла. Кілька чоловіків з парадоксами, що нишком сміються з тих, що почувають захоплення чи зневагу до людей або речей, вже провадили свою обопільно гостру політику, за допомогою якої вони роблять змови проти всіх систем, не стаючи на бік жодної. Суддя, який не дивується нічому і сякається серед калатини в театрі Буфф, кричить там „бравол!“ раніш за всіх і сперечається з усіма, хто забрав заздалегідь його думку, теж був тут, намагаючись придбати собі словечка дотепних людей. Між цими гостями п'ятеро мали майбутність, з десятків повинні були досягти слави, достатньої на їхнє життя, що ж до інших... — вони могли, як усі посередності, сказати собі славетну брехню Луї ХУІІІ: єднання й забуття. Амфітріон виявляв веселу затурбованість людини, що витрачає дві тисячі екю. Раз-у-раз його очі зверталися нетерпляче до дверей салону, називаючи того з гостей, що примушував себе чекати. Незабаром з'явився товстий маленький чоловічок, якого зустріли з улесливим гамором. Це був нотар, який сьогодні вранці заснував газету. Льокай, одягнений в чорне, одчинив двері великої їдальні, куди пішов кожен без церемоній шукати своє місце біля величезного столу. Раніше, ніж покинути салон, Рафаель кинув на нього останній погляд. Його бажання, звичайно, здійснилось у всій повноті. Шовк, золото прикрашали апартаменти. Од багатих канделябрів з численними свічками блистіли найменші позолочені фризи, тендітні вироби з бронзи і пишні барви меблі.

Рідкі квіти бамбуку в особливих жардиньєрках, артистично збудованих, розливали солодкі пахощі. Все, навіть драпування, дихало витворністю без претенсій;

в усьому була якась невідома поетична грація, що її чарівність впливала на людину без грошей.

— Сто тисяч ліврів ренти — досить красивий коментар до катехізиса: вони чудесно допомагають покласти мораль у дії, — сказав він, зідхаючи. — О, так! Моя чеснота погано ходить пішки. Для мене порок — це мансарда, потертий одяг, сірий капелюх узимку і борги в швейцара. Ах, я хочу жити серед цих розкошів один рік, ну, шість місяців — однаково! А потім померти. Я, принаймні, взнаю, вичерпаю, заглину тисячі існувань.

— О! — сказав йому Еміль, який слухав Рафаеля. — Ти приймаєш купе міняльника за щастя. Ну, ти швидко занудьгуєш з багатства, помітивши, що воно позбавляє тебе можливости бути вищою людиною. Хіба між злиднями багатства і багатством злиднів вагався коли-небудь художник? Чи не потрібна нам, нашому братові, боротьба? Так приготуй же свій шлунок, — сказав він, показуючи героїчним жестом на величній, тричі святий і заспокоювальний вигляд їдальні благословенного капіталіста, — цей чоловік воїстину потрудився зібрати своє золото тільки для нас. Чи не правда, що це своерідна губка, яку забули натуралісти вмістити в родину поліпів і яку слід витискувати делікатно раніше, ніж висмокчуть її спадкоємці? Чи не бачиш ти стильности в барельєфах, що оздоблюють стіни? А люстри? А картини? Яка вишукана розкіш? Коли вірити тим, що заздять і хочуть знайти пружини життя, ця людина, кажуть, ніби - то вбила підчас революції одного німця і кількох інших осіб, між якими були, як кажуть, найкращий його друг і мати того друга. Чи можеш ти дати місце злочинам під сивим волоссям цього шановного Тайефера? Він має вигляд дуже доброї людини. Дивись - но, як летять срібні сервізи. А кожний цей

блискучий промінь міг бути для нього ударом кинджалу... Ну, що ж там! Так можна повірити і в Магомета! Коли б публіка була права, то ось — тридцять чоловіків з серцем і талантом, які ладні з'їсти нутро і випити кров цілої родини, і ми, двоє людей, повних чесноти й ентузіазму, здавались би спільниками злочину. Мені кортить спитати нашого капіталіста, чи він чесний чоловік?..

— Ні, не тепер, — вигукнув Рафаель, — коли він буде до смерти п'яний; ми тоді вже наїмось.

Два други сіли, сміючись. Спочатку кожен гість, кинувши погляд хуткіший, ніж слово, віддавав данину захоплення пишному видовищу, що його мав довгий білий, як сніг пороші, стіл, на якому симетрично стояли сервізи, завінчані маленькими білими булочками. Кришталі відбивали барви веселки своїми зоряними виблисками, свічки накреслювали вогні, що схрещувались у безкраї, блюда, поставлені під срібними ковпаками, дражнили апетит і цікавість. Розмови порідшали. Сусіди оглядали один одного. Вино мадери ходило круг столу. Потім з'явилось перше блюдо в усій своїй славі; воно б зробило честь небіжчику Камбасересу, а Брійя-Саварен уславив би його. Бордоські й бургундські вина, білі й червоні, було подано з королівською щедрістю. Цю першу частину бенкету в усьому можна було порівняти із зав'язкою класичної трагедії. Другий акт став трохи балакучіший. Кожен гість порядно випив, міняючи вина з своєї волі так, що тієї хвилини, коли понесли рештки цього чудесного блюда, почалися бурхливі дискусії, деякі бліді чола червоніли, чимало носів укрилось пурпуром, обличчя займались, очі блистіли. Підчас цієї зорі сп'яніння мова не виходила за рямці ввічливости, але

насмішки, дотепа зривались потроху з усіх вуст; потім брехня підвела нишком свою гадючу голову і заспівала голосом флейти; там і тут кілька хитруватих людей уважно слухали, сподіваючись зберегти свій розум; коли принесли другу страву, то голови зовсім розігрілися. Кожен їв, розмовляючи, розмовляв — ївши, пив, не лякаючись прибування напیتків, — такі вони були добрі й запашні. Такий пошесний був приклад. Тайефер взяв на себе завдання звеселити гостей і наказав рушити грізні ронські вина, теплий токай, старий міцний русійон. Як пущені з місця вскач коні поштової карети, що від'їздить від станції, ці люди, підігнані іскрами шампанського, якого вони нетерпляче чекали й чимало наливали собі в чарки, пустили тоді вскач свій розум серед порожнечі міркувань, на яких ніхто не зважав; бралися оповідати історії, які ніхто не слухав; починали сто разів заклики, що залишались без відповіді. Оргія підносила свій великий голос, що складався з тисячі неясних криків, які зростали, як крещендо Россіні. Потім настав час ехидних тостів, хвастливости, викликів; ніхто не хотів хвалитися своїм розумом, але кожен приписував собі здатність бочки, громову силу чанів. Здавалось, що кожен мав два голоси. Надійшов момент, коли всі гості забалакали разом, коли слуги почали посміхатися. В цім сумішку слів, де стикались сумнівно блискучі парадокси, істини в блазенському вбранні серед криків, зустрічних міркувань, верховних присудів і нісенітниць, все схрещувалось, як ядра, кулі й гарматні набої серед бою, — це, без сумніву, зацікавило б якогось філософа дивністю думки і здивувало б політика чудністю систем. Це була одночасно і книга, і картина. Філософії, релігії, моралі, такі різні від однієї широти до другої, уряди, нарешті — всі великі вчинки

людського розуму падали під такою довгою косою, як і коса Часу. Вам, мабуть, якщо й пощастило б вирішити, то дуже важко, що керувало цією косою — чи п'яна Мудрість, чи Сп'яніння, що стає мудре й проникливе. Закручені своєрідною бурею, ці голови, як море, роздратоване скелями, хотіли знищити всі закони, серед яких хвилюються цивілізації, вдоволяючи таким чином, сами того не знавши, божественну волю, що залишає в природі і добро, і зло, ховаючи тільки для себе таємниці безугавної боротьби. Люта й розважлива суперечка була ніби шабашем інтелектів. Між сумними жартами, що їх говорили ці діти революції підчас зародження газети, і уваги, що їх висловлювали радісні гості підчас народження Гаргантюа, була ціла прірва, що відокремлювала XIX вік од XVI. Той вік, сміючись, готував руїни, а цей — сміявся серед руїн.

— Як ім'я цього молодика, що он там? — сказав нотар, показуючи на Рафаеля. — Я ніби чув, що його звать Валентеном?

— Що співаєте ви з вашим зовсім фамільярним Валентеном? — крикнув Еміль, сміючись. — Рафаель де-Валентен, якщо вам так подобається. У нас у гербі золотий орел на піскуватому полі, завінчаний сріблом; дзьоб і кігті його червоного кольору. З прекрасним гаслом: *non cecidit animus*. Ми — не знайдена дитина, а нащадок імператора Валенса, родоначальника Валентінуа, фундатора міст Валенса в Іспанії й у Франції, законного спадкоємця Східньої імперії. Коли ми не займаємо Махмуда, що царює в Константинополі, так це по добрій волі й через брак грошей та салдатів.

Еміль написав у повітрі виделкою корону над головою Рафаеля. Нотар зібрався з думками за цю хвилину

і знову незабаром почав пити, випустивши жест, яким він, здавалось, визнавав, що йому було неможливо розповсюдити клієнтуру по містах Валенса, в Константінополі, в Махмуда, в імператора Валенса та фамілії Валентінуа.

— Чи руйнування цих комашиних гнізд, званих Вавилоном, Кіром, Картагеною, Венецією, що завжди знищуються під ногами велетня, який проходить, — чи це не правильне застереження, дане насмішкуватою силою? — сказав Кльод Віньон, чоловік з породи рабів, куплений писати проповіді Босюе по десять су за рядок.

— Моїсей, Сула, Луї XI, Решільє, Робесп'єр і Наполеон — може, всі вони — це одна людина, що проходить через цивілізацію, як комета в небі, — відповів один балланшист*.

— Навіщо розгадувати думку бога? — сказав Каналіс, фабрикант балад.

— Ну, от і бог, — крикнув критик, спиняючи його, — я не знаю на світі нічого пружнішого.

— Але, пане, Луї XIV примусив загинути більше людей на копання ментенонських водопроводів, ніж конвент для того, щоб вірно оподаткувати, провести єдність законів, націоналізувати Францію й примусити всіх розподілити порівну спадщину, — казав Масоль, молодик, що став республіканцем через те, що не мав частки *de* перед своїм ім'ям.

— Пане, — відповів йому Муро, заможний власник з департаменту Уази, — чи ви, які приймаєте кров за вино, на цей раз залишите кожній людині голову на плечах?

— Навіщо, пане, хіба принципи соціального порядку не заслуговують на кілька жертв?

* П'єр Балланш — філософ часів Бальзака.

— Гей, Біксіу! Якийсь республіканець каже, що голова цього власника стане жертвою, — сказав один молодик сусіді.

— Люди й події — ніщо, — казав республіканець, продовжуючи свої теорії і не зважаючи на гикавку, — в політиці й філософії існують тільки принципи ідеї.

— Який жах! Вам не було б шкода вбити ваших друзів заради якогось так?

— Ах, пане, людина, якій допікає сумління — справжній злодій, бо вона має деяку уяву про чесноту, тоді як Петро Великий, герцог Альба були системи, а Корсар Монбар — організація.

— Але хіба суспільство не може обійтися без ваших систем і організацій? — сказав Коналіс.

— О, згода! — крикнув республіканець.

— Ну, так од вашої дурної республіки мене нудить. Ми не можемо спокійно зарізати каплуна, не відшукавши тут аграрних законів.

— Твої принципи чудесні, мій маленький Бруте, начинений трюфелями! Але ти схожий на мого льока: цей чудак так захоплений манією чистоти, що якби я йому дав чистити мій одяг так, як йому хочеться, то мені б довелось ходити голим.

— Ви — скотина! Ви хочете вичистити націю зубочистками, — відказав чоловік, відданий республіці. — По-вашому, правий суд буде безпечніший, ніж злодії.

— Гай-гай! — сказав адвокат Дерош.

— До чого вони нудні своєю політикою, — сказав нотар Кардо. — Зачиніть двері! Нема науки чи чесноти, що коштувала б краплі крові. Коли б ми захотіли знищити істину, можливо, що ми б її знайшли в збанкрученні.

— Звичайно! Нам менше б обійшлося бавитися злом, ніж сперечатися з-за добра. Тому я віддам всі

промови, виголошені з трибуни за сорок років, за одну форель, за одно оповідання Перро чи ескіз Шарле.

— Ви цілком маєте рацію, передайте мені спаржу... Бо ж, кінець - кінцем, свобода народжує анархію, анархія веде до деспотизму, а деспотизм знову приводить до анархії. Мільйони істот загинули, не маючи можливості дати перевагу якійсь із цих систем. Чи це не зачароване коло, в якому завжди обертатиметься моральний світ?! Коли людина думає, що вона вдосконалилась, то вона тільки переставила речі.

— Ого! — крикнув Водавеліск Кюрсі. — В такому разі я підіймаю келих за Карла X — батька свободи.

— А чому ж ні? — сказав Еміль. — Коли деспотизм у законах, то свобода виявляється в правах, і навпаки.

— Так вип'ємо за ідіотизм влади, який дає нам стільки влади над ідіотами! — промовив банкір.

— Ну, мій любий, Наполеон, принаймні, залишив нам славу, — крикнув морський офіцер, що ще ніколи не відпливав із Бресту.

— Ох, слава—сумний крам! Вона оплачується дорого й не зберігається. Чи не є вона егоїзм великих людей так, як щастя — егоїзм дурних.

— Пане, ви дуже щасливі...

— Перший, хто зробив канали, був, без сумніву, людина квола, бо суспільство стає в пригоді тільки убогим людям. Дикун і мислитель, поміщені між двома крайніми крапками морального світу, почувають однако-вий жах до власності.

— Чудово! — крикнув Кордо. — А коли б не було власності, як же ми могли б складати акти?

— Ось горошок чарівно-фантастичний!..

— А священика знайдено мертвим на другий ранок, у його власній постелі...

— Хто балака про смерть?... Не жартуйте; в мене дядько!..

— Ви, без сумніву, смиренно перенесете цю втрату?

— І запитувати нічого!

— Послухайте мене, панове!.. Спосіб забити свого дядька. Тихше (слухайте, слухайте!). Майте спочатку дядю огрядного, гладкого, років семи-десяти; принаймні, це найкращі дяді (сенсація). Примусьте його поїсти з якого-небудь приводу пиріг із ситою печінкою.

— Еге-ге!.. мій дядя високий, сухорлявий, скнара й тверезий!

— Ат, ці дядьки — страховища, що зловживають життям.

— Далі, — сказав чоловік з дядями, продовжуючи, — повідоміть його підчас травління про крах його банкіра.

— А якщо він встоїть?

— Підсуньте йому гарненьку дівчинку.

— А коли він... — сказав той, роблячи жест заперечення.

— Тоді це — не дядя... Дядя, по своїй суті, жартівливий.

— Голос Малібрана втратив дві ноти.

— Ні, пане!

— Так, добродію!

— Ого! І так, і ні! Чи не правда, ця історія всіх міркувань — релігійних, політичних і літературних: людина — це блазень, що танцює над прірвою.

— Послухати вас, так я дурень.

— Навпаки, це тому, що ви мене не розумієте.

— Освіта — красива нісенітниця. Пан Гейнефеттермах нараховує понад мільярд надрукованих томів, а життя людини не дозволяє прочитати з них і півтора тисяч.

Так з'ясуйте мені, що значить слово освіта. Для одних освіта є в тім, щоб знати ім'я коня Олександра, дога Бересію, сіньйора Дезакор і не знати імени людини, якій ми завдячені плаванням дерев'яних кораблів чи винаходом порцеляни. Для інших бути освіченим — це зуміти спалити якийсь заповіт і жити чесною людиною, яку б любили, шанували, — замість красти годинники, стати рецидивістом з п'ятью причинами, що збільшують вину, і, зганьбленому й зневаженому, померти на Гревському майдані.

— Нотан залишиться?

— Ох, його співробітники, пане, дуже цінні.

— А Каналіс?

— Це велика людина, — не будемо про нього розмовляти.

— Ви п'яні!

— Безпосередній вплив конституції — це зниження інтелектів. Мистецтво, науки, пам'ятники — все забирає жажливе почуття егоїзму, наша сучасна проказа. Ваших триста буржуа, що сидять на депутатських лавах, будуть думати тільки про садівлю топіль. Деспотизм беззаконно робить великі речі, а свобода дбає тільки законно робити дрібні.

— Ваше взаємне навчання фабрикує монети в сто су з людського тіла, — сказав один абсолютист, перериваючи промову. — Індивідуальності зникають у народі, зрівняного освітою.

— Однак, хіба мета суспільства не полягає в тім, щоб дати кожному добробут? — спитав сен-симоніст.

— Коли б у вас було п'ятдесят тисяч ліврів ренти, ви й не подумали б про нарід. Чи вас захоплює прекрасна пристрасть до людськості? Так ідіть на Мадагаскар: ви там знайдете гарненький народець, зовсім

новий, щоб його сенсимонізувати, класифікувати і покласти в банку; але тут кожен входить у своє кубелечко, як цвях у дірку. Швейцар — це швейцар, а дурні — це животини, які не мають потреби, щоб їх просувала колегія святих отців. Ха - ха!

— Ви карліст?

— А чому ж ні? Я люблю деспотизм: він віщує певну зневагу до людського роду. Я не почуваю зневаги до королів. Вони такі чудні! Царювати в кімнаті за тридцять мільйонів лье від сонця — хіба це абищиця?

— Але резюмуємо це широке видовище цивілізації, — казав учений, який, щоб провчити неухважного скульптора, почав цілу лекцію про початок суспільства й тубільні народи. — Підчас зародження націй сила була в деякому роді матеріальна, єдина, груба; потім, в міру зростання нагромаджень, уряди стали діяти за допомогою більш-менш майстерного розкладу примітивної влади. Отже, за давніх-давен сила належала теократії; священник тримав і меч, і кадило. Пізніше з'явилося дві священні влади: верховний жрець і король. Тепер наше суспільство — останній етап цивілізації; воно розподілило могутність, зважаючи на число комбінацій, і ми досягли сил, що зветься індустрією, думкою, грошима, словом. Влада, не маючи більше єдності, іде безперестанно до суспільного розкладу, що не має іншого бар'єру, крім вигоди. Отже, ми не спираємось ні на релігію, ні на матеріальну силу, а на розум. Чи книга варта меча? Чи міркування варте дії? — Ось де задача.

— Інтелект все убив! — крикнув карліст. — Справді, абсолютна свобода веде народи до самогубства, вони нудьгують у своєму тріумфові, як англійський мільйонер.

— Що ви скажете нам нового? Сьогодні ви виставили в змішаному вигляді всі влади і вульгарно заперечували навіть бога. У вас нема більше віри. Теперішній вік — як султан, що загинув з розпусти. Нарешті, ваш Байрон, в останньому відчаї поезії, став оспівувати пристрасть до злочинів.

— Чи знаєте ви, — відповів йому Біяншон, зовсім сп'янілий, — що яка-небудь, більша чи менша, доза фосфору робить людину генієм чи злодієм, розумною людиною чи ідіотом, чеснотним чи злочинцем?

— Чи можна так поводитися з чеснотою? — крикнув Кюрсі. — Чеснота — сюжет усіх театральних п'єс, розвязка всіх драм, основа всіх судів...

— Ну, замовч, нудно! Твоя чеснота — це Ахілес без п'яти, — сказав Біксіу.

— Пити!

— Хочеш битись об заклад, що я вип'ю пляшку шампанського одним випалом.

— Який випал дотепности! — крикнув Біксіу.

— Вони п'яні, як биндюжники, — сказав молодий хлопець, що серйозно напував вином свій жилет.

— Так, пане, теперішній уряд — це вміння опанувати громадську думку.

— Думку? Так це ж найпорочніша з проституток! Послухати вас, людей морали й політики, так треба завжди давати перевагу природі перед вашими законами, громадській думці — перед сумлінням. Знайте, все правда, і все брехня! Коли суспільство дало нам пух для подушок, то воно врівноважило свою благодійність подагрою, воно однаково видумало цілу процедуру, щоб послабити правосуддя, і кашемірові шалі слідом за нежиттю.

— Страховище! — сказав Еміль, спиняючи мізантропа. — Як можеш ти злословити цивілізацію перед винами,

перед такими чарівними стравами і за столом, наповненим до краю?! Вкусни цієї козулі з позолоченими ратицями й ріжками, але не кусай твоєї матери...

— Хіба це моя провина, коли католіцизм доходить до того, що складає мільйон богів у якийсь мішок борошна? коли республіка закінчується завжди якимсь Наполеоном? коли королівська влада перебуває між убивством Анрі IV і стратою Луї XVI? коли лібералізм стає Ляфайетом?

— Ви ж захопились ним у липні?

— Ні!

— Так мовчїть же, скептику!

— Скептики — це люди найсумлінніші!

— В них нема сумління!

— Що ви кажете? У них, принаймні, два сумління.

— Облічіть небо, пане, — ось думка справді комерційна! Античні релігії були тільки щасливий розвиток фізичної насолоди, але ми інші, ми розвили душу й надію; значить, був поступ.

— Так, мої друзі, чого ви можете чекати від віку, насиченого політикою, — сказав Натан. — Яка була доля „історії богемського короля і його семи замків“, цієї чудесної видумки?

— Що? — закричав критик з одного кінця столу до другого. — Та це фрази, витягнені на щастя з капелюха, справжній твір написано для Шарантону*).

— Ви дурень!

— А ви нахаба!

— Ого!

— Ага!

— Вони поб'ються!

*. Дім для божевільних.

— Ні!

— До завтраго, пане!

— Зараз, — відповів Натан.

— Ну, ну, ви обидва хоробрі.

— Та ви зате зовсім інший, — промовив прозвонник.

— Вони навіть не можуть стати на ноги!

— Що? Га? Я може погано тримаюсь, — крикнув войовничий Натан, випростовуючись, як хитлива папєрова змія.

Він кинув на стіл одурілий погляд; потім, ніби знесилений цим, він знову впав на стілець, схилив голову і замовк.

— Чи не чудно буде, — сказав критик своєму сусіді, — мені битися з-за твору, якого я ніколи не бачив і не читав?

— Емілю, бережи фрак: твій сусіда блідне, — сказав Біксіу.

— Кант, пане? Це ще один повітряний балон, кинений на забавку дурнів. Матеріалізм і спіритуалізм — це дві красиві ракети, якими шарлатани в мантиях пускають один і той самий м'яч. Хай бог буде в усьому, згідно із Спінозою, чи хай усе приходить від бога, згідно з святим Павлом... Дурні! Чи не однаковий рух — одчиняти й зачиняти двері... яйце походить від курки, чи курка від яйця?.. Передайте мені качку... Ось і вся наука!

— Дурийте! — закричав до нього вчений. — Питання, яке ти ставиш, розв'язується одним фактом.

— Яким же?

— Професорські катедри не були утворені для філософії, але, звичайно, філософія для катедри. Начепис окуляри і прочитай бюджет.

- Злодії!
- Йолопи!
- Шахраї!
- Обдурені!

— Де ви знайдете, крім Парижу, такий жвавий, такий хуткий обмін думок, — крикнув Біксіу, перейшовши на низькі ноти.

— Чуєш, Біксіу, зроби нам який-небудь класичний фарс. Скоріше, який-небудь шарж!

— Хочете, я вам покажу ХІХ вік.

— Слухайте!

— Мовчіть!

— Поставте собі на пики сурдинки!

— Замовч, ти, китайцю!

— Дайте йому вина, і хай мовчить це немовля.

— Черга за тобою, Біксіу.

Артист застібнув свій чорний фрак до самого краю, натяг рукавички жовтого кольору і заgrimувався під „Revue des Deux Mondes“, скосивши очі. Але шум покрив його голос, і не можна було вловити і слова з його насмішкуватої мови. Коли він не показав віка, то, принаймні, зобразив „Revue“, бо він і сам себе не чув.

Десерт сервіровано ніби чарами. Стіл був покритий широкою тацею з позолоченої бронзи, що вийшла з майстерень Томіра. Високі постаті, яким славетній артист надав форм, загальноновживаних в Європі для ідеальної краси, підтримували і приносили грона полуниць, ананасів, свіжих фініків, жовтого винограду, золотих персиків, помаранчів, привезених із Сетабалю на пакеботі, гранати, китайські плоди, нарешті, всілякі розкішні сюрпризи, чудесні печення, найдобріші делікатеси, найспокусливіші ласощі. Барви цих гастрономічних картин

ще дужчали від мирехтіння порцеляни, від блискучих оздоблень, від обрисів ваз. Витворний, як рідке мереживо океану, зелений і легкий мох облямовував пейзажі Пуссена, копійовані в Севрі. Територія одного німецького князя не оплатила б цього надзвичайного багатства. Срібло, перломутер, золото, кришталь знову тут розливались у нових формах, але обважнілі очі й балакуча лихоманка пияцтва навряд чи дозволяли гостям догадуватись про цю феєрію, гідну східної казки. Десертні вина принесли пахощі й полум'я, проникливу вологу, чарівну пару, від якої розум мало не марить, яка сковує ноги й робить важкими руки. Піраміди плодів були накидані, голоси подужчали, метушня збільшилась. Тут уже не було більше розбірливих слів. Шклянки розлітались на гамуз, і пронизливий сміх злітав, як ракети. Кюрсі схопив ріг і засурмив фанфару. Це було ніби гасло, дане дияволом. Це обуріле товариство засвистіло, завило, заспівало, закричало, заревло, забурхало. Ви б посміхнулись, бачучи, як люди, веселі з роду, раптом ставали похмурі, як розвязки Кребійона, або мрійливі, як моряки на возі. Люди тонкі повідомляли про свої секрети цікавим, які їх і не слухали. Меланхоліки посміхались, як балерини, що закінчують свої піруети. Клод Вінйон хитався, як ведмідь у клітці. Щирі друзі билися. Похожість на животин, написана на людських обличчях і так цікаво відзначена фізіологами, знову неясно виявилась у жестах, у звичках тіла. Який - небудь Біша, коли б він опинився тут, холодний і тверезий, знайшов би готову книгу. Господар дому, почувавши себе п'яним, не наважувався вставати, але похвалював вибрики гостей, намагаючись непорушною гримасою зберегти статечний і гостинний вигляд. Його широке обличчя, що стало

сиво-багряне, майже фіялкове, жахливе на вид, приєдналось до загального руху зусиллями, схожими на колихання й гойдання брига.

— Ви їх вбили? — спитав у нього Еміль.

— Смертну кару, як кажуть, буде скасовано на користь Липневої революції, — відповів Тайефер, підійнявши брови з виглядом, одночасно хитрим і недомисленим.

— А часом ви їх не бачите иноді ві сні? — настоював Рафаель.

— Вже минула давність, — сказав убивця, наповнений золотом.

— І на його могилі, — крикнув Еміль сардонічним шепотом, — директор похоронного бюро накреслить: „Подорожні, пролийте сльозу на його пам'ять“...

— О! — знову сказав він. — Я б з охотою віддав сто су математиків, що довів би мені алгебричним рівнянням існування пекла.

Він кинув монету в повітря, крикнувши:

— Рішка за бога!

— Не дивіться, — сказав Рафаель, схоплюючи монету. — Що ми знаємо? Випадок такий зрадливий!

— Овва! — знову забалакав Еміль чудно сумним тоном. — Я не бачу, де мені поставити ногу між геометрією невіри та папським „отче наш“. Будьмо краще пити! Трінк — це, я думаю, оракул божественної пляшки, що має в собі Пантагрюеля.

— Ми завдячені молитві „отче наш“, — відповів Рафаель, — нашим мистецтвом, нашими пам'ятниками, нашими науками і — ще, може, більша благодійність — нашими сучасними урядами, де велике й плодове суспільство чудово репрезентувало п'ятсот душ, де сили,

протиставлені одна одній, неутралізуються, даючи всю владу цивілізації, грандіозній цариці, яка заміняє короля, цю стародавню й жахливу постать, щось вроді видуманої долі, що її створила людина між собою і небом. Перед лицем таких довершених тварин атеїзм — це ніби кістяк, який не може нічого народити. Що ти скажеш на це?

— Я думаю про потоки крові, розлиті комунізмом, — сказав холодно Еміль. — Він узяв наші жили й наші серця, щоб зробити щось вроді потопу. Але однаково! Всяка вдумлива людина мусить іти під знаменем Христа. Він один освітив перемогу розуму над матерією, він один поетично відкрив нам проміжний світ, що відокремлює нас од бога.

— Ти думаєш? — спитав Рафаель, звертаючись до нього з невиразно п'яною посмішкою. — Ну, так, щоб не скомпрометувати себе, проголосимо славетний тост: „*Diis ignotis*“.

І вони осушили свої келихи, повні науки, світильного газу, пахощів, поезії й невіри.

— Коли панове захочуть до салону, то їх чекає кава, — сказав метр д'отель.

В цей час майже всі гості борсалися серед тих чарівних пелюшок, коли гасне світло розуму, коли тіло звільняється від свого тирана й віддається несамовитим радощам свободи. Одні, що досягли апогея пияцтва, залишились похмурі і напружено намагались вловити думку, що ствердила б їхнє власне існування; інші, заглиблені в маразм через важке травління, не визнавали руху. Безстрашні промовці ще казали сплутані промови, зміст яких тікав від них самих. Кілька приповісток почулось, як шум механізму, що виконує штучне й бездушне життя. Мовчання і гармидер чудно поєднувались. Проте,

слухаючи звучний голос льокая, який через безпорадність господаря сповіщав їх про нові радощі, гості встали, захоплені, підтримані або піднесені одно одним. Вся маса спинилась в один момент непорушно і зачаровано на порозі дверей. Надзвичайні насолоди бенкету блідли перед будоражливим видовищем, яке амфітріон пропонував найхтивішому з їхніх почуттів. Під блискучими свічами золотої люстри, біля столу з накиданим на ньому позолоченим сріблом, ціла група жінок появилась несподівано перед приголомшеними гостями, — очі їм заблестіли, як діаманти. Розкішне було вбрання, але розкішніші були самі красуні, перед якими зникали всі чудеса цього палацу. Жагучі очі цих дівчаток, чарівні, як у фей, були ще яскравіші, ніж потоки світла, що запалювали оксамитові одсвіти шпалерів, білину мрамору й тендітні виступи бронзи. Серце палало, дивлячись на контрасти між розпущеними зачісками та позами, зовсім не однаковими напринадливістю і вдачею. Це була ограда з квітів, змішаних з рубінами, сапфірами й коралами; низка чорних намист на сніжаних шиях; легкі шарфи, що мерехтіли, як вогонь маяків; погордливі тюрбані, тюніки, що спокушали своєю скромністю. Цей сераль спокушав усі очі, кидав хтивість для всіх примх. В чудесній позі під хвилястими складками кашеміру одна танцюристка, здавалось, була без покривала. Тут прозорий газ, там шелесливий шовк ховали чи виявляли таємничі форми. Маленькі вузькі ніжки говорили про кохання, свіжі червоні уста мовчали. Крихкі й пристойні молоді дівчата, штучні діви з чудесними невинними зачісками з'явилися перед очима, як видіння, яких можна розвіяти одним подихом. Потім аристократичні красуні з погордливим виглядом, але млосні й кволі, щуплі й граційні, схиляли свої голови,

ніби мали купувати собі королівські милості. Одна англійка, з білою й невинною пухкою постатю, що ніби зійшла з хмар Оссіяна, похожа була на янгола меланхолії, на муки сумління, що виникають із злочину. В цьому небезпечному зборищі була й парижанка, вся краса якої була в невимовній грації, в туалеті, розумі, в зброї всемогутньої кволости, гнучка й висока — си- рена без серця і жаги, що вміє штучно творити скарби пристрасти і підробляти сердечні звуки. Тут ще бли- стіли спокійні на вигляд і свідомі свого блаженства італійки, розкішні нормандки з чудовими формами, південні жінки з чорним волоссям і красиво прорізними очима. Ви сказали б, що це версальські красуні, які, зранку розставивши свої тенета, прибули сюди, скли- кані Лебелем, як натовп східніх рабинь з наказу купця, щоб виїхати відціль удосвіта. Вони, зніяковілі й соромливі, кружляли біля столу, як бджоли в уліку. Цей лякливий сором, разом і докір і кокетування, був певною, на щось розрахованою, спокусою або невіль- ною соромливістю. Може, почуття, якого жінка ніколи не позбавляється, огортало їх мантиєю чесноти, щоб надати більше чарівності й витворности щедрим дарам пороку. Отже, змова, задумана старим Тайефером, ніби мусила була не відбутись. Цих нестримних чоловіків покорила величчя могутність жінки. Говір захоплення пронісся, як солодка музика. Кохання не йшло руч- об - руч із сп'янінням; замість урагану жаги гості, здивовані в момент кволости, вдалися в насолоди хти- вого екстазу. Художники, почувши голос поезії, який завжди панує над ними, почали з захопленням вивчати ніжні відтінки, що відрізняли цих добірних красунь. Один філософ, збуджений думкою, що її викликала, може, якась пара вуглекислоти шампанського, затримтів,

думаючи про нещастя, що привели сюди цих жінок, гідних, може, колись найщирішої пошани. Кожна з них, без сумніву, могла б оповісти якусь криваву драму. Мало не всі вони приносили з собою пекельні муки і тягли за собою людей без сумління, обдурені обіцянки, радощі, куплені убогістю. Гості підійшли до них з поважністю. Між ними почались розмови, такі неоднакові, як і вдачі. Утворились групи. Можна б сказати, що це був салон порядного товариства, де молоді дівчата й жінки пропонують гостям після обід лікери, каву, цукор, щоб полегшити травління. Але незабаром почувись смішки, збільшився шепіт, голоси стали дужчі, оргія, приборкана на один момент, загрожувала раз-у-раз знову прокинутись. Ці колії мовчанки й шуму були трохи схожі на симфонію Бетховена.

Сівши на м'якому дивані, два други побачили спочатку, як підходить до них величньою ходою висока, статурна дівчина з досить неправильним обличчям, але пронизлива й поривчата в могутніх контрастах. Недбайливо зафризоване, нібе розпушене коханням, темне волосся спадало легкими пасмами на широкі плечі й давало почуттю принадні перспективи. Довгі темні локони наполовину огортали шию, по якій сковзалось світло, показуючи вишуканість найкрасивіших образів. Матово-бліда шкіра відділяла теплі, живі тони яскравих барв. Очі з довгими віями випускали сміливий огонь та іскри кохання. Червоні, вогкі, напіврозтулені уста кликали до поцілунку. Ця дівчина мала повну талію, але приємно пружню, її груди, її руки були широко розвинені, як лінії прекрасних фігур Каррашо; проте, вона здавалась меткою, гнучкою, і в її силі можна було вгадати хуткість пантери, а в мужній витворності її форм — хижі насолоди. Хоч

ця дівчина ніби вмiла смiятись i пустувати, але її очi жахали думку. Як тi пророчицi, яких трусить демон, вона скорiш дивувала, нiж подобалась. Всi вирази проносились раптом, як блискавки, по її рухливому обличчi. Може, вона захопила б пресичених людей, але юнак її б злякався. Це була колосальна статуя, що впала з банi якогось грецького храму, дивна на вiдстанi, але груба, коли дивитися зблизька. Проте її блискавична краса мала збуджувати безсилих, її голос — чарувати глухих, її погляди — оживляти старi кiстки; тому Емiль рiвняв її трохи до трагедiї Шекспiра, як чудесний арабеск, де радощi кричать, де кохання має щось дике, де чарiвнiсть грацiї i вогонь щастя iдуть за кривавими вибухами гнiву, вона як чудовище, що вмiє кусати, пестити, смiятись, як демон, i плакати, як янгол — iмпровiзувати в одних обiймах всi спокуси жiнок, але не меланхолiйнi зiдхання i чарiвну скромнiсть дiви; потiм в один момент заревiти, розiдрати собi живiт i знищити свою жагу й свого коханця; нарештi, заподiяти смерть самiй собi, як народ у повстаннi. Одягнена в оксамитову червону сукню, вона топтала байдужими ногами кiлька квіток, що впали з голiв її подруг i недбайливою рукою протягала двом друзям сiбiзне блюдо. Горда iз своєї краси, горда, може, iз своїх порокiв, вона показувала бiлу руку, що виразно виступала на оксамитi. Вона була тут, як цариця насолод, як образ тiєї людської радостi, що розкидає скарби, зiбранi трьома поколiннями, що смiється з групiв, глузує з предкiв, розчиняє перли i трони, перетворює молодих людей на старих i часто старих на молодих; як образ тiєї радостi, що дозволена тiльки втомленим велетням влади, змученим думкою, або тим, для яких вiйна стала тiльки забавкою.

— Як тебе звать? — спитав її Рафаель.

— Акіліна!

— Ого! Ти походиш з врятованої Венеції, — крикнув Еміль.

— Так, — відповіла вона. — Я взяла собі инше ім'я, підвищившись над усіма жінками, як папи, коли підіймаються над усіма людьми.

— А чи маєш ти, як твоя патронеса, грізного й шляхетного змовника, що тебе кохає і вміє навіть вмерти за тебе? — хутко сказав Еміль, збентежений цим поетичним видінням.

— В мене він був, — відповіла жінка. — Але гільотина стала мені суперницею: тому я завжди ношу кілька червоних клаптиків в моєму вбранні, щоб радість моя не заходила дуже далеко!

— О! Якщо ви дасте їй оповісти історію чотирьох юнаків ля - Рошелі, то вона ніколи не скінчить. Замовч, Акіліно! Хіба не в усіх жінок є якесь кохання, за яким вони плачуть? Але не всі ж, як ти, мають щастя втратити його на ешафоті. Ах, краще б я знала, що мій лежить на кладовищі Клямар, ніж у постелі суперниці.

Ці фрази сказав ніжний і мелодійний голос найневиннішої, найкрасивішої, найчарівнішої маленької істоти, що коли - будь з наказу феї вилупилась із чарівного яйця. Вона підійшла нечутними кроками й показувала своє тендітне обличчя, крихку талію, свіжі тонкі скроні, голубі очі, що полонили скромністю. Простодушна наяда, яка вирвалась з свого джерела, не буває несміливіша, біліша, наївніша, ніж ця молода дівчина; здавалось, що їй шістнадцять років, що вона не знає ні зла, ні кохання, ні життьових бур, що вона ще ходить до церкви благати янголів, щоб вони завчасно покликали її в небеса. Тільки в Парижі зустрічаються такі

істоти із світлим обличчям, що ховають під таким скромним і ніжним, як квітка маргаритки, чолом найглибшу розпусту, найвитонченіші пороки. Еміль і Рафаель, обдурені спочатку небесними обіцянками, написаними в чарівних формах цієї молодой дівчини, прийняли каву, яку вона налила їм у чашки, піднесені Акіліною, і взяли її розпитувати. Але вона перетворила похмурою алегорією в очах обох поетів хто-зна ще яке обличчя людського життя, протиставляючи грубому і страшному виразу її величньої подруги картину холодної зіпсованости, хтиво жорстокої й досить легковажної, щоб зробити злочин, досить дужої, щоб сміятися з нього. Це був своєрідний демон без серця, що карає багаті і ніжні душі хвилюванням, якого не має в собі, що, продаючись, завжди знайде любовну гримасу, сльози, щоб спровести свою жертву, і — радість ввечері — щоб прочитати заповіт. Поет захоплювався б прекрасною Акіліною, але весь світ тікав би від зворушливої Евфразії: одна була душа порока, друга — пороком без душі.

— Я дуже хотів би знати, — сказав Еміль цій вродливій істоті, — чи думаєш ти коли-небудь про майбутнє?

— Майбутнє? — відповіла вона, сміючись. — Що ви називаєте майбутнім? Навіщо я стала б думати про те, чого ще нема? Я ніколи не дивлюсь ні назад, не вперед себе. Чи не забагато й того, що ми маємо цілу добу відразу? Крім того, майбутнє ми знаємо — це шпиталь.

— Як можеш ти, бачучи тепер шпиталь, не минути того, щоб опинитися там? — крикнув Рафаель.

— Що ж такого страшного в шпиталі? — спитала грізно Акіліна. — Чого ж нам домагатися, коли ми не

буваємо ні матерями, ні жінками, коли старість накладає нам чорні панчохи на ноги й зморшки на чоло, в'ялить усе, що в нас є жіночого, і висушує радість в поглядах наших друзів? Ви не бачите тоді нашої краси, перед вами тоді первісна брудна потвора, на двох лапах, голодна, суха, що вже взялася тліном і незграбно ступає, шелестячи сухим листям. Найкрасивіші ганчірки стають для нас мотлохом, амбра будуарів пахне, як смерть, і смердить, як кістяк; потім, якщо і є серце в цьому бруді, то ви всі його ображаєте, ви не дозволяєте нам навіть згадувати. Отже, хіба наше існування не однакове, чи будемо ми до того життя ходити біля собаки в багатому готелі, чи в лікарні розбирати мотлох? Хіба є велика різниця між тим, чи ховатимемо ми своє сиве волосся під червоно-голубою картатою хусткою, чи під мереживом, чи березовою мітлою підмітатимемо вулиці, чи східці Тюільрі — оксамитовим шлейфом; чи сидітимемо біля позолочених камінів, чи грітимемось біля вугілля в червоному глиняному горшку, чи будемо на видовищах Гревського майдану, чи ходитимемо до опери?

— *Aquilina mia*, ніколи ти не була така права в своїм розпачі, — знову сказала Евфразія. — Кашеміри, велени, пахощі, шовк, розкіш — усе, що блищить, усе, що подобається, личить тільки молоді. Один час тільки може подолати наше безумство, але щастя нас виправдовує. Ви смієтеся з цього, що я кажу! — крикнула вона, кидаючи отруйну посмішку на двох друзів. — Хіба я не маю рації? Я волю вмерти з насолоди, ніж з хвороби; у мене нема ні спраги вічності, ні великої поваги до людського роду, коли я бачу, що бог з нього робить! Дайте мені мільйони, — я їх заглину. Я б не хотіла зберегти ні сантимету на майбутній рік; жити для

того, щоб подобатися й царювати над усіма — ось те гасло, що його вимовляє кожен удар мого серця. Суспільство мене хвалить, хіба воно не дає мені безперестано все, що треба до мого розпорядження? Чому ж милосердний бог мені що - ранку дає гроші, які витрачаю ввечері? Чому ви будете нам шпиталі? Бо він не поставив нас між добром і злом, щоб вибирати те, що нас ображає, чи те, що нам обридає; я була б дуже дурна, коли б не розважалась.

— А інші? — сказав Еміль.

— Інші? Ну, що ж, хай вони як хочуть, так і живуть. Мені більше хочеться сміятися з їхніх страждань, ніж проливати сльози над своїми. Я викликаю чоловіка, що здолає мені завдати хоч найменшого горя.

— Скільки ж ти вимучилася, щоб так думати? — спитав Рафаель.

— Мене покинули заради спадщини, — сказала вона, стаючи в позу, що підкреслювала всі її форми. — А, проте, я провадила дні і ночі за роботою, щоб годувати мого коханця. Я не хочу більше, щоб мене обдурили якоюсь посмішкою чи обіцянкою, я хочу зробити з мого існування безкінечно довгу низку насолод.

— Але, — крикнув Рафаель, — хіби щастя не йде від душі?

— Гаразд, — відповіла Акіліна, — але бачити, як тобою захоплюються, як перехвалюють тебе, торжествувати над усіма жінками, навіть найчесотнішими, придушуючи їх силою краси, багатством — хіба це ніщо? Крім того, ми більше переживаємо в один день, ніж міщанка за десять років, — і цьому всьому правда!

— Хіба жінка без чесноти не огидлива? — сказав Еміль Рафаелеві,

Евфразія глянула на них, як жаба, і відповіла невимовно іронічним тоном:

— Чеснота? Ми оддаємо її потворам та горбаням. Чим вони були б без неї, нещасні жінки?!

— Замовч!— крикнув Еміль.— Не кажи про те, чого ти не знаєш!

— Ах, я її не знаю!— відказала Евфразія.— Віддаватися все життя остогидлій істоті, вміти виховувати дітей, які вас кидають, і казати їм „спасибі“, коли вони вас б'ють по серці,— ось чесноти, які ви приписуєте жінці; та ще в нагороду за її відречення ви приходите, щоб накласти на неї муки, намагаючись її обдурити. Коли вона чинить опір, ви її компромітуєте. Чудесне життя! Хіба ж не однаково залишатись вільною, кохати тих, що подобаються, і померти молодою?

— А ти не боїшся поплатитись за це коли-небудь?

— Так що ж,— відповіла вона.— Моє життя не перемішує мої насолоди з горем, воно розпадається на частини: без сумніву, радісну молодість і старість, за яку настраждаюсь доволі.

— Вона не любила,— сказала Акіліна глибоким голосом,— вона ніколи не зробила і ста лье, щоб уловити з насолодою його погляд, впиватися ним і потім почути, що тобою нехтують: її життя ніколи не було на волосинці, вона не пробувала проткнути кинджалом кількох чоловіка, щоб спасти свого володаря, свого пана, свого бога... Для неї кохання,— це вродливий полковник.

— Еге, ля-Рошель!— відповіла Евфразія.— Кохання— це вітер: ми не знаємо, відкіль він приходить. Проте, якби добре тебе кохала якась скотина, ти б зненавиділа розумних людей.

— Кодекс забороняє нам кохати скотів!— відказала іронічно висока Акіліна.

— Я думала, що ти вибачливіша що до військових, — крикнула, сміючись, Евфразія.

— Які вони щасливі, ще можуть отак відмовитися від свого розуму! — крикнув Рафаель.

— Щасливі? — сказала Акіліна, посміхаючися з жалю й кидаючи на двох друзів жахливий погляд. — Ах, ви не знаєте, що таке бути засудженою на насолоди, маючи на серці мерця...

Спостерігати цієї хвилини салони — це значило бачити мільтонівський пандемоній. Голубі вогоньки пуншу кидали пекельне світло на обличчя тих, що могли ще пити; несамовиті танки, оживлені дикою енергією, викликали крики і сміх, що розкочувались, як вибухи феєрверку. Будуар і маленький салон, засіяні мерцями, і тими, що помиралі, являли собою картину якогось бойовища. Атмосфера була гаряча від вина, насолод і розмов. Сп'яніння, кохання, маріння, забуття про цілий світ панувало в серцях, на обличчі, було написане на килимах, виявлялось у безладді й накидало на всі очі легкий серпанок, що давав можливість бачити в повітрі легку пару. Блискучий пил, крізь який виднілись найвибагливіші форми, найчудесніша боротьба, хвилювався в ясних смугах, ніби утворених промінням сонця. То там, то тут групи фігур, що лежали в обіймах, зливалися з білими мармуром, з благородними шедеврами культури, що прикрашала залю. Хоч два други зберегли деяку ясність у своїх думках і руках, хоч по них і проходив ще трепет кволого життя, проте, вони не могли взнати, що реальне в цих надприродніх картинах, що безупинно миготіли перед їхніми стомленими очима. Задушливе небо наших мрій, палка чарівність, що її набирають постаті в наших видіннях, і особливо якась моторність, скута

ланцюгами, потім найнадзвичайніші явища сна облягали їх так дуже, що вони мали гру цієї орґії за примхи кошмару, де рух бездушний, де крики не долітають до вуха. В цей час близький до господаря слуга повів його до передпокою і сказав йому на вухо:

— Пане, всі сусіди висунулись у вікна і скаржаться на гармидер!

— Якщо вони бояться так гармидару, то хіба вони не можуть розстелити перед дверима соломи? — крикнув Тайєфер.

Рафаель раптом зареготав так дуже й несвоечасно, що його друг спитав про причину такої радости.

— Тобі важко зрозуміти мене, — відповів той.

— Насамперед треба признатись тобі, що ви спинили мене на набережній Вольтера тоді, як я збирався кинутися в Сєну. Ти, без сумніву, захочеш узнати, чому я хотів померти. Та коли я додам, що недавно через казкову випадковість перед моїми очима зосередились найпоетичніші руїни матеріяльного світу завдяки символістичному тлумаченню людської мудрости, а тепер уламки всіх розумових скарбів, які ми знищували за столом, привели до цих двох жінок, цих яскравих і ориґінальних зразків безумних, наша глибока безжурність до людей і речей була за перехід яскраво обарвлених до картин, діаметрально протилежних двох систем існування, — чи більше ти мене зрозумієш? Коли б ти не був п'яний, ти б, може, побачив у цім цілий філософський трактат.

— А ти якби не лежав обома ногами на цій прекрасній Акіліні, що її хропіння нагадує бурю, яка ось-ось станеться, — відповів Еміль, що сам забавлявся, накручуючи й розкручуючи волосся Евфразії, не усвідомлюючи добре цієї невинної розваги, — ти б почервонів

з твого пияцтва та балаканини. Твої обидві системи можна вмістити в одній фразі і звести до однієї думки. Просте й меланхолійне життя приводить до якоїсь безглуздої мудрости, заглушаючи наш розум роботою, а життя, що точиться в порожнечі абстракції або в прірвах морального світу, веде до якоїсь безумної мудрости. Одним словом, наша доля— або вбивати почуття, щоб дожити до старости, або померти молодим, терплячи муки із жаги. Крім того, цей присуд змагається ще з темпераментами, якими обдарував нас той грубий насмішник, що заготовив викройки для всіх створінь.

— Дурень, — крикнув Рафаель, спиняючи його.— Скорочуючи далі й далі себе в такий спосіб, ти складеш цілі томи. Коли б я мав претензію формулювати ясно ці дві думки, я б сказав тобі, що людина псує себе, розвиваючи свій розум, і очищається тільки неутцвом. Це однаково, що позиватись із суспільством! Але чи житимемо ми мудрецами, чи загинемо безумцями— хіба рано чи пізно не однакові будуть наслідки? Чи не тому великий витяжник квінт-есенції визначив колись ці обидві системи двома словами: Карімарі й Карімара?

— Ти примушуєш мене сумніватись у могутності бога, бо ти дурніший, ніж він могутніший, — відказав Еміль. — Наш любий Рабле висловив цю філософію коротшим словом, ніж Карімарі й Карімара, — він сказав: „Може“, відкіль взяв Монтень своє: „Хіба я знаю?“ Ці останні слова моральної науки чи не те саме, що вигук Піррона, що спинився між добром і злом, як Буріданів осел між двома мірками вівса? Залишмо ці вічні суперечки, що сьогодні приведуть тільки до „так“ і „ні“. Яку ж ти спробу хотів зробити, кидаючися в Сену? Хіба ти заздриш гідравлічній машині на мосту Notre - Dame?

— Ах, коли б ти знав моє життя!

— Ах! — крикнув Еміль. — Я не думав, що ти такий нудний: ця фраза така банальна! Хіба ти не знаєш, що ми всі маємо претензії страждати більше за інших?

— Ах, — зідхнув Рафаель.

— Та ти просто блазень своїми „ах“. Послухай, хіба хвороба душі або серця примушує тебе що - ранку, напруживши м'язи, правити кіньми, які ввечері мусять тебе розтоптати, як Дамієна? Чи ти з'їв свого собаку зовсім сирым і без соли в своїм мансарді? Чи твої діти казали тобі коли - небудь, що вони голодні? Чи ти продав волосся своєї коханки, щоб було з чим піти грати? Чи ти коли - небудь платив за фальшиве помешкання фальшивим векселем, дисконтованим на фальшивого дядю і, крім того, ще боявся запізнитися? В чім річ? Ну, я слухаю. Але, якщо ти кинувся б у воду через жінку, чи протестований вексель, чи нудоту, то я відрікаюсь від тебе. Сповідайся мені. Не бреши, бо я ж не вимагаю од тебе історичних мемуарів. Особливо говори так стисло, як це дозволить тобі сп'яніння; я вибагливий, як читач, і ладен заснути, як жінка за вечірніми молитвами.

— Бідний дурне, — сказав Рафаель, — відколи це стало, що сум не свідчить про почуття? Коли ми дійдемо того щабля науки, що дозволить нам скласти природознавство сердець, установити їхню номенклатуру, розподілити їх по родах, видах, родинах — на ракоподібні, давноминулі, ящерні, мікроскопічні, на... на... які ще там?.. тоді мій друже, ясно буде доведено, що є серця ніжні, делікатні, як квіти, що й гинуть так, як вони, од найменших дотиків, до яких інші мінеральні серця зовсім нечутливі.

— О - о, будь ласка, звільни ти мене од передмови, беручи Рафаеля за руку, — сказав напівжартівливо, напівсумно Еміль.

II. ЖІНКА БЕЗ СЕРЦЯ

Помовчавши деякий час, Рафаель сказав з безтурботним жестом, що вирвався в нього :

— Правду кажучи, я не знаю, чи варто приписувати парі вина й пуншу якусь ясність розуму, що дозволяє цієї хвилини охопити все моє життя, як одну картину, де передано точно постаті, барви, тіні, світлі смуги, півтони. Ця поетична гра моєї уяви не здивувала б мене, коли б у ній не було зневаги до минулих страждань і радощів. Розглядаючи на відстані життя, мені здається, ніби воно повужчало через якесь моральне явище. Той довгий, повільний біль, що тягся десять років, тепер можна передати кількома фразами, в яких самий біль стане тільки думкою, а насолода — філософською рефлексією. Я суджу замість почувати...

— Ти нудний, як те зауваження до закону, що розвивається, — скрикнув Еміль.

— Можливо, — одказав покірливо Рафаель. — Отже, щоб не зловживати твоєю увагою, я мину перші сімнадцять років мого життя. Доти я жив, як і ти, як і тисяча інших, тим життям коледжу або ліцея, що його видумані нещастя і справжні радощі стають чарами в наших спогадах; при цьому наша гастрономічна пресиченість знову вимагає овочів що-п'ятниці, поки ми

їх не покуштуємо знову: прекрасне життя праці, яке здається тепер нам ганьбою, навчило нас трудитись...

— Підходь ближче до драми,— сказав Еміль напівкомічно, напівжалістливо.

— Коли я вийшов з коледжу,— вимагаючи жестом праза говорити далі, продовжував Рафаель,— мій батько взяв мене під сувору дисципліну, він оселив мене в кімнаті, суміжній з його кабінетом; я лягав ввечері о дев'ятій, а вставав вранці, о п'ятій; він хотів, щоб я сумлінно пройшов юридичний курс: я ходив одночасно й до школи, й одного адвоката, але закони часу і простору так строго прикладались до мого ходіння й моєї роботи і батько так суворо вимагав у мене за обідом відчиту про...

— Яке мені діло до цього? — прервав Еміль.

— А біс тебе візьми,— відповів Рафаель.— Як же ти можеш зрозуміти мої почуття, коли я не оповім тобі про ті непомітні факти, що вплинули на душу, що привчили її до страху і надовго залишили мені первісну наївність юнака? Отже, до двадцять одного року я дуже почував батків деспотизм, а він був однаково холодний, що манастирський статут. Щоб одкрити тобі безрадість мого життя, досить, мабуть, змалювати мого батька: високий, сухорлявий і щуплий, обличчя — як лезо ножа, блідий, мова уривчаста, ехидний, як стара діва, дріб'язковий, як начальник департаменту. Його батьківське почуття кружляло над моїми жартівливими й радісними думками і замикало їх, ніби під олов'яною банею. Коли я хотів показати йому лагідне й ніжне почуття своє, він ставився до мене, як до дитини, що от-от скаже якусь дурницю. Я його боявся багатобільше, ніж колись наших класних учителів, — бо мені завжди було вісім років в його очах. Я його немов і

зараз бачу перед собою. У каштановому сурдугі, тримавшись просто, як великодня свічка, він мав вигляд прокуреного оселедця, загорненого в червонувату обкладинку памфлета. Проте, я любив батька: по суті він був правий. Може, ми справді не відчуваємо зненависти до суворости, коли її виправдовує дріб'язковий характер, кришталева вдача, коли вона доладно перемішана з добротою. Якщо батько ніколи не кидав мене, якщо до двадцяти років він не давав мені й десяти франків, тих десяти незароблених, розгульних франків, що становлять цілий скарб,— коли їх маєш, то мрієш про невимовні насолоди,— проте, він намагався, принаймні, дати мені деякий розвиток.

Цілі місяці обіцявши мені якусь розвагу, він вів мене до Буффу, на концерти, на бали, а я сподівався зустріти там кохану. Кохану! Це була для мене незалежність. Та я соромливий і несміливий, зовсім незнайомий із салонною балачкою й не знаючи там нікого, вертався відтіль з однаково незайманим і до вінців насиченим бажанням. Потім, на другий день, я загнуданий батьком, як ескадронний кінь, зранку вже вертався до адвоката, до юридичного права в палаті юстиції. Спробувати відійти од того одноманітного шляху, що накреслив мені батько, значило б наразитись на його гнів; він лякав, що вирядить мене при першому проступковій юнгою на Антільські острови. Тому я тримтів від жаху, коли наважувався піти на годину або на дві куди-небудь весело погуляти. Уяви собі буйну уяву, найпалкіше серце, найніжнішу душу, найпоетичніший розум — і це все завжди в присутності кам'яної, найжовчнішої, найхолоднішої в світі людини. Словом, оддай заміж молоду дівчину за кістяк — і ти зрозумієш те існування, що його цікаві сцени можна тільки перелічити тобі:

плани про втечу, що враз зникали, коли я бачив батька, той розпач, що його заспокоював сон, притамовані бажання та похмура механхолія, що її розганяє музика. Я видихав свою скорботу в мелодіях. Бетховен чи Моцарт часто були мені за скромних довірених.

Тепер, згадуючи про всі забобони, що тривожили моє сумління за тієї доби невинности й чесноти, я посміхаюсь: коли б я хоч однією ногою ступив до ресторану, то я вважав би себе розореним; я уявляв собі кафе місцем бешкетів, де люди втрачають свою честь і важать багатством. Що до того, щоб наважитися грати на гроші, то треба ж було їх мати. О, хоч я можу і всипити тебе, проте оповім одну жахливу радість у моєму житті, радість із тими кігтями, що западають у наше серце, як пекуче залізо в плече каторжника. Я був на балу в герцога де - Наваррен, батькового брата в других, але, щоб ти гаразд зрозумів моє становище, взнай, що в мене був потертий фрак, погано пошиті черевики, кучерська краватка та старі рукавички. Я забрався в куток їсти досхочу морозиво й розглядати красунь. Батько побачив мене. З якоїсь думки, якої я ніяк не розгадаю, бо так цей прояв довіри приголомшив мене, він віддав мені свій гаманець і ключі. За десять кроків од мене грало кілька чоловіків. Чулось, як дзвенить золото. Мені було двадцять років, я хотів провести цілу добу, поринувши в злочини мого віку. Це був такий бешкет в уяві, що його не знайдеться і в приміхах куртизанок, і в мріях молодих дівчат. Цілий рік я мріяв, що я гарно одягнений, в екіпажі, з вродливою жінкою, яка сидить поруч, що я удаю з себе пана, обідаю у Вері, ввечері йду на вистави, думаючи повернутися до батька тільки другого дня, але заздалегідь для нього придумую пригоду ще складнішу, ніж

„Весілля Фігаро“, в якій уже ніяк би не можна було розібратись. Всю цю радість я оцінив у п'ятдесят екю. Хіба я не перебував ще під наївними чарами шкільного віку? Отже, я пішов до будуару, де на самоті з горючими очима, тримтливими пальцями перелічив батькові гроші: сто екю. Радість пригод, викликана цією сумою, стала переді мною, як відьми Макбета біля свого казана, але вони були принадливі, тримтливі, чарівні. Я став зовсім ледащо. Не слухаючи ні дзвеніння в ухах, ні калатання серця, я взяв дві монети по двадцять франків, які й зараз бачу. Роки їхні стерлись, обличчя Бонапарта кривилось. Поклавши гаманець знову в кешеню, я вернувся до грального столу, протягаючи мокрою долонею дві золоті монети. Я став блукати біля грачів, як шуліка над курятником, я, спалений з невимовного суму, кинув раптом проникливий погляд навкого себе. Певний того, що ніхто із знайомих мене не бачить, я примазався до одного гладкого й веселого чоловічка,— на його голову я закликав більше молитов і обітів, ніж у морі підчас трьох бурь. Потім з інстинктом злочину або макіавелізму, дивним у моєму віці, я сів біля дверей; я дивився на салони— і нічого там не бачив: душа і погляди кружляли біля фатального зеленого поля. Цього вечора позначилось перше фізіологічне спостереження, якому я завдячений особливою проникливістю, що дозволяла мені ловити деякі таємниці нашої подвійної вдачі. Я повернувся спиною до столу, де вирішалося моє майбутнє щастя, що було тим глибше, чим злочинніше. Між двома грачами і мною був цілий бар'єр у чотири чи п'ять рядів людей, що розмовляли,— шум їхніх голосів заважав розрізняти звуки золота, що примішувались до шуму оркестри; не зважаючи на всі ці перешкоди,

завдяки привілеям, властивим пристрастям, які дають владу знищувати простір і час, я виразно чув розмову двох грачів, я знав їхні ставки, я знав того з двох, який повертав короля,— немов я бачив карти; словом, за десять кроків од гри я хвилювався від її примх. Батько пройшов раптом переді мною, і я зрозумів тоді слова писання: „Дух божий пройшов перед його лицем“. Я виграв. Через цілий вихор людей, що оточували грачів, я підбіг до столу, просковзнувши туди так метко, як в'юн через дірочку в сітці. Почуття смутку замінила радість. Я був як той засуджений, що йде на скару й зустрічає короля. Та якийсь чоловік з орденами випадково ще попросив недостачу в сорок франків. Мене запідозрили, на мене дивились тривожні очі. Я зблід, краплі поту оросили мені чоло. Злочин обікрасти батька здався мені неможливим. Добрий товстенький чоловік сказав тоді справжнім ангельським голосом:

— Всі ці пани ставили і він заплатив сорок франків.— Я знову підняв голову і кинув переможний погляд на грачів. Повернувши в батьків гаманець золото, яке я там узяв, я залишив свій виграш цьому гідному, чесному чоловікові, що вигравав і далі. Як тільки я побачив, що маю сто шістдесят франків, я загорнув їх у хустку так, щоб вони не могли ні шерехнутися, ані задзвеніти, коли вертатимемось додому, і більше не грав.

— Що ви робили за грою?— сідаючи в фіякр, сказав мені батько.

— Я дивився,— відповів я, тримтячи.

— Але,— знову сказав батько,— коли б довелось вам із самолюбства поставити трохи грошей на стіл, бо в очах світських людей ви здаєтесь уже досить дорослим на право чинити дурниці, то я б пробачив вам, Рафаелю, користування моїм гаманцем.

Я нічого не відповів. Коли ми вертались, я віддав батькові ключі і гроші. Увійшовши до кімнати, він висипав гаманець на камін, полічив гроші, потім повернувся до мене і, відокремлюючи кожен фразу довгою й значною павзою, сказав:

— Сину мій, вам незабаром двадцять років. Я вдоволений з вас. Вам треба давати яку-небудь пенсію хоч би для того, щоб ви навчилися берегти й жити. З цього вечора я вам даватиму сто франків на місяць. Ви робитимете з грішми що захочете. Ось за перші три місяці цього року,— погладивши стовпик золота, немов би для того, щоб перевірити суми, додав він.

Я признаюсь що ладен був кинутись йому до ніг, заявити, що я розбійник, мерзенна істота і — ще гірше — брехун. Сором стримав мене. Я хотів обійняти його, та він злегенька одштовхнув мене.

— Тепер ти мужчина, дитино моя,— сказав він.— Те, що я роблю, це річ проста й справедлива, за яку не треба дякувати. Коли я й маю право на вашу дяку, Рафаеле,— знову забалакав він тоном м'яким і повним гідності,— так це за те, що я застеріг вашу молодість од нещастя, яке губить усіх молодиків у Парижі. Віднині ми будемо друзі. Ви станете через рік доктором прав. Ви придбали поважне знання й любов до праці, які так потрібні для ділових людей: звичайно, не обійшлося без прикростей і злигоднів. Ну, вчіться, Рафаеле, знати мене. Я не хочу робити з вас ні адвоката, ні нотаря, ні державної людини, що уславила б наш бідний рід... До завтраго! — додав він, одсилаючи мене таємничим жестом.

З цього дня батько одверто вводив мене в свої проєкти. Я був єдиний син і втратив матір з десяти років. Колись батько, якого мало спокушало право

обробляти землю із шпагою на боці, бо він був родоначальник історичного роду, майже забутого в Оверні, прийшов до Парижу змагатися з дияволом. Одарований тією тонкістю, що робить південних людей Франції такими видатними, коли вона поєднується з енергією, він без особливої підтримки зумів посісти становище в самому серці влади. Революція незабаром знищила його багатство; та він зумів женитись на спадкоємиці значного роду і підчас імперії майже мав можливість відновити колишній блиск нашого дому. Реставрація, яка повернула матері значні маєтки, розорила батька. Купивши колись кілька маєтків, що їх роздавав імператор своїм генералам по чужих землях, він бився десять років з ліквідаторами й дипломатами, з пруськими й баварськими судами, щоб закріпити суперечні землі цими нещасними обдарованнями. Батько закинув мене в запутаний лабіринт цього величезного процесу, від якого залежала наша будучина. Нам могли присудити відновлення доходів і відшкодування за лісні зруби з 1814 до 1817 років; в цьому разі майна матери навряд чи вистачало б, щоб урятувати честь нашого імени. Отже, в той день, коли батько, здавалось, до деякої міри мене емансипував, я опинився під найогидливішим ярмом. Я мусив був битись, як на бойвищі, працювати і день, і ніч, одвідувати державних людей, намагатися вплинути на їхнє релігійне почуття, спробувати їх зацікавити нашою справою, обворожити їх самих, їхніх жінок, льокаїв, собак і разом приховувати цю жахливу професію чарівними формами, приємними жартами. Я зрозумів усі скорботи, які зсушили батька. Мало не рік я провадив таке життя світської людини,— воно було зовні спокійне, але в легковажності його я намагався звязатися з впливовими родичами чи з корисними

нам людьми, а це таїло в собі величезну роботу. Мої розваги були ділові прозьби, а розмови — доповідні записки. Доти я був чесний через неможливість поринути в свої юнацькі пристрасті; та з того часу я, боячись якоюсь помилкою розорити батька чи й себе, став сам собі тираном і не смів дозволити собі ні однієї насолоди, ні однієї витрати. Коли ми молоді, коли через метушню люди й речі можуть ще збуджувати тендітну квітку почуття, свіжість думок, шляхетну чистоту сумління, що не дозволяє нам ніколи піти на компроміс із злом,— ми дуже чуємо свої обов'язки; наша честь голосно говорить і примушує слухатись себе; ми відверті й без викрутів. Такий я був тоді. Я хотів виправдати батькову довіру; не так давно я б з насолодою утаїв би од нього якусь мізерну суму, але тепер, несучи разом з ним тягар його справ, його імени, його роду, я ладен був нишком віддати йому своє майно, свої надії; я це робив із вдоволенням, щасливий навіть з цієї жертви. Тому, коли пан де-Віллей викопав спеціально для нас імперський декрет про позбавлення права і розорив цим нас, я підписав акт про продаж моєї власности, зберігаючи тільки один нікудишній острівець серед Луари, де була материна могила. Тепер, може, докази, аргументи, філософські, філантропічні й політичні міркування одвернули б мене од цього, що мій адвокат називав дурницею; але в двадцять один рік ми, повторюю, до вінців—великодушність, жага, любов. Сльози, які я побачив на очах батькових, були тоді мені за найкраще багатство, і спогади про ці сльози часто втішали мене в злиднях. За десять місяців після виплати боргів кредиторам батько помер з горя. Він обожествляв мене і розорив. Ця думка вбила його. 1826 року, двадцяти двох років зроду, наприкінці осені

я йшов за труною свого першого друга — батька. Не багато є юнаків, загублених серед Парижу без майбутнього, без будь-яких коштів, які б ставали самотні, з своїми думками, йдучи за катафалком. Сироти, що їх підбирає громадська благодійність, мають у майбутньому бойовище: за батька — уряд чи королівського прокурора, за пристановище — притулок. А я не мав нічого. Через три місяці авкціоніст вручив мені тисячу сто дванадцять франків — чисту ліквідаційну суму батькової спадщини. Кредитори примусили мене продати рухоме майно. Звикши ще змалку надавати великої ціни розкошам, що мене оточували, я здивувався трохи, побачивши цю мізерну виручку.

— О-о! — сказав мені авкціоніст, — усе це було надто рококо.

Жахливе слово, яке плямувало всі вірування мого дитинства й позбавляло мене перших ілюзій, найдорожчих у світі. Моє багатство сходилося до реєстру розпродажу, а майбутнє полягало в полотняній торбинці, де було тільки тисяча сто дванадцять франків. Суспільство з'явилося переді мною в особі авкціоніста, що розмовляв зі мною в капелюші. Льокай Жонатас, який мене дуже любив і якому мати колись одписала довічну ренту в чотириста франків, сказав мені, кидаючи дім, відкіль я так радісно виїздив в екіпажі за дитинства: — Будьте дуже економні, пане Рафаеле! Він плакав, добра душа.

— Отакі, мій любий Еміле, події, що вирішили мою долю, перетворили мою думку й кинули мене, ще молодого, в найоблудливіше з усіх суспільних становищ, — сказав Рафаель після деякої павзи. — Родинні звязки, хоч і невеликі, прив'язували мене до багатих домів, доступу куди мені не давала гордість, коли б зневага

й байдужість і без того не зачинили переді мною дві-
рей. Хоч я був родич дуже впливових людей, що щедро
давали свою протекцію стороннім, проте, я не мав ні
рідних, ні заступників. Моя душа, яку я безупинно стри-
мував у поривах, замкнулася в самій собі. Я, відвертий
і натуральний, здавався, мабуть, холодним і нещирим;
батьків деспотизм позбавив мене будь-якої довіри до
себе; я був боязкий і незграбний; я не думав, щоб
мій голос мав хоч найменшу силу, я вважав себе по-
твором і соромився свого погляду. Не зважаючи на
внутрішній голос, що підтримує талановитих людей в
боротьбі і що кричав тоді мені: „Будь хоробрий, іди
вперед“, не зважаючи на несподіваний вияв сили на
самоті, не зважаючи на надію, яка мене зогривала,
коли я порівнював ті нові твори, що захоплювали пу-
бліку, з тими, що роїлися в моїй голові,— я сумнівався
в самому собі, як дитина. Я був жертва надмірного
честолюбства, я вважав себе призначеним для великих
вчинків і почував себе, як мізерний. Я мав потребу в
людях і опинився без керма. Я мусив прокладати собі
шлях у світі, був самотній, іще більше боязкий, ніж сором-
ливий. За той рік, коли мене кинув батько у вир ви-
щого світу, я прийшов туди з молодим серцем і свіжою
душею. Як усі дорослі діти, я таємно зідхав про пре-
красне кохання. Я зустрів серед молодих людей одного
зі мною віку секту фанфаронів,— вони ходили, піднісши
високо голову, і, кажучи абищиці, без тримтіння сиділи
біля тих жінок, що здавались мені найповажнішими;
вони кидали зухвалі слова, жуючи головку своєї палиці;
вони кокетували, розбещували для самих себе най-
вродливіших осіб, запевняли, що їм приступна постіль
любої жінки, роблячи вигляд, що вони відмовляються
од вдовolenня; вони розглядали найчесотніших і

найсуворіших жінок, як легку здобич, яку можна одержати з одного лише слова, з найменшого сміливого жесту, з першого нахабного погляду. Кажу тобі щирою душею й сумлінням, що завоювання влади чи великого літературного імени здавалось мені легшою перемогою, ніж успіх у жінки високого стану, до того ж молодої, дотепної й витворної. Отже, я думав, що хвилювання мого серця, мої почуття, моя пошана не відповідають правилам суспільства. Я був сміливий, та тільки в душі, а не на ділі. Я взяв пізніше, що жінки не хочуть, щоб їх благали; я бачив багатьох, яких я обожествляв здалеку, яким я оддавав своє серце на всілякі муки, душу — на катування, енергію, що не боялась ні жертв, ні страждань... і що ж? — вони належали таким йолопам, яких я не хотів би навіть узяти за швайцарів. Не раз я, мовчазний і непорушний, поривався вимріяною жінкою, що з'являлась на бали, я оддавав тоді в думці все своє існування вічним пестошам, я зосереджував усі свої надії в однім погляді і пропонував в екстазі кохання юнака, що біжить назустріч омані. Часом я б віддав усе життя за єдину ніч. І ось, не найшовши ні разу вух, до яких би я міг звернутись із своїми палкими бажаннями, ні поглядів, де б я міг заспокоїти зір, ні серця для мого серця, я жив у страшних муках безпорадної енергії, що спалює сама себе, будучи несміливий, недосвідчений, не мавши слушного випадку. Може, я вдавався в розпач через те, що мене не розуміють, або боявся, що мене дуже добре зрозуміють. А тимчасом в мені одразу спалахувала ціла буря із звичайного ввічливого погляду, киненого мені. Дарма що я ладен був сприйняти цей погляд чи слова з добрим бажанням, як ніжні зобов'язання, я ніколи не насмілювався ні заговорити, ні забалакати,

ні замовкнути вчасно. Через сильне почуття мої слова були незначні, а мовчанка ставала безглуздою. В мені, без сумніву, було надто багато наївності для того штучного суспільства, що живе при вечірньому світлі, що передає свої думки лише умовними фразами чи словами, продиктованими модою. Потім я зовсім не вмів ні розмовляти мовчки, ні красномовно мовчати. Нарешті, зберігаючи в самому собі вогонь, що спалював мене, маючи душу, похожу на ті, яких жінки прагнуть, ставши жертвою збентеження, до якого вони такі жадібні, володіючи енергією, якою вихваляються дурні, я зустрів лише зрадливу жорстокість в усіх жінок. Тому я наївно захоплювався модними героями; коли вони вихвалялися своїми перемогами,—я не підозрював їх у брехні. Я звичайно був неправий, що бажав кохання на слово чести, що хотів знайти його великим і дужим у серці вередливої й легковажної жінки, яка прагне розкошів, яка п'яна з пустославности; я шукав широкої жаги, цілого океану, що бурхливо бився в моєму серці. О, почувати, що ти народився для того, щоб кохати, щоб зробити жінку щасливою,—і не знайти жодної досить хороброї й благородної Марселіни чи якоїсь старої маркизи! Носити скарби в торбі і не зустріти ні дитини, ні якоїсь звичайної цікавої дівчини, щоб дати їй ними погратися! Я часто хотів накласти на себе руки з відчаю.

— Красиво - трагічний вечір! — крикнув Еміль.

— Ну, дай мені проклясти своє життя,—відповів Рафаель,—коли твоя дружба не в силі вислухати мої елегії, коли ти не можеш дати мені хоч півгодини нудьги, так спи. Але не вимагай од мене більше звіту,—я вітаю моє самогубство, що бушує, що здійсмається, що кличе мене. Щоб судити людину, принаймні, таємниці її думок, нещастів, хвилювань і хотіти знати з його

життя тільки матеріальні події — це значить складати тільки хронологію, історію дурнів.

Гіркий тон, яким сказано ці слова, так вразили Еміля, що він, дивлячись на Рафаеля з недомислом, з цього часу став уважніший.

— Але,— продовжував оповідач,— тепер світло, що падає на ці події, по-новому їх обарвлює. Той лад речей, які я колись вважав нещастям, можливо, народив чудові здібності, з яких я згодом гордував. Філософська цікавість, надмірна праця, любов до читання, яка ще з семилітнього віку до самого вступу в світі на-завжди заповонила моє життя,— хіба все це не обдарувало мене легкою могутністю, що нею, якщо вам можна вірити, я вмю передавати свої думки і йти вперед розлогим полем людського знання? Забуття, на яке я засудив себе, звичка залучати свої почуття і жити своїм серцем — хіба це все не дало мені влади порівнювати, міркувати? Чи не через це, що я не засудив себе на службу людським збудженням, які зіпсують найпрекраснішу душу й перетворять її на мотлох, моя чулість сконцентрувалась так, що стала досконалим органом волі вищої за бажання пристрасти?

Згадую, що я, невизнаний жінками, спостерігав їх так проникливо, як зневажений коханець. Тепер я бачу, що щирість моєї вдачі, мабуть, не до серця була їм. Може, жінка хоче трохи лицемірства? А я по черзі в один час і чоловік, і дитина, і порожня людина, і мислитель, вільний од забобонів, а часом опанований ними, я часто буваю такою самою жінкою, що й вони,— і, звичайно, вони повинні були приймати мою наївність за цинізм, а чистоту думки — за розпусту. Наука була для них нудотою, жіноча млосність — квалістю. Через цю надмірну рухливість уяви, через це нещастя поетів,

на мене, без сумніву, дивились як на істоту нездатну до кохання, не постійну в думках, неенергійну. Я був ідіот, коли мовчав, і, мабуть, лякав їх, коли намагався вподобатись,— жінки осудили мене. Я прийняв із сльозами і сумом цей винесений світом присуд. Це лихо дало свої наслідки. Я захотів помститись на світові, захотів опанувати душі всіх жінок, покорити собі їхній розум,— я хотів, щоб усі дивились тільки на мене, коли моє ім'я оголошує лакей у дверях салону. Ще змалку я постановив собі бути великою людиною. Я бив себе по чолі, кажучи як Андре - Шеньє: „Тут дещо є“. Я немов би почував у собі думки для вислову; систему, яку треба було встановити; науку, яку треба було пояснити. О, мій любий Емілю, тепер, коли мені вже двадцять шість років, коли я побачив, що вмру невідомим, ніколи навіть не бувши коханцем у тієї жінки, якою я мріяв заволодіти, дозволь оповісти про мої безумства. Хіба ми всі, більш або менш, не мали наших бажань за дійсність? Ах, я зовсім не хотів би мати за друга юнака, що в мріях не сплітає собі вінків, не буде собі п'єдесталу, не оточує себе прихильними коханками. Я часто бував генералом, імператором, Байроном і потім — нічим. Після того, як я сходив на вершину людських бажань, я помічав, що всі гори, всі труднощі треба ще перемогти. Це надмірне самолюбство, що кипіло в мені, ця чудесна віра в долю, що може, стає генієм, коли людина не дасть собі розірвати душі так легко, як баран — свою вовну колючкам шипшини. через яку проходить,— все це врятувало мене. Я хотів огорнути себе славою і працювати в мовчанці для коханки, яку я сподівався мати коли-небудь. Всі жінки зводилися в одну. Я думав, що зустріну її в особі першої, що опиниться перед моїми

очима, хоч я й бачив в кожній королеву, проте любав з них, всі вони, повинні були, як королеви, подавати надію своїм коханцям і йти назустріч мені, хворобливому, нещасному й неспіливому. Ах, для тієї, що пожаліла б мене, я мав у серці, крім кохання, стільки відданости, що я обожествлював би її все життя. Згодом спостереження відкрили мені жорстокі істини. Отже, мій любий Емілію, я важив жити вічно самотнім. Жінки звикли, не знаю через що саме, бачити в талановитій людині тільки її хиби, а в дурневі — тільки гідності; вони почувують велику симпатію до гідностей дурня, що безугавно сипле компліменти їхнім вадам, а вища людина не дає їм стільки насолоди, щоб замінити хиби. Талант — це переміжня лихоманка, а жодна жінка не гониться за тим, щоб ділити самі злигодні, — всі вони хочуть знайти в коханців вдоволення тільки своїй пустославності. Вони люблять у нас тільки самих себе. Хіба бідний чоловік, гордий артист, обдарований силою творчости, не має образливого егоїзму? Біля нього існує якийсь вихор думок, які він все захоплює, які повинні йти за рухом вихоря. Хіба жінка, оточена улесливістю, може повірити кохання такого чоловіка? Чи стане вона його шукати? Цей коханець не має дозвілля, щоб робити біля дивану ці дрібні пестощі, якими так дорожать жінки і які бувають за тріумф тільки в людей брехливих і нечутливих. Йому бракує часу для праці, як же він може гаяти його на те, щоб принизити себе, щоб переодягатись? Я ладен був одразу віддати своє життя, а не розкидати його дрібницями. Нарешті, в дії того розмінщика, що виконує доручення якоїсь блідої й вередливої жінки, є щось таке дрібне, що мене бере жах артиста до цього. Абстрактного кохання не досить бідному, але великому

чоловікові — він хоче цілковиту відданість. Дрібні істоти, що живуть, примірюючи кашемірові шалі, стаючи на манекенів для модних манто, не мають відданости,— вони її вимагають, і в коханні для них вдоволення наказувати, а зовсім не підлягати. Справжня дружина із серця, тіла й кісток іде за тим, в кому для неї і життя, і сила, і слава, і щастя. Для вищих людей потрібні східні жінки, в яких одна думка — вивчати чоловікові потреби, бо для них ціле нещастя, коли їхні бажання не погоджено із засобами. Я, що вважав себе за геніальну людину, ніколи не любив цих маленьких метрес. Живлячи думки такими протилежними й шаблонними думками, маючи претенсію зібратися на небо без драбини, володіючи скарбами, які не мали ціни, озброєний величезним знанням, яке навантажувало мою пам'ять і якому ще я не дав ладу, яке ще не засвоїв; будши без батьків, без друзів, один серед жажливої пустелі, закиданої камінням, оживленої, вдумливої, живучої, де все вам більше, ніж вороже — байдуже! Я прийняв вирішення, яке було природне, хоч і безумне; воно мало в собі щось неможливе, хоч це й надавало мені сміливости. Це був ніби заклад, де я був і грачем, і ставкою. Ось мій план: мої тисяча сто франків мусять вистачити на життя протягом трьох років; я призначив собі цей час, щоб випустити в світ твори, спроможні звернути на себе увагу суспільства, зробити мені багатство чи ім'я. Я радів з думки, що житиму хлібом і молоком, як пустельник в Тіваїді, що порину в світ книжок і думок, у сферу, недоступну серед цього, також галасливого, Парижу, в сферу праці й мовчанки, де я, як лялька, будував собі могилу, щоб відродитися блискучим і славетнім. Я важив смертю, щоб жити. Звівши існування до найменших потреб, до того, без

чого не можна обійтись, я найшов, що триста шестидесяти п'яти франків на рік мусить вистачити для моїх злиднів. Справді, ця мізерна сума вдоволяла моє життя, поки я покорявся монастирській дисципліні.

— Це неможливо, — вскрикнув Еміль.

— Я прожив так до трьох років, — відповів Рафаель якимось гордо. — Порахуємо, — говорив він далі. — Три су на хліб, два су на молоко, три су ковбасні, — вони ж не давали мені вмерти з голоду і розум мій був дивовижно ясний. Я спостерігав, як ти знаєш, дивний вплив дієти на уяву. Житло коштувало мені три су в день, за ніч я спалював на три су олії, прибирав кімнату сам, носив бавовняні сорочки, щоб витратити не більш, як два су на прасування. Палив я кам'яне вугілля, а ціна його, пересічно на рік, ніколи не буває більше двох су на день. В мене був одяг, білизна, взуття на три роки, я одягався лише для того, щоб ходити на деякі громадські курси та до книгозбірні. Ці загальні видатки становили лише вісімнадцять су, а мені залишалось ще два су на непередбачені видатки. Я не знаю випадка, щоб за цей довгий робочий період хоч раз мені довелось перейти через міст Мистецтв чи купити води; я зранку йшов брати води до водограю на майдані Сен-Мішель на розі вулиці Гре. О, я з гордощами ніс свої злидні. Людина, що передчуває прекрасну майбутність, проходить це нещасне життя, як невинний, якого ведуть на скарання, — йому зовсім не соромно. Я не передбачав хвороби. Як Акіліна, я дивився на лікарню без жаху. Я ні хвилини не сумнівався в своєму доброму здоров'ї. Крім того, бідняк повинен занедужати лише для того, щоб померти. Я обстриг собі волосся доти, поки якийсь ангел кохання або доброти... Але я не хочу забігати

вперед до того становища, до якого підходжу. Взнай лише, мій любий друже, що, не маючи коханки, я жив з великою думкою, з мрією, з брехнею, в яку спочатку, більш або менш, ми всі віримо. Тепер я глузую з себе, з цього „я“, що вже не може бути святе й високохмарне, що не може більше існувати. Суспільство, світ, наші звичаї, наші права, коли я все це близько роздивився, то мені відкрилась небезпека такої простодушної віри й непотрібність такої старанної праці. Ці початкові запаси не годяться для честолюбця. Хай буде легкий багаж у того, хто гониться за фортуною. Помилка вищих натур полягає в тім, що вони марнують свої молоді роки на те, щоб стати гідними милостей. В той час як бідняки збирають скарби, сили й знання, щоб нести без труднощів тягар влади, яка од них тікає, — інтригани, багаті на слова і позбавлені думок, кидаються туди й сюди, приголомшують дурнів і входять у довіру півдурня: одні вивчають, другі врочисто йдуть, одні скромні, другі завзяті. Геніяльний чоловік ховає свою гордість, а інтриган її підіймає, бо мусить свого досягти. Люди влади так дуже потребують того, щоб повірити готовим заслугам, сміливому талантові, що справжньому вченому, було б по-дитячому сподіватись людської нагороди. Я, звичайно, не думаю перефразувати загальні місця про чесноту, про ту пісню пісень, що її вічно співають для невизнаних геніїв: я хочу логічно виявити причину справжніх успіхів, що їх досягають пересічні люди. Та... навчання має таку ж саму матерню чесноту, що, може, це злочин вимагати од нього інших нагород, крім чистих і ніжних радощів, якими воно живить своїх дітей. Я згадую, що іноді весело розмочував свій хліб у молоці, сидячи біля вікна і вдихаючи свіже повітря в той час, як очі

мої носилися над видовищем у вигляді коричневих, сіруватих і червоних шиферних та черепичних дахів, укритих жовтою або зеленою мшиною. Коли спочатку цей вигляд мені здавався одноманітним, то незабаром я найшов у ньому рідку красу: то видно було, як увечері блискучі смуги тікали з недбайливо зачинених віконець, які одтіняли й оживляли чорну глибину цієї оригінальної країни, то бліді одсвіти ліхтарів одкидали знизу жовтуваті плями крізь туман і кволо одзначали на вулицях кривини цих дахів, що скупчились, як океан непорушних хвиль. Нарешті, іноді з'являлись рідкі постаті серед цієї похмурої пустелі: між квітами якогось повітряного саду я бачив або грубий і загострений профіль баби, що поливала капустини, або в рямцях трухлявого слухового вікна якусь молоду дівчину, що зачісувалась, думаючи, що вона сама, а тимчасом я міг розглядати її прекрасне чоло й довге волосся, піднесене в повітря красивою білою рукою. Я милувався на ринвах всякими фантастичними рослинами, нещасними травами, які незабаром зірве буря. Я вивчав мшину, її барву, що оживала після дощу й перетворювалась на сонці в сухий оксамит з вибагливими одблисками. Поетичні й миготливі ефекти світу, сумний туман, раптовий блиск сонця, мовчанка і чари ночі, тайни зорі, дим з кожної труби — всі ці події такої своєрідної природи розважали мене і стали мені близькими. Я любив свою в'язницю, бо вона була добровільною. Ці паризькі савани, утворені рівними, як степ, дахами, покривали населення прірви, входили в мою душу і відповідали моїм думкам.

Важко одразу опинитися знову на землі, коли ми піднесені туди науковими міркуваннями, сходимо з небесних висот. Отже, я тоді цілком зрозумів пустельність

манастирів. Коли я твердо вирішив додержуватись свого життєвого плану, я почав шукати помешкання в найпустельніших кварталах Парижу. Раз увечері, вертаючися з естради додому, я проходив вулицею Кордьє. На розі вулиці Ключі я побачив молоденьку дівчинку років чотирнадцяти, що гуляла у волан з однією з своїх подруг і сміхом та жартами розважала подорожніх. Година була чудесна; вечір був теплий, бо стояв ще місяць вересень. Перед кожними дверима, як святкового дня в провінціальному місті, сиділи балакучі жінки. Я попервах спостерігав молоду дівчину, що її обличчя мало чудесний вираз, а тіло було немов створене для художника. Це була прекрасна сцена. Я став шукати причини цієї добродушності серед Парижу і зауважив, що вулиця нікуди не виходила і навряд чи була людна. Згадавши перебування Жан-Жака Руссо в цім місці, я знайшов готель Сен-Кантен; розруйнований вигляд дав мені надію добути там недорого помешкання і мені захотілось його оглянути. Увійшовши до однієї низької кімнати, я побачив класичні мідні смолоскипи із свічками, дбайливо розміщені над кожним ключем; мене вразила чистота, що панувала в цій залі (по інших готелях її погано додержувались); зала мені здавалась чепурною, як жанрова картина; голуба постіль, начиння, мебля, все було кокетливе, як декоративна природа. Господиня готелю, жінка років під сорок,—риси її огорнуло нещастя, погляд немов вицвів од сліз,—підійшла до мене; я смиренно сказав мою ціну за помешкання; тоді вона, мабуть, аж ніяк не здивувавшись, почала шукати ключ серед інших і повела мене до мансарди, де показала кімнатку, звідки був краєвид на дахи сусідніх домів, з вікон яких висувались дозгі жертки з білизною. Нічого немає жахливішого

за цю мансарду з жовтими й брудними стінами, що смерділи злиднями й чекали на якогось вченого жильця. Дах, замість стелі, поволі спускався, і крізь роз'єднані черепиці можна було бачити небо. Місце було для одного ліжка, столу, кількох стільців; під гострим кутом даху можна було поставити п'яно. Бідна жінка була не така багата, щоб обмеблювати цю клітку, гідну Plombi* Венеції, і через це вона ніяк не могла її здати. Якраз виключивши з продажу рухомого майна всі речі, що мали для мене особисте значіння, я хутко сторгувався з моєю господинею і другого дня вже оселився там. Я прожив у цій повітряній труні до трьох років, працюючи без перерви, і день і ніч, з такою охотою, що робота здавалась мені найкращою справою, найкращим виходом людського життя. Спокій і мовчазність, потрібні для вченого, мають щось приємне, одухотворене, як кохання. Вправа думки у відшукуванні ідей, спокійні наукові спостереження дають нам такі невимовні насолоди, як усе те, що торкається розуму, що явища його недоступні для нашого зовнішнього почуття. Тому ми завжди примушені пояснювати таємниці розуму матеріальними порівняннями. Задоволення плавати в озері чистої води серед скель, гаїв та квіток, на самоті, під пестощами теплого вітерця дасть неукам тільки кволий образ того щастя, що сповнювало мене, коли я купався в промені невідомого світла, коли я слухав грізні й невиразні голоси надхнення, коли в мій тремтливий мозок лилися думками образи з невідомого джерела. Бачити, коли в полі людських абстракцій думка сходить, підноситься, як те ранкове сонце, як те світило, потім росте, як дитина, вистигає,

* Plombi — середньовічні олов'яні італійські тюрми.

поволі набирає мужности, — це вища радість над усі земні радощі, це божественна насолода. Наука надає якихось чар нашому оточенню. Убогий стіл, на якому я писав, і коричневий сап'ян, що вкривав його, п'яно, ліжко, крісло, чудні візерунки шпалер, мебля— всі ці речі ожили і стали для мене любимими друзями, мовчазними товаришами мого майбутнього; скільки разів я одкривав їм свою душу, дивившись на них. Часто блукаючи очима по облупленому карнизі, я знаходив новий розвиток думок, дивні докази своєї системи чи слова, які я вважав вдалими, щоб передати думку, що її досі майже неможливо було переказати. Розглядаючи мої речі, я в кожній меблі вбачав свою фізіологію, свою вдачу; часто вони балакали зо мною; і коли над дахами сонце з вечірнього пругу кидало на моє вікно несміливе проміння, вони обарвлювались, блідли, блищали, сумували чи раділи, завжди дивуючи мене новими ефектами. Ці дрібні випадки самотнього життя, непомітні для людської уваги, часто втішають в'язнів. А я хіба не був у полоні думки, хіба я не був в'язень системи, хоч мене й підтримувала перспектива життєвої слави. Коли мені щастило щось перемогти я цілував ніжні руки тієї багатой й елегантної жінки з дивними очима, яка повинна була потім колись мені пестити волосся, тепло промовляючи:

— Ти дуже мучився, мій бідний ангеле!

Я взявся за два великих твори. Комедія за кілька день повинна була дати мені славу, багатство й доступ до того світу, де я хотів знову з'явитися, користуючись королівськими правами геніяльної людини. Ви всі бачили в цьому шедеврї справжню дитячу нісенітницю, первісні помилки молодика, який щойно закінчив коледж. Ваші жарти підрізали крила творчим ілюзіям,

які з того часу не прокидалися більше. Ти один, мій любий Емілю, заспокоїв глибоку рану, зроблену іншими мені в серці. Ти один захоплювався моєю „теорією волі“, цим довгим твором, для якого я вивчив східні мови, анатомію, фізіологію, якому я присвятив найбільшу частину часу. Ця праця, коли не помиляюсь, завершить роботи Месмера, Ляватера, Галля, Біша, odkриваючи нові шляхи для людської науки. Тут спиняється моє прекрасне життя, ця щоденна самопожертва, ця праця шовкового червяка, невідомого світові, якого єдина нагорода — сама робота. Од свідомого віку до того часу, коли вже я закінчив мою теорію, я спостерігав, учився, писав, читав без перерви; моє життя було — як довга лекція. Млосний прихильник східних лінощів, закоханий у свої мрії, почутливий, я працював, завжди не дозволяючи собі покуштувати насолоди паризького життя. Хоч і ласий на вдачу, проте я залишався тверезий, хоч і мав любов до ходіння і морських мандрівок, хоч і бажав одвідати всякі країни, хоч і любив пускати, як дитина, рикошетом камінці по воді, проте я завжди був з пером у руці; будиши балакучий, я ходив мовчки слухати професорів публічних курсів в бібліотеці музею; я спав на своєму самотньому ліжку, як чернець з ордену святого Бенедікта, — а жінка тимчасом була єдина моя мрія: я її пестив — і вона завжди од мене тікала. Словом, моє життя була жорстока антитеза, постійна брехня. От, судить після цього людей! Инколи мої природні смаки спалахували, як довго прихована пожежа. В наслідок якогось марева, я, удовець всіх жінок, до яких мене поривало, позбавлений найпотрібнішого в якійсь поганій мансарді артиста, бачив себе тоді оточеним чудесними коханками. Я носився вулицями Парижу, розкидався на м'яких подушках

чудесного екіпажу, мене роз'їдали пороки, я бешкетував, бажаючи всього і володіючи всім, — словом я був п'яний натщесерце, як святий Антоній у своїх спокусах. На щастя, сон кінець - кінцем гасив ці примари, що так мене виснажували; другого дня наука з посмішкою кликала мене, — я був вірний їй. Я думаю, що жінки, яких називають чеснотними, часто стають здобиччю цих несамовитих вихрів, бажань, жадоби, що повстає в нас мимохить. Тільки мрії не без чар, — чи не схожі вони часом на ці вечірні розмови взимку, коли перелітаєш од свого хатнього вогнища аж кудись до Китаю? Чим же стає чеснота підчас цих чарівних мандрівок, коли думка вже скинула всі перешкоди.

Протягом перших десяти місяців мого ув'язнення я жив так бідно, самотньо, як оповів тобі; ховаючись од чужих поглядів, я сам ходив зранку за харчами на цілий день; я прибирав кімнату, я був zarazом і хазяїном, і слугою, я діогенствував з неймовірними гордощами. Та коли господиня з донькою, що стежили за моєю моральністю й звичками, роздивились мою особу і зрозуміли мої злидні, — може, тому що вони й сами були дуже нещасні, — між ними й мною встановився неминучий зв'язок. Поліна, чарівне створіння, що її наївна, прихована грація привела мене сюди, зробила мені деякі послуги, од яких не можна було одмовитися. Всі нещастя — сестри: в них однакова мова, однакова щедрість людей, які й самі нічого не мають; в них щедре почуття, вони приносять в офіру і час, і самих себе. Непомітно якось Поліна стала в мене господинею, вона захотіла служити мені, а мати її цьому не суперечила. Я бачив, як сама мати, червоніючи з ляку, що її можуть застати за цією щиро-сердою роботою, латає мою білизну. Ставши проти

волі їхнім протезе, я приймав од них послуги. Щоб зрозуміти цю рідку дружбу, треба знати захоплення працею, тиранію думок і ту інстинктовну огиду, яку почувває людина, що живе думкою, до дрібниць матеріяльного життя. Чи міг я встояти проти делікатної уваги, коли Поліна нечутними кроками приносила мені ситий сніданок, після того, як я сім чи вісім годин нічого не їв? З жіночою грацією і з дитячою простодушністю вона, зробивши знак, що я її, мовляв, не мушу бачити, посміхалась мені. Вона була, як Аріель, вона прокрадалась під мій дах, як Сільфіда, і бачила всі мої потреби. Раз увечері Поліна зворушливо наївно оповіла мені свою історію. Її батько був командир ескадрону кінних гренадерів в імператорській гвардії. Підчас переправи через Березіну його взяли в полон козаки; потім, коли Наполеон запропонував його обміняти, російська влада даремно шукала його в Сибіру. Інші полонені переказували, що він втік, думаючи перебратись до Індії. З цього часу пані Годен, моя господиня, не мала ніяких звісток про чоловіка. Надійшли нещастя чотирнадцятого й п'ятнадцятого років; одна, без грошей, без допомоги, вона поклала собі тримати мебльований готель, щоб здобути на прожиття своїй дочці. Вона сподівалась все ще побачити чоловіка. Найжорстокіше горе її було в тім, що вона не спромоглась як слід виховати Поліни, хрищениці принцеси Боргез, яка не повинна була обдурити прекрасну долю, обіцяну їй імператорською заступницею. Коли пані Годен звірила мені це тяжке горе, що її вбивало і зворушливо сказала:

— Я б віддала охоче і той шматок паперу, який дає Годену титул барона імперії і право на спадщину Вічнав, щоб знати, що Поліна виховується в Сен - Дені.

Раптом я здригнув і, щоб віддячити за турботи, що ними так щедро оточували мене ці дві жінки, я запропонував виховувати Поліну. Та ширість, з якою обидві жінки прийняли мою пропозицію, рівнялась наївності, що її продиктувала. Отак у мене й з'явилися години відпочинку. Дівчатко мало найщасливіші здібності: йому вчення давалось так легко, що воно незабаром стало краще за мене грати на п'яно. Звикнувши думати вголос біля мене, воно виявляло тисячу любих скарбів в серці, що одкривались назустріч життю, як чашечка квітки, поволі розгорнена сонцем; вона слухала мене з побожною насолодою, спинивши на мені чорні оксамитові очі, які немов посміхались; вона повторювала свої лекції ніжним ласкавим тоном, по-дитячому раділа, коли я хвалив її. Її мати що-дня дужче турбувалась, бо треба було захистити від небезпеки молоду дівчину, що, зростаючи, справджувала всі надії чарівного дитинства. Вона з задоволенням бачила, як донька запирається на цілий день учитися. Через те, що моє п'яно було єдине, на якому можна було грати, вона робила вправи, коли мене не було вдома. Коли я приходив, то заставав Поліну у себе, скромно одягнену,— та гнучка талія і форми при найменшому русі вирисовувались під грубою тканиною. Вона, як героїні казки „Осляча шкура“, показувала крихітну ніжку в жадливих черевиках. Але цих любих скарбів, цього багатства молоді дівчини, цих розкошів краси немов не існувало для мене. Я наказав сам собі бачити в Поліні тільки сестру, я й думки не припускав обдурити довіру її матери, мене захоплювала ця чарівна дівчина, як картина, як портрет померлої коханої; словом, це була моя дитина, моя статуя. Як новий Пігмальйон, я хотів зробити з живої, розкішної, незайманої, чутливої

й балакучої дівчини чудесний мармур. Я був дуже суворий до неї; та що більше я примушував її почувати мій учительський деспотизм, то більше вона ставала плохішою й покірливішою. Хоч мене й захоплювали шляхетні почуття в стриманості й аскетизмі, проте мені не бракувало й прокурорських заходів. Я не можу уявити чесности в справах без чесности в думках. Обдурити жінку чи заповідати збанкрочення — це було однаково для мене. Кохати молоду дівчину чи піддатись її коханню — це справжній договір, умови якого повинні бути зовсім зрозумілі. Ми маємо право покинути ту жінку, яка продається, але ніяк не ту дівчину, що віддалась, не знаючи розмірів своєї жертви. Отже, я був би божевільний, коли б женився на Поліні. Це було б однаково, що віддати смирну, незайману душу на жахливі муки? В злиднів моїх була дуже егоїстична мова, і вони завжди протягали свою залізну руку між цим добрим створінням і мною. Потім, щиро кажучи, я не розумів кохання у злиднях. Може, це в мені спотвореність, викликана тією людською хоробою, яку ми називаємо цивілізацією; та жінка, хоч би й така вродлива, як прекрасна Елена чи гомерівська Галатея, не має ніякої влади над моїми почуттями, якщо тільки вона забруднена бідністю. Нехай живе коханням у шовках, на кашемірі, в чудесах розкоши, які дивно прикрашають його, — бо саме ж кохання, мабуть, — розкоші. Опанований хтивістю, я люблю жмакати пишні туалети, зривати квітки, протягати спустошливу руку в елегантні пасма запашної зачіски. Блискучі очі, сховані під мереживним серпанком, який вони пронизують, як полум'я — гарматний дим, мають для мене фантастичну чарівність. Кохання в мене прагне оксамитових східців, по яких ступаєш мовчки зимової ночі. Яка насолода прийти,

запорошеному снігом, в запашну, освітлену, вбрану розписаним шовком, кімнату і знайти там жінку, що також струшує сніг,— бо як инакше назвати ці покриви із хтивого серпанку, крізь який жінка невиразно обмальовується, як ангела в хмарах, що з них він ось-ось зійде? Потім мені потрібне ще спокійне життя й смілива небезпека. Отже, я хочу бачити таємничу, блискучу серед людей, жінку,— вона чесотна, її шанують, вбрання її — мереживо, на ній блищать діаманти, її наказів слухається все місто, вона так високо піднесена й така статечна, що ніхто не посміє просити кохання. Серед свого почоту вона мені крадькома кидає погляд, один погляд, але він виявляє всю цю штучність, але він жертвує для мене усім світом і всіма чоловіками. Звичайно, я сам собі безліч разів здавався чудним, що люблю кілька ліктів блондів, оксамиту, тонкого батисту, фокуси парикмахера, свічки, карети, титул, розмальовані склярами чи зфабриковані золотарем, геральдичні корони, що люблю штучне й найменше жіноче в жінці; я глузував з себе, умовляв себе. Та все дарма! Аристократична жінка, тонка її посмішка, витворність її манір, повага до самої себе мене зачаровують: коли вона становить бар'єр між собою й цілим світом, вона збільшує потяг до щастя, а воно становить вже половину кохання. Збуджуючи в усіх заздрощі, моє щастя здається мені принаднішим. Не роблячи нічого того, що інші жінки, не ступаючи й не живучи так, як вони, огорнувшись мантиєю, якої ті не мають, вдихаючи пахощі, властиві тільки їй, моя кохана здається мені з цього більше моєю. Що далі вона йде од землі, навіть у тому, що в коханні є земного, то прекрасніша вона в моїх очах. У Франції, на моє щастя, вже нема двадцять років королеви, а то я б закохався в королеву. Жінка мусить

бути багата, щоб мати маніри принцеси. А чим була Поліна перед моїми романтичними фантазіями? Чи подарувала б вона мені ночі, що коштують життя, чи подарувала б кохання, що вбиває й становить на карту все людське? Ми ж не вмираємо через тих сердечних дівчаток, що віддаються,—я ніколи не міг вирвати в себе цього почуття і цих мрій поета. Я народився для неможливого кохання, і випадок захотів, щоб я пізнав кохання вище над усі бажання. Скільки разів у думці я вбирав в атлас любі ніжки Поліни, огортав в газову сукню її гнучкий, як молода тополя, стан, скільки разів накидав їй на груди легкий шарф, скільки разів примушував її топтати килим власного готелю та вів її до елегантного екіпажу. Таку я б покохав її! Я приписував їй гордощі, яких вона не мала, позбавляв її чесноти, наївної грації, чарівної природности, простодушної посмішки, і все для того, щоб кинути її в Стікс наших пороків і зробити її серце недоступнішим, щоб обарвити її нашими злочинами і зробити з неї нерозважливу ляльку наших салонів, легковажну жінку, яка лягає вранці, щоб відродитися ввечері на зорі свічок. Поліна — це було справжнє почуття й свіжість, а я хотів її сухої й холодної. В останні дні мого безумства Поліна стала в спогаді, як колишні сцени дитинства. Думаючи про чарівні моменти, я не раз був зворушений: то я бачив знову цю вродливу дівчину біля мого столу, коли вона сидить, взявшись за шитво; тоді вона плохенька, мовчазна, зосереджена, її ледве освітлює світло, що проходить згори, крізь димницю, і що кидає легкі сріблясті виблиски на її прекрасне чорне волосся; то я чув її молодий сміх чи її дзвінкий голос, що співав гарних пісень, які вона складала цілком вільно. Часто Поліна хвилювалась, займаючись музикою,—

обличчя її тоді було дивно схоже на шляхетну голову, якою Карло Дольчі хотів репрезентувати Італію. Моя жорстока пам'ять викликала переді мною цю дівчину серед достатків мого життя, як допикання совісти, як образ чесноти. Але покиньмо бідну дитину на її долю. Як би вона не була нещасна, я, принаймні, привів її від жахливої бурі до пристановища і не затяг її в моє пекло.

До останньої зими моє життя було спокійне, працюєте, — його кволий образ я хотів тобі намалювати. Перших днів грудня місяця 1829 року я зустрів Растинь-яка; він, не зважаючи на злидений стан мого одягу, взяв мене під руку й спитав про мою фортуна, справді, побратерському. Піддавшись спокусі світських манір, я коротко оповів йому і своє життя, і свої надії. Він почав глузувати, називаючи мене разом і геніяльною людиною, і дурнем. Його гасконський голос, його досвід у світі, багатство, якому він був завдячений вмінню жити, непереможно вплинули на мене. Растиньяк про-рочив, що я вмуру в шпиталі невизнаним, як божевіль-ний, малював мою власну процесію, віщував злиденне життя. Він забалакав зо мною про шарлатанство з тією любою красномовністю, що робить його таким чарівним. Всіх геніяльних людей він показав мені шарлатанами. Він сказав, що мені бракує одного почуття, яке й буде причиною моєї смерти, коли я залишусь сам на вулиці Кордье. З його слів, я мусив був увійти в світ, при-вчити людей вимовляти моє ім'я й відмовитись від сми-ренного слова „добродію“, яке не личить великій лю-дині за життя.

— Дурні, — крикнув він, — називають це ремесло інтригою, моральні люди його одкидають зовсім, як легковажне життя, та не спинятимемось на людях, звернімось до наслідків. Ти працюєш, ну, так ти нічого

не зробиш ніколи. Я здатний до всього і не годжусь ні на що; я ледачий, як омар, і я досягну всього. Я скрізь розсипаюсь, я проштовхуюсь — мені дають місце; я вихваляюсь — мені вірять, я роблю борги — їх оплачують. Шахрайство — це політична система. Життя людини, що проїдає своє багатство, часто стає спекуляцією; чоловік вміщує свої капітали в друзів, в насолоди, в заступників, в знайомства. Хіба негоціант важить мільйонами? Якись двадцять років він не спить, не п'є, не розважається, висушує свій мільйон, примушує його блукати по всій Європі, нудьгує, віддається всім демонам, які видумала людина, а потім — ліквідація, які я бачив, залишає його без єдиного су, без імени, без друга. А гультьєві живеться добре, — в нього бігають коники! Коли випадково він і втрачає свої капітали, то має шанс одержати посаду головного інспектора, вигідно одружитися, стати причетним до міністра, посла. Він має ще друзів, репутацію і в нього завжди є гроші. Знаючи пружини світу, він натискує їх на свою користь. Чи не правда, що ця система логічна? Чи я, може, божевільний? Чи не тут полягає мораль комедії, що розігрується що - дня в світі? Твій твір закінчено, — знову забалакав він після павзи, — в тебе величезний талант. Ну, так ти підходиш до мого вихідного пункту. Треба тепер, щоб ти сам мав успіх, — це надійніше. Ти ввійдеш у спілку з партіями, завоюєш лідерів, я ж хочу ввійти в половину твоєї слави, я буду золотарем, що вправить діаманти в твою корону... Для початку будь тут завтра ввечері. Я тебе представлю в одному домі, куди ходить увесь Париж, наш Париж, Париж красунів, людей з мільйонами, знаменитостей, — словом, людей, які говорять золоті слова, як Златоуст. Коли ці люди всиновлять книгу, то вона стане модною: коли вона, справді, гарна, вони, сами того не знаючи,

дадуть патент на генія. Коли в тебе є розум, моя дитинко люба, ти сам утвориш фортуна для своєї теорії, якщо краще зрозумієш теорію фортуна. Завтра ввечері ти побачиш прекрасну графиню Федору, модну жінку.

— Я ніколи не чув про неї...

— Ти кафр, — сміючись, відмовив Растіньяк, — не знати Федори, жінки на виданні, яка володіє рентою до сорока п'яти тисяч ліврів, яка не хоче нікого чи якої ніхто не хоче. Якась жіноча проблема: напівзросійщина парижанка, напівпарижанена росіянка. Жінка, що видає всі романтичні твори, які виходять у світ, найпрекрасніша жінка Парижу, найграційніша. Ти навіть не кафр, ти щось проміжне між звірем, кафром і скотиною... Прощай, до завтраго!

Він зробив пірует і зник, не чекаючи відповіді й думки не припускаючи, щоб розумна людина одомовилась од знайомства з Федорою. Як з'ясувати принаду імени? Федора переслідувала мене, як погана думка, з якою хочуть піти на компроміс. Якийсь голос казав мені: „Ти підеш до Федори“. Даремно я відбивався од нього й кричав, що він бреше, — він заглушив всі міркування цим ім'ям: „Федора“. Чи не були це ім'я, ця жінка символом моїх бажань й метою мого життя? Ім'я збуджувало штучну поезію світа, од нього сяло свято вищого Парижу й шумиха пустославности. Жінка ця з'являлася з усіма проблемами пристрасти; без неї я був, як без розуму, це була не жінка, не ім'я, а всі мої пороки, що повстали в душі, щоб спокусити знов мене. Чи графиня Федора, що багата й без кохання, що не піддається паризьким спокусам, не втілення моїх надій, моїх видінь? — я створив собі жінку, намалював її в думці, я мріяв про неї. Вночі я не спав, — я став її коханцем. Я пережив за кілька годин ціле життя, життя кохання, і я скуштував

її палкі насолоди. Вранці в мене не було сили витримати катування дозгого чекання вечора, я взяв на прокат роман і цілий день читав, поклавши собі в такий спосіб думати чи міряти час. І коли читав, то ім'я Федора лунало, як той звук, що в далечині: він не хвилює вас, а просто чується. Я, на щастя, мав ще досить порядний чорний фрак і білий жилет і потім од усього мого багатства в мене залишилось тридцять франків, які я розсипав серед свого мотлоху в ящиках, щоб поставити між монетою в сто су і своїми фантазіями ключий бар'єр питань і випадків кругосвітньої мандрівки по моїй кімнаті. Вбираючись, я розшукав свій скарб в океані паперів. Може, ти зрозумієш, якого мені багатства коштували рукавички і мій фіякр, коли в мене рідко була дзвінка монета,— вони забрали мій хліб за цілий місяць, але ж у нас завжди знаходяться гроші на наші примхи. Ми сперечаємось тільки про ціну корисних і потрібних речей. Ми, розкидаючи безтурботно золото танцюристам, торгуємося з робітником, дарма що його голодна родина чекає оплати рахунку. Скільки є на світі людей, що в них фрак на сто франків, діамант на головці палиці і які, проте, обідають за двадцять п'ять су. Очевидно, ми ніколи не купуємо собі дорогою ціною вдоволення пустославности. Растіньяк, акуратний у своєму побаченні, посміхнувся з моєї метаморфози і став жартувати зі мною. Та, йдучи до графині, він давав мені милостиві поради, як поводитися з нею; він змалював її скупю, пустославною й незвичайною. Але скупа вона була з пишністю, пустославна — з простотою, незвичайна — з добродушністю.

— Ти знаєш мій обов'язок,— сказав він мені,— і знаєш, скільки б я втратив, перемінивши своє кохання. Спостерігаючи Федору, я був безкорисний і байдужий; мої

зауваження, мабуть, правдиві. Думаючи познайомити тебе з нею, я думав тільки про твоє щастя; тому будь уважний до всього, що ти їй скажеш,— у неї жорстока пам'ять; вона така спритна, що доведе до розпачу й дипломата; вона влучить момент, коли він скаже правду,— між нами, я думаю, що її шлюбу імператор не визнав, бо російський посол зареготав, коли я забалакав з ним про неї. Він її не приймає і кланяється дуже неухважно, коли зустрічає її в Лісі. Проте вона належить до товариства пані де-Серезі, буває в панів Нюсінген і Ресто. У Франції її репутація чиста; найсухіша з усієї бонапартівської партії герцогиня Карільяно, жінка маршала, часто кличе її прожити якийсь час року до себе в її маєтках. Багато молодих фатів, синів пера Франції, пропонували їй своє ім'я в обмін на її багатство; вона їх усіх чемно спровадила. Може, її почуття починається тільки з графського титулу. Чи ти, бува, не маркіз? Ну, так іди вперед, якщо вона тобі до вподоби. Оце я й називаю — дати інструкції.

Через цей жарт я подумав, що Растіньяк хотів посміятися і так зворушити мою цікавість, щоб моя несподівана пристрасть досягла найвищого ступеня, коли ми спинились перед заквітченим перистилем. Йшовши широкими, вкритими килимами, східцями, де позначалась вишуканість англійського комфорту, я почув, як б'ється серце; я червонів з цього, я зраджував своє походження, почуття, гордоші,— я був по-дурному буржуазний. Я ж виходив з мансарди після трьох років злиднів, не навчившись ще ставити вище за життєві дрібниці ті надбані скарби, ті величезні розумові капітали, що збагачують вас у певний момент, коли влада опиняється в ваших руках, не пригноблюючи вас, бо вчення утворило вас заздалегідь для політичної боротьби.

Я побачив жінку, приблизно років сорока двох, середнього росту, одягнену в біле, її оточувало коло чоловіків. Вона тримала віяло з пір'я. Побачивши Растіньяка, вона встала, підійшла до нас, граційно всміхнулася, сказала мені мелодійним голосом комплімент, без сумніву — заготовлений раніше; наш друг рекомендував мене, як талановиту людину; через його спритність та його гасконський патос мені зроблено гарний прийом. До мене ставились особливо уважно, це мене засоромило, але Растіньяк, на щастя, забалакав про мою скромність. Я зустрів тут учених, літераторів, колишніх міністрів, пера Франції. Розмова відновилася через якийсь час після мого приходу, і, почувавши, що я мушу підтримати свою репутацію, я набрався сміливості; потім, не зловживавши словом, коли його мені дали, я намагався зрезюмувати суперечки більш-менш їдкими, глибокими й дотепними зауваженнями. Я справив деяку сенсацію. В тисячний раз за своє життя Растіньяк був пророк. Коли зібралось досить людей, щоб кожен став знову вільний, мій проводар взяв мене під руку, і ми стали прогулюватись по апартаментах.

— Не роби вигляду, що ти дуже захоплений графінею,— сказав мені він,— а то вона одгадає, чого ти прийшов.

Салони були мебльовані з особливим смаком. Я побачив тут добірні картини. Кожна оббивка, прикраса, форма меблі, найменше оздоблення не суперечило задумі. В готичному будуарі, якого двері були сховані за вишитими гардинами, тканини, дзигарі, малюнок килиму — все було готичне; плафон, складений з коричневих сволоків з різьбленням, вражав око приємними і оригінальними опуклостями; дерев'яні прикраси були художньої роботи; ніщо не порушувало загального

вигляду цієї красивої декорації, навіть рямці і скло, в яких були дуже коштовні малюнки. Мене здивував вигляд маленького сучасного салону, де якийсь артист використав всю науку нашого декорування,— воно було таке легке, свіже, приємне, без блиску й позолоти. Це була якась тьмяна чарівність, як у німецькій баладі; справжній затишний куточок, створений для жаги двадцять сьомого року, ввесь напоений пахощами рідких квітів, що стояли в жардиньєрках. За цим салоном я побачив в амфіладі позолочену кімнату, де воскресав смак віку Луї XIV, що виробляв у відзнаку од нашого теперішнього мистецтва чудний, але приємний контраст.

— Ти добре влаштуєшся,— сказав мені Растіньяк з посмішкою, в якій почувалась легка іронія.— Чи не правда ж, що це спокусливо?— додав він, сідаючи. Раптом він встав, узяв мене за руку, повів до спальні й показав мені під балдахіном із серпанку й білого муару пишну, злегка освітлену, постіль. Це була справжня постіль молодої феї, що заручилася з генієм.

— Чи це,— тихо скрикнув він,— не безсоромність, не нахабство, не надмірне кокетування, показувати нам цей трон кохання? Не віддаватись нікому і дозволяти всім класти тут свою картку. Якби я був вільний, я б хотів побачити цю жінку покірливою й заплаканою біля моїх дверей.

— Хіба ти так певен її чесноти?

— Найодважніші з наших метрів і навіть наймоторніші признаються, що потерпіли поразку в неї; вони ще кохають її і досі ще щирі друзі для неї. Чи не загадка ця жінка?

Ці слова викликали в мені якесь сп'яніння,— мої ревності вже боялись минулого. Затремтівши з насолоди, я хутко вернувся до салону, де залишив перед

тим графиню, і зустрів її в готичному будуарі. Вона спинила мене посмішкою, посадила біля себе й почала питати про мої твори і немов би жваво цікавилась ними, особливо, коли я, не набираючи професорського тону й не розвиваючи її докторально, виклав жартівливо свою систему. Вона, очевидно, дуже зацікавилась, довідавшись, що людська воля була матеріальна сила, подібна до пари, що в моральному світі ніщо не могло встояти проти тієї могутності, коли людина звикне зосереджувати свою волю, керувати масою, постійно спрямовувати на розум інших струмок цієї рідкої маси; ця людина могла з свого бажання змінити все в людськості, навіть непохитні закони природи. Заперечення Федори виявили певну тонкість її розуму, я визнав, що у деяких випадках вона мала рацію, щоб сказати їй комплімент, і розруйнував потім її жіночі міркування одним словом, звернувши її увагу на щоденний факт нашого життя — на сон, факт, хоч і вульгарний, та по суті повний незроз'язаних проблем для вченого; я зворушив її цікавість. Графиня навіть помовчала якийсь момент, коли я їй сказав, що наші ідеї — цілком організовані істоти, що вони живуть у невидимому світі і впливають на нашу долю; щоб довести це, я цитував думки Декарта, Дідро, Наполеона, які керували та й зараз керують цілим світом. Я мав честь розважити цю жінку. Вона залишила мене, запросивши одвідувати її; кажучи придворним складом, вона дала мені право бути в неї при великих виходах. Чи тому, що я прийняв, за своєю похвальною звичкою, формулу ввічливості за вияв щирості, чи тому, що Федора побачила в мені якусь майбутню знаменитість і хотіла збільшити свій вчений звіринець, я думав, що я їй вподобався. Я згадав все своє фізіологічне знання і попередні спостереження над

жінкою, щоб уважно вивчити за вечір цю оригінальну людину та її маніри; сховавшись в амбразурі вікна, я висліджував її думки, вловлюючи їх в її манірі поводитись, вивчаючи прогулянку господині дому, що ходить туди - сюди, сідає, розмовляє, підкликає якусь людину, розпитує її і, слухаючи, спирається на одвірок. Я зауважив в її ході приємний надламаний рух, приємні колихання сукні; вона так дуже збуджувала бажання, що я тоді недовірливо поставився до її чесноти. Коли Федора й не визнавала тепер кохання, то колись вона, мабуть, була дуже жагуча; бо досвідчена хтивість виявлялася в тій позі, в якій вона ставала перед субсідником; вона, кокетуючи, спиралась на дерев'яне різьблення, як та жінка, що ладна і впасти й утекти, коли чийсь гострий погляд її злякає. З ніжно схрищеними руками, немов вдихаючи чийсь слова, слухаючи їх і поглядом, повним прихильности, вона навіть дихала почуттям. Її червоні губи виділялись на дуже блідому обличчі. Її темне волосся досить відтіняло червоножовтий колір очей, затканих жилками, як флорентійський камінь; вираз їхній ще немов більше підкреслював витонченість слів. Нарешті, її постать приваблювала грацією. Якась суперниця, мабуть, обвинуватила б у жорстокості густі брови, що мало не сходились, і глузувала б з ледве помітного пушка, що прикрашав риси обличчя. Я бачив печать жаги у всьому. Кохання було написане й на італійських віях цієї жінки, і на чудових плечах, гідних Венери Мілоської, і на рисах, і на трохи повній і злегка затемненій нижній губі. Це було більше, ніж жінка,— це був роман. Так, ці жіночі багатства, гармонійне поєднання ліній, обіт, що давався пристрасті цією багатою статурністю, здержувала постійна стриманість, надзвичайна скромність, що була зовсім протилежна

постаті. Треба було такої уважної спостережливості, як моя, щоб одкрити в цій натурі прикмети хтивої долі. Щоб яснійш висловити мою думку, в Федорі було дві жінки, може, навіть відокремлених тільки бюстом: одна холодна, і тільки голова її здавалась закоханою; раніше, як спинити очі на якомусь чоловікові, вона підготовляла свій погляд, немов у ній самій відбувалося щось таємниче. Ви б сказали, що проходила конвульсія по її блискучих очах. Словом, або моя наука була недовершена — і я мусив ще багато одкрити таємниць у моральному світі, або ж графиня мала чудесну душу, почуття і прояви якої надавали їй тієї чарівності, що покорає й заворожує нас, — це вплив чисто моральний і через те могутніший, бо він погоджується із прагненням і бажанням. Я вийшов полонений, спокушений цією жінкою, п'яний з її розкошів, зворушений усім, що моє серце мало шляхетного, порочного, гарного й поганого. Почуваючи себе таким схвильованим, бадьорим, збудженим, я, здавалось, розумів потяг, що приваблював туди цих артистів, дипломатів, людей влади, біржовиків, підбитих толем, як і їхні каси; без сумніву, вони приходили до цієї жінки шукати безумного хвилювання, що й у мені струсило всю силу істоти, підігнало кров у найменшій жилці, роздратувало найменший нерв і зворушило мозок. Вона не віддалась нікому, щоб зберегти їх усіх. Жінка буває кокеткою, поки не любить.

— Може, — сказав я Растіньякові, — вона була заміжня чи її продали якомусь старому, і спогад про перші ночі і тепер викликає в неї жах до кохання.

Я вернувся пішки з передмістя Сен-Оноре, де живе Федора. Між її готелем і вулицею Кордье лежить майже весь Париж; дорога мені здалась короткою, а проте

було холодно. Взятися за перемогу Федори взимку, холодної доби, коли я не мав і тридцяти франків, коли ходити було так далеко! Тільки бідний молодик один може знати, чого коштує жага в екіпажах, рукавичках, фраках, чистій білизні то - що. А коли кохання залишається дуже довго платонічним, воно стає невивідним. Правда, бувають Лозени серед учнів школи Права, що не мають можливості підійти до пристрасти, яка мешкає над бельетажем. І якби я зміг змагатись,— я, кволий, крихкий, просто одягнений, блідий і виснажений, як той художник, що відпочиває після творчості,— з тими гарно зафразованими молодиками, красунями в краватках, що доводять до розпачу всю Кроацію*, що всі багаті, зухвалі, озброєні Тільбюрі.

— А, біс! Федора або смерть!— закричав я, повертаючи з мосту.— Федора — це ж щастя!

Чудесний готичний будуар і салон в стилі Луї XIV пролинули перед моїми очима, я знову побачив графиню в білій сукні з широкими любимими рукавами, принадною ходою й спокусливим станом. Коли я прийшов до своєї мансарди, голої, холодної, так погано вбраної, як перук натураліста, мене ще оточували образи Федориних розкошів. З цього контрасту був поганий порадак,— в такий спосіб, мабуть, і злочин народжується. Я, тремтячи, як несамовитий, прокляв тоді пристойні, чесні злидні, творчу мансарду, де народилось стільки думок. Я питався в бога, в диявола, в суспільного ладу, в свого батька і цілого світу, чим я завинив своїй долі, своєму нещастю; розкидаючи грім чудними прокльонами, я ліг зовсім голодний, але твердо поклав собі спокусити Федору. Це жіноче серце було, як останній

* Гра слів.

квиток з лотереї, де розігрувалась моя фортуна. Я позбавлю тебе моїх перших візитив до Федори, щоб скоріш перейти до драми. Безупинно намагаючись зрушити душу цієї жінки, я пробував опанувати її розум, привабити до себе її пустославність. Щоб вона мене напевне покохала, я тисячу разів припускав, що вона дуже ніжно любить саму себе; я ніколи не кидав її байдужою: жінки прагнуть хвилювань якою хоч ціною,— я щедро дарував їх їй; я швидше розгнівив би її, ніж залишив її байдужою. Коли я, одухотворений твердою волею й бажанням примусити себе покохати, спочатку придбав деякий вплив на неї, то незабаром моя жага подужчала, я вже не міг більше володіти собою і закохався зовсім; я загубив себе і став закоханий до розпачу. Не знаю добре, що ми зємо в поезії чи в розмові коханням, але того почуття, що раптом опанувало мою двобічну вдачу, ніхто ще не описував ніде,— його нема ні в риторичних і оброблених фразах Жан-Жака Руссо, в помешканні якого я жив, ні в холодних картинах про наші два віки літератури, ні в картинах Італії. Тільки краєвид Брієнського озера, деякі мотиви Россіні, мадона Мурільйо, яку має маршал Сульт, листи пані Лекомба, деякі словечки, посіяні в збірниках анекдотів, а особливо молитви екстазу й епізоди наших фавлю — тільки вони могли перенести мене в божеественні країни мого першого кохання. Ніщо в людській мові, ніякий переклад думки барвами, мармуром, словами чи звуками не могли передати цього нерва правдивості, закінченості, несподіваності почуття в моїй душі. Отже, хто каже — мистецтво, той каже брехню. Кохання проходить через безкінечні перетворення, перед тим як зійтись назавжди з нашим життям і навіки зігріти своїм полум'ям його барви. Таємниця

цього непомітного питва не піддається аналізі художника.

Справжня жага виказується криками, таємничими зідханнями, що обридають холодній людині. Для того щоб разом кричати з ловеласом, коли читаєш Кларіссу Гарлов, треба кохати щиро. Кохання це наївний струмок: він тече з джерела, оточеного травою, квітами, гравієм, він стає річкою, потім рікою, змінює краєвид з кожною хвилиною й тече до безмежного океану, де для недосконалого розуму тільки одноманітність, а для великих душ вічне споглядання. Ну, як же хто намілиться описувати ті хвильові відтінки почуття, ті дрібниці, що мають таку ціну, ті слова, звук яких виснажує скарби мови, ті погляди, що плодотворніші, ніж найбагатші поеми? В кожній з таємничих сцен, якими ми непомітно закохуємось у жінку, відкривається прірва, що може поглинути всю людську поезію. Ну, як же ми вимовимо словами ці яскраві й таємничі тремтіння душі, коли нам бракує висловів, щоб описати бачені тайни краси? Яка чарівність! Скільки разів мене охоплював невимовний екстаз, і я тільки мовчки споглядав, щасливий... — чим? — я не знаю. Підчас тих моментів, коли на її обличчя падало сяйво світла, в ньому відбувалось ще якесь інше явище, що примушувало його сяяти. Маленький пушок золотив тонку й ніжну шкіру, так ніжно обмальовував її обриси, як далекі лінії обрису, що губляться десь на сонці. Здавалось, що день пестить її, прилучаючись до неї, що від її променистого обличчя виходить світло яскравіше, ніж сонячне; потім тінь проходить по цьому сумирному обличчі, кидає на нього якусь барву, — це різноманітний вираз і міняє відтінки. Часто на її мармуровому обличчі немов красувалась думка, очі їй немов червоніли, повіки тремтіли,

риси, схвильовані посмішкою, колихались; корал ї; розумних вуст оживлявся, стискався й розгортався і якийсь вилиск волосся кидав темні тони на свіжі скроні; при кожній зміні обличчя їй ніби говорило, кожен відтінок краси давав нову радість моїм очам, одкривав невідому грацію в моєму серці. Я хотів прочитати почуття, надію в усіх цих фазах місяця. Ці німі промови, як луна, проступали од душі до душі і обдаровували мене скороминущими радіщами, що залишали глибоке вражіння. Її голос збуджував маріння, яке я насилу стримував. Як якийсь лотарінгський принц, не знаю саме який, я не почув би жарини на своїй долоні, коли вона голубила моє волосся своїми лоскотливими пальцями. Це вже не радість, не бажання, а дар, фатальність! Часто, вернувшись до себе в кімнату, я неясно бачив Федору в її салоні і тьмяно приймав участь в її житті; коли вона занеджувала, то і я хворів і говорив їй на другий день:

— Ви були хворі?

Скільки разів вона, викликана силою мого екстазу, з'являлась мені мовчазної ночі! То несподівано, як бризки сонячного проміння, вона біла по моєму перу й лякала науку і вчення, яке тікало геть з розпачу; то приневолювала мене милуватись нею, ставши в привабливу позу, в якій я недавно бачив її, то я сам ішов назустріч їй у світ привидів, вітав, як надію, просив заговорити до мене, щоб почути її сріблястий голос... Потім я прокидався в сльозах. Раз, пообіцявши піти зо мною на виставу, вона раптом вередливо одмовилась вийти з дому і попросила кинути її одну. В розпачі через суперечність, що коштувала мені цілого дня роботи і, крім того, останнього екю, я пішов туди, де мусить бути вона, бажаючи побачити ту п'єсу, яку й вона

хотіла побачити. Ледве сівши, я почув електричний удар в серце. Якийсь голос сказав мені: „Вона тут“. Я повернувся. Графиня була в глибині ложі, схована в темряві нижнього ярусу. Мій погляд не вагався, мої очі з неймовірним зором знайшли її відразу, моя душа, як комашина на свічку, полинула до її життя. Як були застережені мої почуття? Буває таке інтимне тремтіння, що здивовує поверхових людей, та, проте, ці вияви нашої внутрішньої природи такі прості, як звичайні явища нашого зовнішнього видовища, — і я не здивувався, а розгнівався. Моє вивчання нашої, так мало дослідженої, моральної могутності, служило для того, щоб примусити мене бачити в моїй пристрасті живі докази моєї системи. Цей союз ученого й закоханого, справжнього поганства і наукового кохання, мав у собі щось чудне. Наука часто задовольється тим, що доводить до розпачу коханця, але коли йому спадає на думку, що він переміг, то наука одкидається далеко геть, як прийшло щастя. Федора побачила мене і стала серйозна, — я їй заважав. В першому антракті я пішов до неї з візитою; вона була сама; я залишився. Хоч ми ніколи не говорили про кохання, але я передчував розмову. Я ніколи ще не виявляв своєї таємниці. Проте між нами існувало якесь вижидання: вона звіряла на мене свої проекти розваг і, якимось по-товариському турбуючись, питала мене напередодні, чи прийду я на другий день; коли робила дотепні зауваження, вона радилась зо мною поглядом, немов би хотіла подобатись тільки мені: коли я сердився, вона ставала ласкавою; коли вона напускала сердитий вигляд, я, до певної міри, мав право розпитувати її; коли ж я був винуватий у чомусь, то вона довго примушувала просити до того, поки пробачить. Ці сварки, в які ми втяглися

були повні кохання. Підчас їх вона була така люба, так кокетувала, а я так багато зазнавав щастя! В цей момент нашої інтимності не було й сліду. Ми як сторонні стояли один перед одним. Графиня була крижана, я ж передчував нещастя.

— Ви проведете мене, — сказала вона, коли п'єса закінчилась.

Погода несподівано перемінилась. Коли ми вийшли, йшов разом з дощем сніг. Екіпаж Федорин не міг підїхати до театрального підїзду. Бачучи на бульварі гарно вбрану жінку, один посильний розкрив парасольку над нашими головами і попросив плату за послугу, коли ми сіли в екіпаж. У мене не було нічого. Я тоді продав би десять років свого життя, щоб мати два су. Все, що визначає чоловіка з його пустославністю, гнітила в мені пекельна мука. Ці слова: „В мене нема дрібних, мій любий!“ я сказав таким жорстким тоном, що, здавалося, йшов од моєї розгніваної пристрасти. І це сказав я — брат цієї людини, я, що так добре знав життя, я, який колись так легко оддав сімсот тисяч франків. Льокай одштовхнув посильного, і коні помчали. Повертаючись до свого готелю, Федора була розгублена чи робила вигляд, що чимсь стурбована, і відповідала зневажливо й коротенько на мої запитання. Коли льокай вийшов, роздувши вогонь, графиня, якась загадкова, повернулася до мене і сказала мені якось урочисто:

— Коли я повернулась до Франції, моє багатство спокушало деяких молодиків; мені признавались у коханні такі люди, що задоволили б мої гордощі; я стрічала чоловіків, прив'язаність яких була така щира, глибока, що вони й тоді одружилися б зі мною, коли б побачили мене бідною дівчиною, якою я була колись.

Словом, знайте, пане Валентен, що мені пропонували нові багатства й нові титули, і знайте також, що я ніколи більше вже не бачуся з тими особами, яким так невдало спало на думку говорити зі мною про кохання. Коли б моя прихильність була до вас легковажна, я не зробила б вам зауваження, в яким більше дружби, ніж гордошів. Коли жінка, гадаючи, що її кохають, задалегідь одмовляється од завжди приємного почуття, вона важить наразитись на неприємність. Я знаю сцени Арсіної, Арамінти, тому знайома добре з тими відповідями, що можу почути в таких обставах; та я сподіваюся, що сьогодні про мене не буде погано думати людина вищого порядку, бо я відверто показала їй душу.

Вона висловлювалась байдуже, як адвокат, як нотар, що з'ясовує своїм клієнтам способи позову чи артикули контракту. Ясний і приємний тембр голосу не виявляв ні найменшого хвилювання, тільки обличчя й поведінка, завжди шляхетні і пристойні, здавались мені холодними, дипломатично сухими. Вона, без сумніву, обдумала слова й склала програму цієї сценки. О, мій любий друже, коли якимсь жінкам подобається розривати нам серце, коли вони дали собі обіт встромити туди кинджал та ще й повернути його в рані,— то вони гідні обожествлення, вони кохають, вони хочуть, щоб їх кохали. Коли - небудь вони нагородять нас за наші страждання, мовляв, як бог за добрі діла; вони в насолоді дадуть нам у сто разів більше за те зло, жорстокости якого вони знали ціну. Чи їхня злість не повна жаги? Але коли мучить нас жінка, що байдуже вбиває нас,— хіба це не люте скарання? Федора, сама того не знаючи, цього моменту топтала всі мої надії, розбивала все моє життя, руйнувала мою будучину з холодною

безтурботністю й невинною жорстокістю дитини, що з цікавості обриває крильця метеликові.

— На мою думку, ви згодом визнаєте,— додала Федора,— яку серйозну прихильність я пропоную своїм друзям. Для них я завжди добра й щира. Я б зуміла віддати їм життя, але ви б зневажали мене, коли б я терпіла їхнє кохання, не поділяючи його. Я скінчила. Проте, ви єдина людина, якій я сказала ці останні слова.

Спочатку мені бракувало слів. Я ледве міг стримати бурю, що сталася в мені; але незабаром я приборкав ці почуття й посміхнувся:

— Коли я вам скажу, що кохаю вас,— ви мене проженете; коли я обвинувачу себе в байдужості, ви покараєте мене. Попи, магістратори й жінки не скидають ніколи зовсім своєї мантиї, а мовчанка нічого не доведе; прийміть же прихильно, пані, мою мовчазність. Коли ви звернулися до мене з таким братерським застереженням, то треба, щоб ви боялись мене згубити, щоб ця думка вдовoliла мої гордощі. Але залишмо особи. Ви, може, єдина жінка, з якою я можу філософічно міркувати про вирішення, що так суперечать законам природи. Що до інших зразків вашого типу то ви — феномен. Ну, так разом сумлінно пошукаємо причини цієї психологічної аномалії. Чи існує у вас, як у багатьох жінок, гордих з самих себе, закоханих у свою красу, витончено егоїстичне почуття, що примушує вас почувати жах до думки належати чоловікові, відмовитись од власної волі й покоритись умовній перевазі, що так вас ображає? Ви здались би мені в тисячу разів прекраснішою. Може, ваше перше кохання залишило поганий слід, чи, може, ціна, яку ви надаєте красі вашого стану, вашого чарівного торсу, примушує вас боятися

бруд материнства; чи це, бува, не одна з найгрунтовніших причин, через яку ви одмовляєтесь од бажання бути надміру коханою? Чи, може, ви маєте вади, які роблять вас чесотною проти волі? Не сердьтесь, я міркую, вивчаю, я за тисячу льє від жаги. Природа, що родить на світ сліпих зроду, може, звичайно, створити жінок глухих, німих і сліпих до кохання. Справді, ви коштовний об'єкт для медичного спостереження. Ви сами не знаєте всього, чого ви важите. Ви можете почувати цілком законну огиду до чоловіків; я сам хвалю вас, — всі чоловіки здаються потворними й огидливими. Але ви маєте рацію, — додав я, почувуючи, як стискається моє серце, — ви мусите нас зневажити; нема чоловіка гідного вас.

Я не перекажу тобі всіх сарказмів, що крізь сміх я казав їй. Але найдошкульніші слова, найгостріша іронія не викликали жодного руху, жодного жесту досади. Вона слухала мене із звичайною своєю посмішкою на вустах і очах, — вона зберігала однакову завжди для своїх друзів, звичайних знайомих і сторонніх цю посмішку, що огортала себе нею, як вбранням.

— Хіба я не дуже добра, що дозволяю себе так виставляти на глум? — сказала вона, влучивши момент, коли я мовчки дивився на неї. — Ви бачите, — говорила вона далі, сміючись, — я не маю дурної діткливости в дружбі. Багато жінок покарали б вашу нечемність і зачинили б перед вами двері.

— Ви можете мене вигнати, не пояснюючи причин вашої суворости.

Кажучи це, я почував, що вб'ю її, коли б вона мене виставила.

— Ви божевільний! — крикнула вона, посміхаючись.

— Чи ви думали коли-небудь, — говорив я далі, — про наслідки палкого кохання? Чоловік у розпачі часто вбиває свою кохану.

— Краще бути мертвою, ніж нещасною, — відповіла вона холодно. — Чоловік такий жагучий мусить коли-небудь кинути свою дружину, після того, як заглине її багатство.

Ця арифметика приголомшила мене. Я виразно побачив прірву між цією жінкою і мною. Ми ніколи не зрозуміємо один одного.

— Прощайте, — сказав я їй холодно.

Я подивився на неї один момент, метнувши в погляді все кохання, якого відрікався. Вона стояла і кидала мені свою банально нестерпучу посмішку мармурової статуї, що немов би виказує кохання, але холодне. Чи добре ти зрозумієш, мій любий, всі муки, що огорнули мене, коли я, втративши все, йдучи по ожеледиці набережних ціле льє, вертався під дощем і снігом додому. О, знати, що вона й не думала про мої злидні і вважала мене однаково багатим, що й вона, яка їздить у м'яких екіпажах. Які руїни, яке розчарування! Тут не про гроші йшла мова, а про всі скарби моєї душі. Я йшов навмання, обмірковуючи з самим собою слова цієї розмови; я зайшов так далеко в своїх коментарях, що, кінець-кінцем, почав сумніватись у номінальній вартості слів і думок. Я, як і раніш, кохав цю холодну жінку; серце її хотіло, щоб його розуміли завжди, вона, зрікаючись обіцянок, що дала напередодні, була другого дня новою володаркою. Повернувши біля ґратів Інституту, я затремтів, як у лихоманці. Тільки тоді я згадав, що я ще нічого не їв. У мене було тільки десять су. На ще більше нещастя, дощ попсував мені циліндр. Як доступитись віднині до елегантної жінки і появитись

у салоні без пристойного капелюшу. Надзвичайно турбуючись і весь час проклинаючи безглузду, дурну моду, що примушує нас виставляти наші циліндри й тримати їх завжди в руці, я зберігав свій капелюш у більш-менш пристойному стані. Мій циліндр, хоч не був ні надміру новий, ні до ветхости старий, ні дуже молодий, ні дуже потертий, проте, сходяв за капелюш бережливої людини, дарма що його штучне існування доходило до останнього періоду, — він був поранений, безнадійний і став справжньою ганчіркою, — як і його господар. Не маючи тридцяти су, я втрачав свою професійну елегантність. Ах, скільки невідомих жертв я приніс Федорі за ці три місяці. Часто, щоб побачити її на один момент, я витрачав гроші, потрібні на хліб, яким годувався цілий тиждень. Покинути свою роботу й голодувати — ще б нічого. Але переходити вулиці Парижу, намагаючись не забруднитись, бігти, щоб сховатися од дощу, приходити до неї так добре одягненим, як її фати — ах, для закоханого й розгубленого поета тут були незчисленні перешкоди! Моє щастя, моє кохання залежало од плями грязі на моєму єдиному білому жилеті. Одмовляйтесь бачити її, коли я забруднився, коли я вимок! Не мати й п'яти су, щоб дати чистильщику стерти найменшу пляму грязі на моїх черевиках. Моя жага зростала од усіх цих дрібних, схованих, але величезних для нервової людини страждань. Нещасні мають відданість, про яку їм зовсім не доводиться говорити жінкам, що живуть у сфері розкошів і елегантності. Жінки бачать світ через призму, яка озолочує людей і речі. Оптимістичні з егоїзму, жорстокі заради гарного тону, вони позбавляють себе потреби думати в ім'я своїх насолод і виправдують себе, коли, байдужі до нещастя, захоплюються вдоволенням. Для них десять

су ніколи не буває мільйоном, а, навпаки — мільйон їм здається за десять су. Коли кохання мусить захищати свою справу великими жертвами, то воно повинно також делікатно огортати їх покривом, погрібати їх у мовчазність; але, розкидаючи своє багатство й життя, виявляючи свою відданість, багаті люди користуються з світських забобонів, що надають блиску їхнім любовним безумствам; для них мовчання — говорить, а покрив — милість, тимчасом як моя жахлива бідність засуджувала мене на страшні муки. Мені не дозволялось навіть сказати: „Я люблю“ чи „Я вмираю“. Хіба це була відданість, кінець-кінцем? Хіба й це не була багата нагорода, що я приносив їй все в офіру? Графиня надавала надзвичайної ваги, вбачала неймовірну насолоду в найбуденніших випадках мого життя. Я, що раніш не дбав про свій туалет, тепер шанував свій фрак, як самого себе. Я б вагався, коли б мені дали вибирати: чи бути пораним, чи розірвати свій фрак... Отже, ти мусиш увійти в моє становище і зрозуміти шаленість думок, дужу несамовитість, що збудоражувала мене дорогою, — може, дорога їх ще збільшувала. Я почував якусь пекельну радість, що опинився на вершині нещастя. Я вбачав в цій останній кризі віщування фортуни; але зло має безодні скарби. Двері мого готелю були напіввідчинені. Крізь відтулину в формі серця, зроблену у віконницях, я побачив світло, що падало на вулицю. Поліна та її мати, чекаючи мене, розмовляли. Я почув, як вимовили моє ім'я, і вслухався.

— Рафаель, — казала Поліна, — багато кращий за студентів сьомого номеру. Його біляве волосся такого красивого кольору! Чи ти не помічаєш чогось особливого в його голосі. Я не знаю, є щось таке, що зворушує серце? І потім, хоч вигляд у нього трохи гордий,

він такий добрий, в нього такі витворні маніри. О, вони, справді, дуже гарні. Я певна, що всі жінки, мабуть, божеволіють од нього.

— Ти кажеш про нього так, немов би його кохаєш,— зауважила пані Годен.

— О, я люблю його, як брата, — одповіла, сміючись Поліна. — Я була б невдячна, коли б не почувала дружби до нього. Хіба він на навчив мене музики, малювання, граматики, словом — всього, що я знаю? Ти не звертаєш великої уваги на мої успіхи; але я стала такою освіченою, що через якийсь час спроможусь сама давати лекції, і тоді ми наймемо служницю.

Я навшпиньках одійшов і, зробивши шум, увійшов до залі, щоб узяти лямпу, яку Поліна запалювала. Бідна дитина щойно пролила на мої рани чудесний бальзам. Ця наївна похвала моїй особі вернула мені трохи мужности. Я мав потребу повірити в самого себе й почути безсторонню думку про справжню вартість моїх переваг. Мої надії, оживлені в такий спосіб, одбилися, може, й на речах, що я їх бачив. Може, я також ще уважно не роздивився як слід сцени, що часто ставала перед моїми очима в вигляді двох жінок серед цієї залі; але тоді я замилювався з чарівної картини цієї скромної природи, яку так наївно малювали фламандські художники. Мати сиділа в кутку біля напівзгаслого огнища і в'язала панчохи з доброю посмішкою, що блукала їй на устах. Поліна фарбувала екрани; її фарби, пензлі, розкладені на маленькому столі, приваблювали око пікантними ефектами; але, коли вона встала, і, стоячи, запалювала лямпу, їй біле лице засяло від світла лямпи; тільки полонений найжахливішою жагою не милувався б з прозорих рожевих рук, ідеальної голівки й незайманої пози. Ніч і мовчанка надавали якихсь

чар трудолюбному зорінню в цьому затишному кутку. Постійна і весела праця свідчили про релігійну, повну високого почуття, опору. Непомітна гармонія існувала тут поміж речами і людьми. У Федори розкоші були сухі, вони збуджували в мене погані думки; тимчасом як ці смиренні злидні і гарна вдача освіжали мені душу. Може, я був пригнічений, зневажений перед розкошами, але біля цих двох жінок, серед темної залі, де спрощене життя немов би знайшло притулок у схвильованого серця, я, знайшовши місце, де можу виявити свій захист — а з цього чоловік гордиться, — замирявся сам із собою. Коли я став біля Поліни, вона кинула мені майже матерній погляд і скрикнула, хутко ставлячи тремтливими руками лямпу:

— Господи, які ви бліді! Ах, він увесь мокрий! Мама вас висушить... Пане Рафаелю, — сказала вона після короткої павзи, — молоко для вас ласощі, а в нас були ввечері вершки, хочете ось покуштувати.

Вона плигнула, як кішечка, до порцелянового глечика і піднесла мені його так швидко, поставила мені під носом таким любим рухом, що я завагався.

— Ви відмовите мені, — сказала вона, змінивши голос.

Ми розуміли наші гордощі: Поліна немов би мучилась через свої злидні й докоряла мені за чванливість. Я був зворушений. Хоч ці вершки й були, може, їм сніданням на другий ранок, проте, я їх узяв. Сердечна дівчина намагалася приховати свою радість, та її виявляли очі.

— Я мав на це потребу, — сказав я їй, сідаючи (стурбований вираз промайнув на моєму чолі), — чи пам'ятаєте ви, Поліно, той уривок Босюе про бога, який нагороджує за склянку води пишніше, ніж за перемогу.

— Так, — відповіла вона.

Її груди бились, як молода очеретинка в руках дитини.

— Ну, через те що ми незабаром розлучимося, — додав я непевним голосом, — дозвольте мені висловити вам подяку за всі турботи, що їх ви і ваша матінка мали зі мною.

— О, не будемо рахуватись, — сказала вона, сміючись. Її сміх приховував хвилювання, що завдало мені болю.

— Мое піано, — говорив я далі, немов би не чуючи її слів, — один із кращих інструментів Ерара, — прийміть його, прийміть; я ж не зумію його взяти в мандрівку, в яку маю рушити.

Може, обидві жінки, вражені меланхолійним тоном, яким я сказав ці слова, зрозуміли мене і через те подивились на мене з цікавістю і страхом. Прив'язаність, якої я шукав серед холоду великого світу, тут була справжня, без пишности, побожна і як-найдовгочасніша.

— Не треба все так брати до серця, — сказала мені мати, — залишайтеся тут. Мій чоловік тепер у дорозі, — говорила вона далі. — Сьогодні ввечері я читала євангелія святого Іоанна, а Поліна, прив'язавши до біблії ключ, тримала його на поворозці—і ключ повернувся. Цей знак віщує, що Годен здоровий і відчуває себе добре. Поліна почала ворожити для вас і молодика з сьомого номеру, але ключ повертався тільки до вас. Всі ми будемо багаті. Годен повернеться мільйонером, уві сні я бачила його на кораблі, де було повно зміїв; на щастя, вода була каламутна, а це означає золото й коштовне каміння.

Ті дружні пусті слова, схожі на ті неясні пісні, якими мати заколихує страждання дитини, дали мені деякий спокій. Тон і погляд доброї жінки дихали

тією затишною сердечністю, що хоч і не знищує горя, але приборкує, заколихує й притупляє його. Поліна провидлівіша, ніж мати, дивилась на мене з турботою; її розумні очі ніби вгадували моє життя й мою будучину. Я, нахиливши голову, подякував матері й дочці.

Потім я вийшов, боячись надміру зворушити себе. Коли я опинився сам, під своїм дахом, я поринув у своє нещастя. Моя фатальна уява стала малювати мені тисячу нездійснених проєктів і продиктувала мені неможливе вирішення. Коли чоловік блукає по руїнах своєї фортуни, то він дещо знаходить. Але я був у порожнечі. Ах, мій любий, ми дуже легко обвинувачуємо злидні. Будьмо поблажливі до впливу найсильнішого з усіх соціальних „розчинників“. Там, де панують злидні, більше не існує сорому злочинів, чесности, розуму. В мене тоді не було ні думок, ні сили, як у молодій дівчини, що стала навколяшки перед тигром. Чоловік без жаги й без грошей — пан над собою, але той нещасний, що закохався, не належить собі і не може себе вбити. Кохання дає нам своєрідну релігійність до самого себе, — ми шануємо в собі інше життя; воно стає найжахливішим нещастям, нещастям разом з надією, що засуджує нас терпіти муки. Я заснув з думкою піти другого дня до Растіньяка й повідомити його про дивне вирішення Федори.

— Ага, — сказав Растіньяк, бачачи, що я о дев'ятій годині входжу до нього, — я знаю, що тебе привело. Тебе, мабуть, виставила Федора. Деякі добрі душі, що ревнують до твоєї влади над графінею, вже роздзвонили про ваш шлюб. Один бог зна, які безумства приписували тобі твої суперники та як вони на тебе брехали.

— Тепер ясно! — скрикнув я.

Я згадав, скільки разів я був нечемний, і вирішив, що графиня чудесна. Тільки з своєї волі я був мерзотник, який ще не досить страждав і вбачав в її поблажності терплячу милосердність кохання.

— Не будемо так поспішати, — сказав мені обережний гасконець. — Федора прониклива, як усі глибоко егоїстичні жінки; вона, може, подумала так про тебе тільки в той момент, коли ти бачив у ній тільки багатство й розкоші, бо, не зважаючи на твою спритність, вона, мабуть, прочитала це в твоїй душі. Вона сама не досить щира, щоб пробачити хоч найменше прикидання. Я гадаю, — додав він, — що поставив тебе на поганий шлях. Дарма, що в неї тонкий розум і маніри, вона мені здається дуже владною, як усі жінки, що сприймають насолоди тільки розумом. Для неї щастя цілком полягає в життєвій благопристойності, в публічних вдоволеннях; в неї почуття — тільки роля; вона завдала б тобі нещастя і зробила б з тебе свого першого льокая...

Растіньяк говорив до глухого. Я спинив його, виклавши йому з удаваною веселістю свій фінансовий стан.

— Вчора ввечері, — відповів він, — мені дуже не везло, і я витратив усі гроші, що були в мене. Коли б не було такої гидкої невдачі, я б охоче поділився з тобою своїм гаманцем. Проте, ходімо снідати в кабаре, може, устриці, нам дадуть гарну пораду.

Він одягся, наказав запрягти тільбюрі: потім, як два мільйонери, ми під'їхали до *Cafè de Paris*, ми були зухвалі, як ті сміливі спекулянти, що живуть капіталами в уяві. Цей чортів гасконець вільністю своїх манір і спокійним апломбом соромив мене. Коли ми пили каву, закінчивши вишуканий і добре обдуманий сніданок, Растіньяк, що хитав головою цілій масі молодиків, які

виділялись статурністю постатей і елегантністю одягу, побачивши, як ввійшов один денді, сказав мені :

— Є діло !

І він покликав до себе джентльмена з добре зав'язаною краваткою, що шукав підходящого столика.

— Цей молодець,— сказав мені Растіньяк на вухо,— одержав орден за те, що видав твори, в яких він нічого не тямить ; він хемик, історик, романіст, публіцист ; він одержує третини, половини, хто зна із скількох театральних п'єс,— з нього неук, як з мула дона Мігеля. Це не людина, це ім'я, етикетка, знайома публіці. Тому він дуже боїться входити в кабінет, де є напис : „Тут можна писати самому“. Він такий хитрий, що обдурить цілий конгрес. Двома словами, це — метис у галузі морали, він не зовсім чесний і не зовсім шахрай. Але мовчок ! Він уже бився на дуелі, а в світі ж не вимагають більше,— про нього кажуть : „Це шановний чоловік“.

— Ну, мій чудесний друже, мій шановний друже, як ся має Ваша Розумність !— сказав до нього Растіньяк, коли незнайомий сів за сусідній стіл.

— Та ні погано, ні добре . . . Задушує робота. В мене в руках всі потрібні матеріяли, щоб скласти дуже цікаві історичні мемуари, і я не знаю, кому їх приписати. Це мене мучить ; треба поспішати, бо ж мемуари незабаром вийдуть із моди.

— Це мемуари сучасні чи старовинні, чи про двір ? . .
Про віщо ?

— Про справу з Намистом.

— Чи не чудо це ?— сказав, сміючись, мені Растіньяк.

Потім повернувшись до спекулянта :

— Пан де - Валентен,— казав він далі, показуючи на мене,— один із моїх друзів ; я його вам репрезентую,

як одну з наших майбутніх літературних знаменитостей. У нього колись була тітка, добре прийнята при дворі, маркиза,— він уже два роки працює над роаялістською історією революції.

Потім, нахилившись на вухо цього чудного негодіянта, він сказав:

— Це талановитий чоловік, але дурень. Він може написати вам мемуари від імени своєї тітки за сто екую за том.

— Діло підходяще,— відповів той, поправляючи краватку.— Гарсон, де мої устриці?

— Ви дасте двадцять п'ять луїдорів за комісію і дасте йому аванс за один том,— говорив далі Растіньяк.

— Ні-ні! я дам авансу тільки п'ятдесят екую, щоб бути певним, що скоріш одержу свій рукопис.

Растіньяк пошепки передав мені цю комерційну розмову. Потім, не питаючись мене:

— Згода,— відповів він.— Коли ми зможемо зайти до вас, щоб покінчити із справою?

— Та приходьте обідати сюди завтра ввечері о сьомій.

Ми встали. Растіньяк поклав рахунок у свою кешеню, кинув дрібних гарсону, і ми вийшли. Я був здивований легковажністю, безтурботністю, з яким він продав мою шановну тітку, маркизу де-Монборон.

— Я волію поїхати до Бразилії і вчити там індійців алгебри, в якій я ні чорта не тямлю, аніж бруднити ім'я своєї родини.

Растіньяк припинив мене луною реготу.

— До чого ж ти, дурний! Спочатку бери п'ятдесят екую і склади мемуари. Коли їх закінчиш, ти відмовишся видати їх під ім'ям тітки. Дурень! Пані де-Монборон, що померла на ешафоті, її криноліни, світськість, краса,

рум'яна, черевички коштують дорожче, ніж шістсот франків. Коли книгар не захоче заплатити за твою тітку, чого вона варта, він знайде якогось старого славнозвісного пройдисвіта чи якусь графиню із смітника, і вони дадуть йому підпис на мемуари.

— О! — крикнув я, — навіть я вийшов з моєї чесної мансарди. Світ з іншого боку такий брудний, такий паскудний.

— Добре, — відповів Растіньяк, — ось уже й поезія, а тут мова про діла. Ти — дитина! Послухай, що до мемуарів, то публіка їх судитиме; а що до мого літературного зводця, то хіба він не втратив вісім років свого життя й не заплатив за свої видавничі звязки жорстокими спробами. Хіба твоя частина грошей не буде краща, коли ти не порівну розділиш із ним працю над книжкою. Двадцять п'ять луїдорів — багато більша для тебе сума, ніж тисяча франків для нього. Ти ж можеш написати історичні мемуари, мистецькі твори, яких ще не було. Дідро ж складав шість казань за сто екю.

— Словом, — сказав я йому, схвилювавшись, — це для мене неминучість, тому, мій любий друже, я мушу тобі подякувати. Двадцять п'ять луїдорів зроблять мене дуже багатим...

— І навіть багатшим, ніж ти думаєш, — одказав він, сміючись. — Коли Фіно дає мені комісійні в цій справі, то хіба ти й досі не вгадував, що вони йдуть тобі. Поїдемо до Булонського Лісу, — сказав він, — ми там побачимо твою графиню, і я покажу тобі гарненьку удовичку, з якою я мушу одружитися. Чарівна особа, ельзаска, трошки гладенька. Вона читає Канта, Шіллера, Жан-Поля і цілу купу гідравлічних книг. В неї манія завжди питати мою думку; що ж, треба робити вигляд,

що я розумію цю німецьку сантиментальність, що я знаю безліч балад, всілякі ті мікстури, заборонені мені лікарем. Мені ще не пощастило відучити її од літературного ентузіазму: вона розливається цілою річкою сліз, коли читає Гете, і мені доводиться трохи плакати, з ввічливости, бо в неї п'ятдесят тисяч ренти, мій любий, і найгарніша ніжка, найгарніша ручка на всій земній кулі... Ах, якби вона не говорила мій анкел і плютатать замість мій янгел і плутати, то це була б найсовершенніша з жінок!

Ми побачили графиню, вона була чудесна в блискучому екіпажі. Кокетка прихильно поклонилась нам, кинувши мене посмішку, що здалась мені тоді божественною й повною кохання. Ах, я був дуже щасливий, я думав, що мене кохають, в мене були гроші і скарби жаги, злиднів більш не було. Легкий, веселий, вдоволений з усього, я знайшов чарівною кохану мого друга. Дерева, повітря, небо — вся природа, здавалось, повторяли мені посмішку Федори. Вертаючись з Єлісейських Полів, ми зайшли до майстра капелюшів та до кравця Растіньяка. Справа про Намисто дозволила кинути моє мізерне мирне становище й перейти на грізне воєнне. Віднині я міг без страху змагатися в витворності й елегантності з молодчиками, що кружляли біля Федори. Я, залишаючись зовні спокійним, вернувся до себе й заперся там, біля моєї димниці; я казав останнє „прощай“ моїм дахам, жив майбутнім, драматизував своє життя, облічував моє кохання і його радощі. Ах, яким бурхливим може стати існування між чотирма стінами мансарди!

Людська душа, що та фея, вона перетворює солому на діаманти, з маху її палички чарівні палаци розцвітають, як квіти на полях під пекучим промінням сонця...

Другого дня опівдні Поліна тихенько постукала в двері й принесла мені... угадай що?—Листа од Федори. Графиня просила мене зайти до неї в Люксембургський сад, щоб відтіль піти разом оглянути музей та ботанічний парк.

— Розсильний чекає на відповідь,— сказала вона мені після недовгої мовчанки.

Я швидко надряпав подячного листа, його понесла Поліна. Я став одягатися. Тоді як я, добре вдоволений із себе, закінчував туалет, холодне тремтіння охопило мене, коли я подумав: „Чи Федора з'явилась в екіпажі, чи пішки? Чи йтиме дощ, чи буде гарна година?“ Але,— сказав я собі,— нехай вона приходить пішки, чи приїздить в екіпажі,— хіба можна коли-небудь бути певним у примхливому розумі жінки. В неї не буде грошей, а вона захоче дати сто су якомусь маленькому савоярові, бо в нього мальовничий мотлох.

В мене не було і іржавого ліяра, а я мав одержати гроші тільки ввечері. О, скільки разів у поневіряннях нашої юности поет дорого платить за могутність розуму, в яку вбирають його режим і праця. В один момент ужалили мене, як безліч списів, тисяча яскравих і сумних думок. Я подивився на небо через дахове вікно,— погода була дуже ненадійна. В разі нещастя я міг би зняти, звичайно, екіпаж на цілий день, але ж мені серед щастя доведеться тремтіти що-хвилини, що я не зустріну ввечері Фіно. Я не почував себе таким сильним, щоб перенести стільки опасок серед радощів. Дарма що був певен, що нічого не знайду, я почав уважно шукати по всій кімнаті; я шукав удаване екію навіть усередині тюфяка; я перерив усе; я струшував навіть старі ботинки. Охоплений нервовою лихоманкою, я оглядав меблю блукливим поглядом, після

того, як я перевернув її всю. Чи зрозумієш ти ту шаленість, що опанувала мене, коли, одчинивши в сьомий раз шухляду в столі для писання, яку я оглядав з тією в'ялістю, що в неї нас кидає розпач, я раптом зауважив, припалу до бокової дошки, хитро сховану, але чистеньку, блискучу, ясну, як зіронька, коли сходить, прекрасну й шляхетну монету в сто су. Не питаючись у неї ні про її мовчазність, ні жорстокість, яку вона виявила, тримаючись так таємно, я поцілував її, як друга вірного в нещасті, і привітав її зойком, що найшов одклик. Я хутко повернувся й побачив раптом зблідлу Поліну.

— Я думала,— сказала вона зворушено,— що ви зробили собі боляче. Розсильний...— вона перервала себе, ніби задихалась...— але мама йому заплатила,— додала вона.

Потім вона втекла, пустотлива, як хлопчик, як примха. Сердечна крихотка! Я побажав їй од себе щастя. Цієї хвилини мені здалось, що у мене в душі всі земні насолоди, і я хотів би повернути нещасним ту частку, яку, як мені думалося, я вкрав у них.

Ми майже завжди маємо рацію в своїх передчуттях нещастя,— графиня одіслала свій екіпаж. Через ту примху, яку вродливі жінки не завжди з'ясовують і самим собі, вона захотіла йти до ботанічного парку пішки бульварами.

— Та зараз же буде дощ,— сказав я їй.

Але їй хотілось перечити мені. Випадково була прекрасна погода, поки ми гуляли в Люксембургському саді. Коли ми вийшли відтіль, велика хмара, що, насувавшись, турбувала мене, загубила кілька крапель дощу. Ми сіли в фіякр. Як ми доїхали до бульварів, дощ пройшов, небо стало знову ясне. Приїхавши до

Музею, я хотів одіслати екіпаж, але Федора попросила залишити його. Скільки муки! Але балакати з нею, приборкуючи таємне безумство, що, напевно, відбивалось на моєму обличчі безглуздою й застиглою посмішкою, блукати по ботанічному парку, проходити лісистими алеями й почувати її руку, що спиралась на мою,— в усім цім було щось фантастичне: це була справжня мрія. Проте, не зважаючи на видиму хтивість, її рухи, і коли ми ходили, і коли спинялись, не мали нічого ніжнього й любовного. Коли я намагався до деякої міри ввійти в її життя, я зустрів у ній інтимну й таємну поривність, щось нерівне й ексцентричне. Бездушні жінки не мають нічого м'якого в жестах. Тому нас не з'єднувала ні воля, ні крок. Це явище нашої природи відчувається інстинктивно,— його не можна висловити.

Підчас цих гострих параксизмів моєї жаги,— продовжував Рафаель після деякої мовчанки, немов відповідав на заперечення, зроблене самому собі,—я не розсікав відчужань, не аналізував насолод, розглядаючи й зважуючи їх, я не підраховував ударів серця, як скупий свої гроші... О, ні! Тепер досвід кидає сумне світло на події минулого, і спогади приносять мені ці образи, як ясної години морські хвилі в щіпці на пісок уламки якоїсь катастрофи.

— Ви можете зробити мені досить важливу послугу,—зняковіло дивлячись на мене, сказала графиня:— Після того, як я оповіла вам про свою антипатію до кохання, я відчуваю себе вільнішою і вимагаю од вас доброго діла в ім'я дружби. Чи не буде у вас більше заслуг,— продовжувала вона, сміючись,— коли ви сьогодні зробите ласку?

Я дивився на неї з жалем. Нічого не відчуваючи коло мене, вона була жартівлива, але зовсім не закохана;

вона, здавалось мені, як справжня актриса грає ролі; потім раптом тон, погляд, якесь слово будило в мені надії, але коли воскресле кохання відбивалось мені в очах, вона не витримувала їхнього проміння, ніяк не змінюючи ясности своїх поглядів; очі її здавались очима тигра, немов на них була металічна платівка. Таких моментів я її ненавидів.

— Протекція герцога де-Наваррен,— продовжуючи мову й ласкаво міняючи голос, сказала вона, — була б мені дуже корисна перед однією особою, яка всемогутня в Росії й без якої мені не обійтися, щоб домогтися правди в справі, що торкається разом і мого майна, і мого становища в світі,— це визнання мого шлюбу імператором. А герцог де-Наваррен ваш брат у других. Лист од нього вирішив би все.

— Я належу вам,— відповів я їй,— наказуйте.

— Ви дуже ласкаві,— продовжувала вона, стиснувши мені руку.— Приходьте обідати до мене; я вам все скажу, як сповідникові.

Ця жінка, така недовірлива, така обережна, од якої ніхто не чув і слова про її інтереси, збиралась, проте, радитися зі мною.

— О, як мені до серця тепер мовчанка, якою ви мене покорили!— скрикнув я.— Але я хотів би якоїсь ще сильнішої спроби.

В цей момент вона сприйняла сп'яніння моїх поглядів, не одкинула мого захоплення — отже, вона кохала мене. Ми прийшли до неї. На превелике щастя, фонди мого гаманця вдовольнили кучера. Я чудесно провів у неї день, сам-на-сам з нею; це було вперше, коли я її бачив такою. До цього дня світ, стримана чемність та холодні маніри завжди розділяли нас, навіть підчас розкішних обідів; а тепер я був з нею,

немов жив із нею під одним дахом; я немов володів нею. Моя бурхлива уява ламала всі перешкоди, по-своєму розміщала життєві події й кидала мене в насолоди щасливого кохання. Я уявляв себе її чоловіком, захоплювався, коли вона бралась до різних дрібниць; бачачи, як вона здимає шаль і капелюшок, я почував навіть щастя. Вона покинула мене на часинку поправити зачіску й повернулася чарівною. Так гарно вона вбралась для мене! За обідом вона мені догджувала й була чарівна в тисячі дрібниць, які, хоч і здаються абищицями, проте становлять половину життя. Коли ми вдвох, оточені найбажанішими творами східних розкошів, сіли біля тріскотливого вогнища, коли я побачив так близько біля себе цю жінку, що од її славнозвісної краси тремтіло стільки чоловіків, коли ця недоступна жінка розмовляла, кокетувала зо мною — моє хтивє блаженство стало мало не стражданням. На моє нещастя, я згадав про важливу справу, яку мав зробити, і хотів піти на побачення, призначене напередодні.

— Як? Уже? — сказала вона, бачачи, що я берусь за капелюш.

Вона кохала мене. Я так, принаймні, думав, коли вона ласкаво вимовляла ці два слова. Щоб продовжити свій екстаз, я б охоче проміняв тоді два роки свого життя на кожную таку годину, яку б вона згодилась мені подарувати. Моє щастя зростало в міру витрати моїх грошей. Була північ, коли вона мене одпустила. Проте, другого дня мій героїзм завдав мені мук: я боявся, що прогавив справу з мемуарами, а вона ж стала така важлива для мене. Я побіг до Растіньяка, і ми пішли, щоб застати ще в постелі „автора“ моїх творів. Фіно прочитав мені коротенький акт, де не було й мови про мою тітку, а коли я підписав, він одлічив мені п'ятдесят

екю. Ми поснідали втрьох. Коли я купив новий капелюш і заплатив за шістдесят карток на обід по тридцять су та віддав борги, то в мене зосталось не більше, як тридцять франків; але всі життьові перешкоди зникли на кілька день. Коли б я послухав Растіньяка та щиро засвоїв англійську систему, то в мене були б цілі скарби. Він неодмінно хотів знайти мені кредит та зробити позики, кажучи, що позики підтримують кредит. На його думку, майбутнє — найзначніший й найпевніший капітал у всім світі. Також оплачуючи мої борги майбутніми можливостями, він дав мої замовлення своєму кравцеві, артистові, що розумів молодика й не мусив турбувати його аж до самого весілля. З цього дня я попрощався з монастирським трудовим життям, що тяглося три роки. Я вчашав до Федори, де змагався своєю зовнішністю із зухвалими франтами та гарними хлопцями, які там бували. Думаючи, що назавжди втік уже од злиднів, я знову мав вільну голову, я перемагав суперників; про мене пішла слава, як про чарівного, непереможного, спокусливого чоловіка. Проте, спритні люди казали про мене: „Такий дотепний юнак повинен мати жагу тільки в голові“. Вони милостиво хвалили мій розум за рахунок почуття. „Який він щасливий, що не кохає! — казали вони. — Коли б він кохав, то не був би такий веселий, такий надхнений“. Тимчасом при Федорі я був найбезглуздіше закоханий. Насамоті з нею я нічого не вмів сказати їй, а коли й говорив, то злословив кохання; я був сумно веселий, як придвірний, що криється з своєю досадою. Словом, я хотів стати потрібним для її життя, щастя, пустословности: що - дня я був біля неї, я був раб, забавка; я був завжди готовий до послуг. Отак прогаявши свій день, я вертався додому працювати вночі і спав тільки

дві - три години вранці. Але не маючи звички, як Расті-
ньяк, до англійської системи, я незабаром опи-
нівся без єдиного су. З того часу, мій молодий друже,
я — фат без доходів, франт — без грошей, невідомий
закоханий. Я поринув у ненадійне життя, в холодні й
глибокі злидні, що старанно ховались за облудливим
виглядом розкошів. Я тоді знову почув колишні муки,
хоч і не такі вже гострі; я, без сумніву, звикся вже з
цими жахливими кризами. Часто пиріжки й чай, що
їх так скупі пропонували в салонах, були мені єдиним
наїдком. Іноді пишні обіди графині піддержували мене
днів зо два. Ввесь час, всю силу, все вміння спостері-
гати я витрачав на те, щоб глибше ввійти в неприступну
вдачу Федори. Доти надія або розпач впливали на мою
думку про неї, я бачив її то найзакоханішою жінкою,
то зовсім нечутливою; але ці зміни радощів й суму
стали не під силу: вбивши кохання, мені захотілось роз-
в'язати цю жахливу боротьбу. Похмурі виблиски спа-
лахували часом мені в душі й примушували бачити
прірву, що була між нами. Графиня справджувала всі
мої побоювання; мені ні разу не пощастило ще помі-
тити сліз у неї на очах; в театрі, підчас зворушливої
сцени, вона була холодна й розважлива. Всю тонкість
розуму вона берегла для себе, а в другому не вгаду-
вала ні щастя, ні нещастя. Словом, вона забавлялася
мною. Щасливий, що приношу жертву, я мало не
зневажав себе, пішовши з візитом до мого родича,
герцога де - Наваррен, страшного егоїста, що червонів
за мої злидні, був дуже несправедливий до мене і не
ненавидів мене. Отже, він прийняв мене з тією холодною
звичайністю, що надає і словам, і рухам чогось образ-
ливого. Його стурбований погляд викликав у мене жаль.
Мені було сором за нього, за його нікчемність серед

такої величності, за його злидні серед таких розкошів. Він забалакав зі мною про велику шкоду од трьохвідсоткової позики. Я тоді йому сказав про мету своєї візити. Зміна в його поведінці, що з крижаної стала привітною, збудила в мені огиду. І от, мій друже, він прийшов до графині й роздушив мене. Федора знайшла для нього невідоме захоплення, особливу чарівність, і вона заповонила його, змовлялась без мене про ту таємничу справу, з якої я не знаю й слова: я був для неї тільки засіб... Коли в неї був мій кузен, вона немов би не помічала мене більше, вона приймала мене, може, з меншою охотою, ніж тоді, як ми познайомилися. Раз увечері вона принизила мене перед герцогом таким жестом і поглядом, що їх не перекажеш ніякими словами. Я вийшов у сльозах, складаючи тисячу планів помсти, комбінуючи жахливий примус... Часто я проводив її до театру Буффон: там, біля неї, весь одданий коханню, я дивився на неї, зачарований музикою, виснажуючи собі душу подвійною насолодою: кохати й музичними фразами передавати удари серця. Моя жага носилась у повітрі, на сцені; вона перемагала скрізь — тільки не в коханої. Я брав тоді Федорину руку, вивчав її риси, очі, прагнучи єднання нашого почуття, несподіваної гармонії, що, збуджена нотами, примушена вібрувати в унісон душі,— та рука їй була німа, а очі мовчали. Коли полум'я мого серця, що пашіло од кожної риси обличчя, било їй в вічі надміру, вона кидала мені штучну посмішку, умовну фразу, яку в салонах відновляють уста всіх портретів. Вона не слухала музики. Божественні сторінки Россіні, Чімарози, Цінгареллі їй не нагадували ні про яке почуття, не переказували їй ніякої поезії життя, бо її душа — була пустеля. Федора сиділа тут, як вистава на виставі.

Лорнет її безперестанно мандрував од ложі до ложі; в тривозі, хоч і спокійна, вона була жертва моди: ложа, капелюшок, екіпаж, сама вона — це було для неї все. Ви часто зустрінете людей, велетнів на вигляд, серце в них ніжне й тендітне під бронзовим тілом... — В неї було не те: вона ховала під крихкою й витворною оболонкою серце з бронзи. Моя фатальна наука зривала чимало покривів. Якщо гарний тон — забути про себе для інших, робити свій голос і жести лагідними, подібатись іншим, збуджуючи в них задоволення самими собою, то, не зважаючи на вишуканість, Федора не стерла слідів свого плебейського походження: забуття себе в неї було фальшиве; маніри в неї були неприроджені, а виробилися з труднощами; нарешті, ввічливість у неї одгонила чимсь рабським. І що ж? — її солоденькі речі для фаворитів були висловом доброти, претенсійні перебільшення — шляхетним ентузіазмом. Я один вивчив її гримаси, я звільнив її внутрішню істоту од тоненької шкуринки, — її досить для світа, але мене вже не обдурювали її малпування; я до глибини знав її кошачу душу. Коли якийсь дурень казав їй компліменти, підносив її, то я соромився за неї. І, проте, я кохав... Я сподівався розтопити її кригу під крилами поетового кохання. Якби я міг коли-небудь розкрити собі серце для жіночої ніжності, якби я міг посвятити її в високі чари зречення самого себе, я б побачив тоді в ній досконалу істоту, вона б стала ангелом. Як чоловік, як коханець, як артист, я кохав її, а треба було не кохати, щоб узяти її; якийсь одгодований фат чи хтось холодний і розважливий, може, і перемогли б її. Вона суетна, штучна, напевно, розуміла мову пустословности; вона б дозволила себе оплутати тенетами інтриги; вона б покорила людині сухій і крижаній.

Гострий біль пронизував мені душу, коли вона наївно розкривала переді мною свій егоїзм. Я з жалем передбачав, що згодом вона стане самотня в житті, не знатиме кому протягти руку, не зустрічатиме жодного дружнього погляду, що здолав би її заспокоїти. Раз ввечері я насмілюся намалювати живими барвами її пустельну, порожню й сумну старість. Почуваючи жахливу помсту ошуканої природи, вона сказала жорстоке слово.

— В мене завжди буде багатство...— промовила вона.— З золотом ми завжди зуміємо навколо себе утворити почуття, що потрібні для добробуту.

Я вийшов, вражений логікою цих розкошів, цієї жінки, цього світу. Я лаяв себе, що так по-дурному поклонявся цьому ідолові. Я ж не кохав Поліни бідною, так чому багата Федора не повинна одштовхувати Рафаеля. Наше сумління, якщо ми ще не вбили його — суддя праведний. „Федора,— кричав у мені голос софіста,— не кохає і не одштовхує нікого; вона вільна; колись, напевно, вона оддалась за золото. Як коханець чи як чоловік, якийсь російський граф мав же її. В неї, напевно, ще буде спокуса в житті. Стривай!“ Ця жінка, ні чеснотна, ні грішна, жила в своїй сфері раю чи пекла. Ця ходяча таємниця, вбрана в кашемір і вишивання, викликала мені в серці замішання всіх людських почуттів: гордошів, честолюбства, кохання, цікавості... Із примхи моди чи з бажання оригінальності, що захоплює всіх нас, тоді з'явилась манія хвалити маленькі бульварні вистави. Графині захотілось подивитися на обсіпане борошном обличчя одного актора, що був подобався деяким розумним людям,— мені випала честь повести її на першу виставу поганенького фарсу. Ложа коштувала до ста су, а в мене не було й поганого ліяра. Мені ще треба було написати з півтома

мемуарів, я не смів випрошувати милостині в Фіно, а Растиньяк, моє провидіння, кудись поїхав. Постійні злидні — прокльон на все життя. Раз ми вийшли з театру Буффон під жахливий дощ. Федора звеліла покликати карету, я ж не міг ухилитись од такого парадного обов'язку: вона не зважала ні на мої пробачення, ні на мою любов до дощу, ні на бажання піти грати. Ні з зніжковіння, ні із сумно жартівливих слів вона не догадувалась, що в мене нестатки. Мені очі червоніли од крові, та хіба вона розуміла погляд! Життя юнаків залежить од чудних примх. Кожне повертання колеса будило думки, що спалювали мені серце; я пробував одірвати дошку з помосту в кареті, надіючись вислизнути на брук; але, натрапивши на непереможні перешкоди, я почав конвульсивно сміятися й зацікавився похмурою спокої, як та людина на ланцюгу. Коли приїхав додому, Поліна з перших слів, які я белькотів, переврала мене:

— Якщо у вас нема дрібних...

Ах! Музика Россіні була ніщо перед цими словами. Але вернімось до театру Фюнамбюль. Щоб мати на що водити туди графиню, я задумав оддати під заклад золоту оправу материного портрета. Хоч ломбард мені завжди уявлявся, як дорога на каторгу, проте було краще самому понести туди навіть своє ліжко, ніж просити милостині. Погляд людини, в якої ви просите гроші, завдає вам великого болю. Деякі позички коштують нам чести; одмови з дружніх уст однакують останню ілюзію. Поліна ще працювала, а її мати лягла спати. Нишком кинувши погляд на постіль, що її занавіски були трохи підійняті, я думав, коли помітив у присмерках на подушці спокійний жовтий профіль пані Годен, що вона міцно спить.

— У вас горе?— поклавши пензель на палітру, сказала мені Поліна.

— Сердечна дитинко моя, ви можете мені зробити велику послугу,— відповів я їй.

Вона глянула на мене з таким щасливим виглядом, що я здригнув.

„Невже вона мене кохає?“— подумав я.

— Поліно...— знову почав я.

І я сів біля неї, щоб краще її спостерігати. Було в моїм тоні таке велике запитання, що вона відразу зрозуміла мене. Я вдивлявся їй в обличчя, думаючи, що можу читати думки у неї в серці, як у себе,— таке чисте було її обличчя.

— Ви кохаєте мене?— сказав я їй.

— Трохи... палко... зовсім ні!— скрикнула вона.

Вона не кохала мене. Насмішкуватий тон та любий рух, що вирвався в неї, передавали тільки шалену прихильність молодій дівчини. Я признався їй у своїм горі, в нестатках, в яких я опинився, і просив допомогти.

— Як, пане Рафаель?— сказала вона.— Ви сами не хочете йти до ломбарду й посилаєте мене?

Я почервонів, зніяковівши з логіки дитини. Тоді вона взяла мене за руку, немов хотіла нагородити ласкою за правдивість свого вигуку.

— О! Я б, звичайно, пішла,— сказала вона,— та не треба ходити. Сьогодні вранці я знайшла за піяном дві монети по сто су; вони впали між стіною і піяном так, що ви про них і не знали; я їх поклала вам на стіл.

— Ви незабаром одержите гроші, пане Рафаелю,— сказала мені добра матінка, що просунула гроші крізь занавіски,— а поки - що я вам можу позичити кілька екю.

— О, Поліно!— скрикнув я, стискаючи їй руку.— Я хотів би бути багатим.

— Оце так! А навіщо? — спитала вона, лукаво глянувши.

Її рука, що тремтіла в моїй, відповідала ударам мого серця; вона хутко звільнила її і стала дивитись мені на пальці.

— Ви одружитесь з багатю, — сказала вона, — але вона завдасть багато лиха. Ой, господи, вона вас уб'є!.. Я певна.

В її скрикові була якась віра в безглузді материні забобони.

— Ви дуже суєвірні, Поліно?

— О, їй - право, — сказала вона, дивлячись на мене з острахом, — жінка, яку ви покохаете, вас уб'є.

Вона знову взялася за свій пензель, обмочила його в фарбу; вона не крилась од мене, що зворушена, і не дивилась більше. Цього моменту мені хотілось би вірити в химери. Людина не зовсім нещасна, коли вона забобонна. Забобони часто надія. Ввійшовши до своєї кімнати, я, справді, побачив два шляхетних ею; відкіль вони взялись — я не розгадав. У глибині неясних думок першого сна я намагався перевірити свої видатки, щоб виправдати цю несподівану знахідку, та я так і заснув, заплутавшись у безнадійних розрахунках. На другий ранок, коли я виходив купувати ложу, Поліна одвідала мене.

— Вам, може, мало десяти франків? — зашарівшись, сказала мені ця добра, люба дівчина. — Мама доручила мені дати вам ці гроші... Беріть! Беріть!

Вона поклала три ею мені на стіл і хотіла втекти, але я її затримав. Захоплення висушило сльози, що накочувались мені на очі.

— Поліно, — сказав я їй, — ви ангел. Ця послуга зворушує мене менше, ніж та сором'язність почуття,

з якою ви пропонуєте її. Я прагнув жінки багатої, елегантної, титулованої, та до чого це?! Тепер мені хотілось би мати мільйони і зустріти молоду, бідну дівчину, таку багату серцем, як от ви; я одмовився б від фатальної пристрасти, що вб'є мене. Можливо, ви маєте рацію.

— Годі! — сказала вона.

Вона втекла, — голос солов'я, свіжі рулади чулись на східцях.

— Вона дуже щаслива, що не кохає досі! — сказав я про себе, думаючи про ті муки, що терпів уже кілька місяців.

П'ятнадцять франків Полініні були для мене дуже дорогі. Федора, подумавши про міщанський сморід поту в залах, де ми мусили залишатися ще кілька годин, пожаліла, що не має букету; я пішов шукати квітів і приніс їй своє життя й своє багатство. Коли я давав їй букет, що його ціна довела мені дорожнечу ввічливості, яка звичайна в світі, мене мучило сумління й насолода. Незабаром вона стала скаржитись на надміру сильні пахощі мексиканського жасміну; коли вона сіла на твердий ослін, їй стала огидлива до безкраю ця зала; вона стала докоряти, що я привів її сюди. Вона захотіла вийти, хоч і була коло мене. Вона пішла. Терпіти безсонні ночі, втратити два місяці життя—і не вподобатись їй! Ніколи цей демон не був такий витворний, такий холодний! В дорозі біля неї, у вузькій кареті, я упивався її диханням, торкався до її надушених рукавичок, виразно бачив її красу, почував такі солодкі пахощі, як у півників, — немов би вона була разом вся жінка й ніяк не жінка. В цей момент через виблиск світла я побачив глибину цього таємничого життя. Я раптом згадав про недавно видану книгу одного поета,

про справжній артистичний твір, вирізблений, як статуя Поліклета. Мені здавалось, що я бачу це чудище, то в вигляді офіцера, що втихомирує норовистого коня; то в вигляді молодої дівчини, що сідає за туалет і доводить до розпачу своїх коханців; то в вигляді коханця, що доводить до розпачу ніжну й скромну діву. Не спромігшись якось инакше розгадати Федору, я їй оповів цю фантастичну історію; та вона не мала нічого спільного з цією поемою про неможливе; вона розважалась цим, як дитина з казки „Тисяча і одна ніч“.

„Щоб противитись коханню чоловіка мого віку, противитись теплу цієї прекрасної душевної пошести, Федора мусить мати якусь таємницю“ — казав я, вертаючись додому. „Може, її, як і леді Делякур, з'їдає пістряк. В неї ж життя, без сумніву, штучне“.

Мені аж холодно стало, коли я це подумав. Потім я склав найчудніший і разом з тим найрозумніший проєкт, про який жоден закоханий і не мріяв ніколи. Щоб узнати цю жінку фізично; я вивчав її розумом, а щоб узнати, нарешті, її цілком, я поклав собі провести ніч біля неї, в її кімнаті, і все це зробити так, щоб вона нічого й не знала. Ось як я зробив те, що спалювало мені душу, як бажання помсти серце корсиканського ченця. В дні прийому Федора збирала таку силу гостей, що швейцар не знав точно, чи всі ті вийшли, що ввійшли. Щоб без скандалу зостатись у домі, я нетерпляче чекав найближчого четверга в графіні. Вбираючися, я поклав замість кинджалу в кешеню мого жилета маленький англійський складаний ніжик. Якби й знайшли при мені цей літературний інструмент, то нічого б не запідозрили, а проте, я, не знаючи, куди мене заведе мій романтичний задум, хотів бути із зброєю.

Поки салони наповнювались, я пішов до опочивальні і вивчив там усе до дрібниць; я побачив, що жалюзі й віконниці зачинені. Початок був щасливий. Тому що покоївка могла ввійти, щоб спустити суконні занавіски на вікнах, я їх розв'язав; я, хоч це було й небезпечно, наважився також хазяйнувати; я, байдуже зваживши безпеку, пішов на неї в такому становищі. Біля півночі я сховався в амбразурі вікна. Щоб не видно було ніг, я попробував злізти на цоколь лутки, обіперся спиною об стіну і вчепився за віконну заціпку. Вивчивши закони рівноваги, точку опори, вимірявши відстань до занавісок, я, нарешті, звик до цієї позиції так, що не боявся, що мене знайдуть, коли не доведеться чхнути чи кашлянути. Щоб дурно не стомлюватись, я поки - що стояв у кімнаті, чекаючи критичного моменту, коли мені доведеться повиснути, як павуку на павутинці. Білий муар і серпанок падали переді мною великими зборами, вони були, як труби органу; складаним ножем я прорізав дірки, щоб усе бачити крізь ці своєрідні бойниці. Невиразно чувся шум салонів, сміх тих, що балакали, звуки їхніх голосів. Неясне гудіння, глуха метушня поволі затихали. Кілька чоловік зайшли за капелюшами, що лежали коло мене на комоді графині. Коли вони торкалися занавісок, я тремтів, думаючи про неуважність, про всякі випадки такого шукання людей, що квапляться поїхати й нишпорять скрізь. Доля посміхалась мені, — нещастя не трапилось. Останній капелюш узяв старий дідок, закоханий у Федору; думавши, що нікого більш нема, він глянув на ліжку і якимось енергійно скрикнувши, тяжко зідхнув. Графиня, що залишила тепер у себе, в суміжному будуарі, тільки п'ять чи шість добрих знайомих, запросила їх до чаю. Брехні, яким теперішнє суспільство ще йме віри, домішувались до епіграм,

до дотепних зауважень, до стуку чашок і ложок. Растіньяк, немилосердний до моїх суперників, викликав несамовитий регіт їдкими дотепами.

— Пан де-Растіньяк така людина, що сваритися з нею не варто,— сказала, сміючись, графиня.

— Я думаю, — наївно відповів він. — Я завжди мав рацію: і в ненависті... і в дружбі також. Мої вороги, можливо, мені однаково стають у пригоді, що й друзі. Я спеціально вивчив сучасну мову й звичайні хитрощі, якими користуються, щоб на все нападати й усе захищати. Міністерська красномовність — це тільки суспільна вдосконаленість. Якщо в когось із ваших друзів немає розуму, то ви говорите про його чесність, його щирість. Якщо чийсь твір надто важкий, то ви репрезентуйте його, як сумлінну роботу. Якщо книга написана погано, то вихваляйте її думки. Хтось там, безсовісний, легковажний, що-хвилини зраджує вас: та, проте, він звабливий, заласний, чарівний. Коли ж мова про ваших ворогів, то ви кидаєте їм на голову і мертвих, і живих, змінюєте терміни вашої мови, — ви однаково проникливі і в пороках, і в гідності ваших друзів. Вживання лорнету до морального зору — секрет наших розмов і все вміння придвірного. Не користуватись таким лорнетом значить — битись без зброї з людьми, закутаними в залізо, як лицарські ватажки. І я користуюсь ним. Я часом і надуживаю ним. Зате ж і шанують мене і моїх друзів, бо, до речі, моя шпага не гірша за язик.

Один із найпалкіших прихильників Федори, юнак, відомий нахабством, який навіть користувався ним, щоб досягти успіху, підійняв ту рукавичку, яку зневажливо кинув Растіньяк. Кажучи про мене, він почав надміру вихваляти мої таланти й мене самого. Растіньяк забув про такий спосіб лихословити. Ця іронічна похвала

обманила й графиню, що без жалю принесла мене в жертву; щоб розважити друзів, вона виказала всі мої таємниці, претензії, надії.

— В нього є майбутнє, — сказав Растіньяк. — Може, згодом він стане чоловіком і добре помститься: його таланти рівняються, що - найменше, його мужності; тому я вважаю дуже сміливими тих, що на нього нападають: в Рафаеля добра пам'ять...

— Він навіть пише пам'ятки*, — додала графиня, якій, мабуть, не припала до серця та глибока мовчанка, що запанувала.

— Пам'ятки видуманої графині—відказав Растіньяк.— Щоб їх писати, треба знову таки мати мужність.

— Я думаю, що в нього чимало мужности, — відповіла вона, — він вірний мені.

Мені дуже кортіло раптом з'явитися перед цими насмішниками, як тінь Банко в Макбеті. Я втрачав кохану, зате в мене був друг. Проте кохання навіяло мені один із тих ганебних і хитрих парадоксів, якими воно вміє заколихувати горе.

— Коли мене Федора кохає, — подумав я, — хіба вона не повинна ховати свого почуття під лихословним жартом? Скільки разів серце одкидало брехню вуст!

Нарешті, мій нахабний суперник, залишившись на самоті з графинею, попрощався.

— Як? Уже? — сказала вона йому так ласкаво, що я аж затремтів. — Хіба ви не подаруєте мені ще хвилинки? Чи вам більше нічого сказати мені? Ви не по-жертвуєте для мене якоюсь із ваших насолод?

Він пішов.

* Гра слів; по - французькому la memoir має два значіння: пам'ять і мемуари.

— Ах, — скрикнула вона, позіхаючи, — всі вони дуже нудні.

І з силою сіпнула за шнурок. В кімнаті почувся звук сонетки. Графіня ввійшла до опочивальні, наспівуючи фразу з „*Pris che sprunti*“. Ніколи ніхто не чув, щоб вона співала, і це давало привід до чудних спліток. Кажали, що вона обіцяла своєму першому коханцеві, ревнивому навіть за могилою, нікому не давати щастя, яке він хотів мати один. Я напружував усю душевну силу, щоб вдихати ці звуки. З ноти на ноту голос дужчав; Федора немов оживала, голосове багатство розгорталось, у мелодії було щось божественне. В голосі графині було щось грайливо-ясне, вірне, в ньому було щось гармонійне й коліскове, воно пронизувало, зворушувало й лоскотало серце. Співачки майже завжди закохані. Та, що так співала, вміла, мабуть, і кохати добре. Краса голосу — це була нова таємниця в жінці, і без того таємничій. Я тоді бачив її, як тебе зараз. Вона — немов слухала сама себе й почувала властиву їй хтивість, вона відчувала насолоду з кохання. Вона підійшла до каміна, кінчаючи головний мотив цього рондо; та коли вона змовкла, обличчя їй знітилось, змарніло, вигляд став стомлений. Вона тепер зняла маску; як артистка, вона закінчила ролю. Проте, та втома, що позначила на її вроді праця артистки чи змореність за вечір, була якась чарівна.

— Ось вона справжня! — сказав я собі.

Немов бажаючи зігритися, вона поставила одну ногу на бронзові ґратки каміну, зняла рукавички, розстігнула обручки і скинула через голову золотий ланцюжок, на крайку якого висіла оздоблена коштовними самоцвітами пляшечка для пахощів. Я, дивлячись на її рухи, такі любі, як у кішок, що вмиваються на сонці,

почував невимовну насолоду. Вона глянула в свічадо у поганім настрої й вголос сказала :

— Я була негарна сьогодні... Обличчя в мене марніє жадливо швидко. Мені б, мабуть, слід раніш лягати, одмовитись від такого нерозважливого життя... Де це Жюстіна — глузує, чи що ?

Вона подзвонила знову. Покоївка прибїгла. Хто зна де вона мешкала. Вона прийшла таємними східцями. Мені хотілось роздивитись її. Моя уява часто обвинувачувала цю високу статурну чорняву невидиму служницю.

— Пані дзвонили ?

— Двічі,— відповіда Федора,— чи ти вже недочуваєш?

— Я готувала пані мігдалеве молоко.

Жюстіна стала навколюшки, розв'язала високі чевевики, розшнурувала графіню, що, недбало розлігшись на пружинному кріслі біля каміну, позіхала, чухаючи голову. Все було звичайне в її рухах, і ніщо не виявляло ні таємничих мук, ні жаги, про яку я думав.

— Жорж закохався,— сказала вона—я його звільню. Він досі ще не прибрав занавісок. Про віщо він думає ?

Коли вона це сказала, вся кров прилила мені до серця ; та більше не було мови про занавіски.

— Життя надто нікчемне,— подала знову графіня.— Гляди, не подряпай мене, як учора. Диви! бачиш? — сказала вона, показуючи їй маленьке оксамитове коліно. Це сліди од твоїх кігтів.

Коли Жюстіна взяла гребінець, щоб поправити волосся, вона всунула голі ноги в оксамитові пантофлі на лебединому пусі й розпустила свою сукню.

— Заміж вам треба вийти, пані, й діток мати.

— Дітей? Цього ще нема, щоб мене доконати! — скрикнула вона.— Чоловік? Де той мужчина, якому б я... Чи личила мені сьогодні зачіска ?

— Не дуже.

— Ти дурна.

— Вам зовсім не личить, коли ви дрібушечками завиваєте волосся, — знову сказала Жюстіна. — Великі, зовсім рівні буклі — далеко краще.

— Справді?

— Звичайно, пані: дрібно завите волосся личить тільки білявим.

— Вийти заміж? Ні - ні! Шлюб — це обручка, на яку я нездатна.

Яка жахлива сцена для закоханого! Самотня жінка, без родичів, без друзів — атеїстка в коханні, не вірить ні в яке почуття; і хоч яка мала була в неї властива кожній людині потреба сердечної щирості, з неї досить балачки із своєю покоївкою, досить сухих і нікчемних фраз! Мені стало шкода її. Жюстіна її розшнурувала.

Я з цікавістю дивився, як спадав останній покрив. Дівочі перса осліпили мене: крізь сорочку, при світлі свічок, біло-рожеве тіло в неї мерехтіло, як срібна статуя, що вилискує під газовим покривалом. Ні! В неї не було жодної вади, що примушувала б лякатись таємних поглядів кохання. Овва! Чудесне тіло завжди переможе найвойовничіші вирішення.

Німа й задумлива графиня сіла перед огнем. Покоївка запалювала над ліжком алебастрову лампу. Жюстіна сходила за грільнею, послала постіль, допомогла пані лягти, потім, зробивши безліч дрібниць, що виявляли глибоку шану Федори до самої себе, вона пішла. Графиня перевернулася кілька разів. Вона була зворушена, вона зідхала; з вуст злітав легкий, ледве чутний звук, що виявляв рухи нетерпіння; вона протягла руку до столу, взяла там пляшечку, перед тим, як випити молоко, вона налила в склянку чотири чи п'ять крапель

коричневої рідини; нарешті, кілька разів важко зі-
дхнувши, скрикнула :

— Боже мій!

Вигук, а особливо тон, яким це було сказано, розбили мені серце. Непомітно вона стала непорушна. Я злякався. Але невдовзі я почув рівне й здорове ди-
хання сонної людини. Я розсунув шелестливий шовк занавісок, кинув своє пристановище і, дивлячись на графину з невиразним почуттям, став біля бильців ліжка. Тепер вона була чарівна. Вона поклала під голову руку, як дитина; спокійне й вродливе обличчя, обведе-
дене мереживом, мліло в млоснім почутті, що запалило мене. Поклавшись надто на свою силу, я не збагнув усіх мук: бути так близько й так далеко од неї! Мені довелось терпіти ті страждання, на які я сам себе за-
судив. „Боже мій!“ — це той уривок невідомої думки, яким я мусив вдоволитись; він нічого не з'ясував і тільки раптом змінив всі мої думки про Федору. Це слово незначне,— а може й глибоке, беззмістовне, а може й справді щире,— можна було тлумачити, як вислів щастя й страждання, як вираз тілесного болю й горя. Чи це прокльон, чи молитва, чи спогад, чи майбутнє, чи жаль, чи страх? В цім слові було ціле життя, життя злиднів або багатства; в нім навіть міг бути й злочин. Загадка, схована в прекрасному жіночому образі, воскресала знову. Федору можна було розбирати стількома спо-
собами, що вона стала зовсім незрозуміла. Це прим-
хливе дихання, що злітало з вуст, то кволе, то порив-
часте, то легке, то важке, було, немов мова, якою я звязував всілякі думки й почуття. Я мріяв разом з нею, я намагався взнати її таємниці, проникаючи в її сон, я вагався між тисячами всяких вирішень. Споглядаючи прекрасне, спокійне і чисте обличчя, я не міг сказати,

що це жінка без серця. Я надумав зробити останню спробу. Може, я, оповівши їй про своє життя, про кохання, про жертви, зумію збудити жаль, вирвати сльозу в неї, що ніколи не плакала. Я покладав усі надії на останню спробу, та раптом вуличний гамір оповістив про світанок. Була хвилина, коли я уявив, як Федора прокидається в моїх обіймах. Я міг нишком лягти коло неї, прилинути й обійняти її. Ця думка так жорстоко мучила мене, що, не в силі їй противитись, я втік до салону, не дбаючи про тишу. Та, на щастя, я підійшов до потайних дверей, що виходили на вузькі східці. Як я й думав, ключ був у замку. Я з силою сіпнув двері, сміливо зійшов у двір і, не зважаючи на те, чи дивляться на мене, чи ні, за три плижки опинився на вулиці. Через два дні один автор мусив читати комедію в графині. Я пішов туди, думаючи зостатись останнім, щоб звернутись до неї з чудною прозьбою; я хотів попросити подарувати другий вечір, присвятити його весь мені, для інших зачинити двері. Коли я залишивсь сам-на-сам з нею, то мені не вистачило духу. Кожен удар вагала лякав мене. За чверть була північ.

— Якщо я не забалакаю з нею, — казав я собі, — мені доведеться розбити голову об камін.

Я дав собі ще три хвилини. Минули три хвилини, я не розбив черепу об мармур, та серце мені обважніло, як губка в воді.

— Ви надзвичайно ласкаві, — сказала вона.

— Ах, графине, — відповів я, — якби ви мене зрозуміли!

— Що з вами? — продовжувала вона. — Ви бліднете.

— Я не наважусь просити у вас про одну милість.

Вона заохотила мене жестом, і я попросив у неї побачення.

— Охоче, — сказала вона, — чому б не сказати вам зараз?

— Щоб не обманювати вас, я мушу зауважити, що ваша ласка надзвичайно велика: я хочу провести цей вечір біля вас, як брат із сестрою. Не бійтесь нічого. Я знаю ваші антипатії; ви досить оцінили мене, — я нічого такого не захочу, що вам не до вподоби; до того ж сміливі люди так не роблять. Ви виявили дружбу до мене — ви добрі, ви поблажливі. Ну, так знайте, що я мушу завтра з вами попрощатись... Не беріть свого слова назад! — скрикнув я, бачучи, що вона ладна заговорити...

І я зник.

Торік у травні, біля восьмої години ввечері, я в готичному будуарі був на одинці з Федорою; я не тримтів тоді; я знав, що буду щасливий — або моя кохана належатиме мені, або кинусь в обійми смерті. Я засудив своє низьке кохання. Людина сильна, коли усвідомить свою кволість. Вбрана в сукню з голубого кашеміру, графиня напівлежала на дивані, поклавши ноги на подушку. Східній берет, той головний убір, що його художники приписують стародавнім євреям, надавав якоїсь витворної й оригінальної привабливості її чарам. Обличчя в неї мало печать хвильової чарівності, що немов доводила, що кожного моменту ми — нові істоти, не схожі на нас у майбутньому й на нас у минулім. Я ніколи не бачив її такою блискучою.

— Чи знаєте, — сказала вона, сміючись, — що ви зацікавили мене?

— Я справджу вашу цікавість, — відповів я холодно, сідаючи біля неї і взявши її руку, яку вона залишила в моїй. — У вас прекрасний голос.

— Ви ніколи мене не чули, — мимоволі, здивувавшись, скрикнула вона.

— Я доведу вам інше, коли треба буде. Хіба ваш чудесний спів ще таємниця? Заспокойтесь, я не хочу розгадувати її.

Ми біля години сиділи в дружній розмові. Якщо я й узяв тон поведження, жести людини, якій Федора ні в чому не одмовить, то, проте, я зберіг усю повагу закоханого. Отак, жартуючи, вона милостиво дозволила мені поцілувати їй руку; вона легким рухом зняла рукавичку, і тоді я так солодко поринув в ті мрії, в які, хотілось вірити, душа моя розтала й розлилася у цьому поцілункові. Федора дозволила себе пестити й ласкати неймовірно поблажливо. Але не обвинувачувай мене в простоті—коли б я хоч трохи далі переступив за братерську ласку, то я почув би кігті кішки. Ми мовчали хвилин з десять. Я, огортаючи її чарами, які вона удавано виявляла, захоплювався нею. В цей момент вона була моя, тільки моя!.. Я володів цим чарівним створінням так, як було дозволено інтуїтивно: я огортав її своїм бажанням, тримав її, стискав; моя думка єдналася з нею. Я перемиг тоді графиню силою магічних чар. Потім я завжди жалів, що не покорив собі цілком цю жінку; та тоді я не хотів її тіла, я прагнув душі, життя, ідеального, повного щастя, прекрасних мрій, яким ми так недовго віримо.

— Пані,— нарешті сказав я, почувуючи, що надійшла остання хвилина мого сп'яніння,— послухайте мене. Я кохаю вас, це ви знаєте; я казав вам тисячу разів, ви повинні б зрозуміти мене. Я не хотів заслужити вашого кохання ні витворністю фата, ні улесливістю, ні настирливістю дурня. Мене не зрозуміли. Скільки лиха я переніс через вас, хоч ви й невинуваті тут! Але через кілька хвилин ви мене розсудите. Є два роди злиднів. Одні одверто ходять по вулиці в мотлохові,

сами того не знаючи, живуть, як Діоген, мало їдять і зводять життя до найпростішого: ці злидні, може, щасливіші, ніж багатство, вони, принаймні, безтурботні, вони беруть життя там, де могутні люди не хочуть більше знаходити його. Потім є злидні розкошів, злидні на еспанський лад: вони ховаються під титулом, вони горді, прикрашені пір'ям, ці злидні в білому жилеті, в жовтих рукавичках, вони мають карети й втрачають цілі маєтки, не маючи й сантиму. Перше — злидні народу, друге — злидні шахраїв, королів й талановитих людей. Я ні народ, ні король, ні шахрай; коли в мене нема таланту, тоді я вийняток. Мое ім'я наказує мені скоріш померти, ніж просити милостини. Заспокойтесь, пані, сьогодні я багатий; я володію на землі всім, що мені треба,— сказав я їй, бачучи, що її обличчя стає таким холодним, як буває, коли до нас несподіванно приходять про щось прохати жінка з порядного товариства.— Чи пам'ятаєте той день, коли ви захотіли піти до театру Жімназ без мене, думаючи, що мене там не буде?

Вона хитнула головою.

— Я витратив останнє екю, щоб вас побачити... Чи пригадаєте ви прогулянку до Ботанічного парку? Ваша карета коштувала всіх моїх грошей.

Я оповів їй свої жертви, я намалював їй своє життя не так, як оповідаю тепер, не п'яний з вина, а шляхетно п'яний серцем. Мені жага виходила з вінців — в палких словах, у висловах почуття, — це я все забув потім. Цього не можна відновити ні мистецтвом, ні пам'яттю. Це було не байдуже оповідання про зневажене кохання; кохання силою й красою надії навіювало мені такі слова, що відбивали ціле життя; вони лунали зойками злученої душі. Мій голос був як остання молитва того, що вмирає на бойовищі.

Вона заплакала. Я змовк. Великий боже! Її сльози були ад штучного зворушення, що купується за сто су в театрі; я мав тільки успіх доброго актора.

— Коли б я знала...— сказала вона.

— Не кінчайте!— скрикнув я. — Зараз я вас кохаю досить для того, щоб убити.

Вона хотіла сіпнути шнурок сонетки. Я зареготав.

— Не кличте,— продовжував я. — Я дозволю вам спокійно закінчити ваше життя. Вбити вас—це значило б погано розуміти зненависть. Не бійтесь ніякого примусу. Я цілу ніч простояв біля ніг вашої постелі, не...

— Пане!— сказала вона, червоніючи. Але після першого руху сором'язности, що властива кожній, навіть найбайдужішій, жінці, вона кинула на мене зневажливий погляд і сказала:

— Вам, мабуть, було дуже холодно?

— Чи думаєте ви, пані, що ваша краса для мене така цінна?— відповів я їй, вгадаючи ті думки, що її хвилювали. Ваше обличчя обіцяє мені душу ще прекраснішу, ніж ваша краса. Отже, пані, люди, що бачать тільки жінку в жінці, можуть купувати що-вечора одалісок, гідних сералю, і ставати щасливими за дешеву ціну... Але я був честолобний, я хотів жити одним серцем з вами, а ви й не маєте його. Тепер я це знаю! Якщо вам довелось б належати чоловікові, я б забив його. Але ні, ви б кохали його, а та смерть завдала б вам, мабуть, горя... Як я мучусь!— крикнув я.

— Якщо ця обіцянка може вас утішити, то я запевняю вас, що не належатиму нікому...

— Коли так,— говорив далі я, перервавши її,— то ви ображаєте самого бога і він вас за це покарає. Колись ви лежатимете на дивані, не в силі терпіти ясне світло; ви будете засуджені на життя в якійсь могилі,

ви нечувано мучатиметесь. Коли ви шукатимете причини цих повільних і мстивих мук, згадайте тоді про нещастя, які ви так щедро розкидали на вашому шляху. Посіявши скрізь прокльони, ви за це пожнете зневажність. Ми судді самих себе, ми кати того правосуддя, що панує тут на землі, що вище за людське, хоч нижче за боже.

— Ах!— сказала вона, сміючись.— Я, мабуть, великий злочинець, що вас не кохаю. Чи я винувата? Ні! Я не кохаю вас: ви чоловік — цього досить. Я почуваю себе щасливою на самоті, навіщо ж змінювати мені своє егоїстичне життя, коли хочете, на примхи якогось чоловіка? Шлюб — це таїнство, через яке ми один одному робимо тільки прикрості. Крім того, діти мені обридають. Хіба я не застерігала вас чесно про мою вдачу? Чому ж ви не вдоволитися дружбою? Я, не знаючи, скільки у вас було маленьких еку, хотіла б утихомирити той смуток, що ви терпіли від мене. Я оцінюю величезність ваших жертв, та тільки кохання може заплатити за вашу відданість, делікатність; а я люблю вас так мало, що ця сцена тільки неприємно хвилює мене.

— Я почуваю, який я чудний, пробачте мені,— сказав я ніжно, не маючи сили стримати сліз.— Я вас досить люблю,— продовжував я,— щоб з насолодою слухати ті жорстокі слова, які ви говорите. О, я хотів би розписатись у коханні своєю кров'ю.

— Всі чоловіки говорять нам більш - менш красиво ці класичні фрази,— не перестаючи сміятись, відказала вона.— Але мабуть, дуже важко вмерти біля наших ніг, бо я зустрічаю цих мерців скрізь... Вже північ, дозвольте мені лягти.

— А через дві години ви крикнете: „Боже мій!“— сказав я їй.

— Позавчора так, — сказала вона, — я думала про мого банкіра: я забула йому сказати, щоб він обміняв п'ятивідсоткову позику на трьохвідсоткову, а в день трьохвідсоткова впала.

Я подивився на неї олютілими очима. Ах, іноді злочин — ціла поема, я зрозумів це. Без сумніву, звикнувши до найжагучіших виявів кохання, вона забула вже про сльози й слова.

— Чи одружились би ви з пером Франції?

— Може, коли б він був герцог.

Я взявся за капелюш і поклонився їй.

— Дозвольте провести вас до дверей кімнати, — сказала вона з іронією в жесті, в поклоні голови та інтонації.

— Пані!

— Пане!

— Я не побачу вас більше!

— Сподіваюсь, — одвічала вона, нахиливши голову із зухвалим виразом.

— Ви хочете бути герцогинею, — продовжував я, охоплений якоюсь несамовитістю, що спалахнула мені в серці од її жесту. — Ви божеволієте з титулів і почестів, так скажіть же моему перові, щоб він говорив тільки про вас, щоб мій голос звучав тільки для вас, — будьте мені найбільшою таємницею життя, будьте мені за зірку. Потім візьміть мене за подружжя тільки міністром, пером Франції, герцогом, — я стану всім, чим ви забажаєте.

— Ви, — сказала вона, посміхаючись, — свій час у адвоката використали досить добре — ваш захист не без палкості.

— В тебе теперішнє, — скрикнув я, — а в мене майбутнє! Я втрачаю тільки жінку, а ти — ім'я, родину. Час насичений моєю помстою: він зробить тебе потворою й принесе тобі самотню смерть, а мені — славу.

— Спасибі за казання,— сказала вона, стримуючись щоб не позіхнути, і показуючи, що хоче одв'язатись од мене.

Ця фраза примусила мене замовчати. Я кинув на неї зненависть у погляді і втік. Треба було забути Федору, видужати од свого божевілля, знову поринути в самотню працю або вмерти. Я накинув собі надмірну працю, я хотів закінчити свої твори. Цілих два тижні я не виходив з мансарди, і всі ночі минали в сухій роботі. Не зважаючи на мою мужність і надхнення розпачу, я працював важко й поривчасто. Муза втекла. Я не міг прогнати грайливого й насмішкуватого привида Федори. Кожна думка народжувала якусь іншу хоробливу думку, якесь бажання, таке жахливе, як муки сумління. Я був — як Тіваїдські пустельники. Я не моливсь, як вони, але жив у пустелі; замість копатись у скелях я рився в своїй душі. Якби треба було, я перев'язав би свої кубла поясом з цвяхами, щоб фізичним болем вгамувати моральний.

Раз увечері Поліна ввійшла до моєї кімнати.

— Ви вбиваєте себе,— сказала вона з благанням у голосі,— ви повинні піти погуляти, одвідати друзів...

— Ах, Поліно, ваше віщування правдиве. Федора мене вбиває, я хочу вмерти. Мені життя не під силу.

— Хіба одна тільки жінка в світі? — посміхаючись, сказала вона.— Чого ви так багато вкладаєте безкінечного страждання в таке коротке життя?

Я, приголомшений, глянув на Поліну. Вона залишила мене самого. Я не помітив, як вона пішла. Не розуміючи слів, я слухав її голос. Незабаром мені довелося односити свій рукопис мемуарів до літературного підрядчика. Я не знаю, як я, захоплений жагою, зміг прожити без грошей, знаю тільки, що тих належних мені чотириохсот

п'ятдесяти франків було досить, щоб заплатити борги Отже, я пішов за своїм заробітком і зустрів Растіньяка ; на його думку, я змінився і змарнів.

— З якої лікарні ти вийшов?— спитав він.

— Ця жінка мене вбиває,— сказав я.— Я не можу ні зганьбити її, ні забути.

— Краще вбити її; ти перестанеш, може, про неї думати,— засміявшись, скрикнув він.

— Я вже думав про це,— відповів я.— Але хоч часом і освіжаю душу думкою про злочин, згвалтування, вбивство чи про все разом, проте я нездатний зробити справді цього Графиня — чудесна потвора: вона прохатиме милосердя, а не всякий же Отелло.

— Вона — як усі ті жінки, яких ми не можемо мати,— сказав Растіньяк, спинивши мене.

— Я божевільний!— скрикнув я.— Я почуваю часом, як несамовитість реве в моєму мозкові. Мої думки — як примари: вони танцюють переді мною, а я не можу їх схопити. Я волю смерть цьому життю. Я сумлінно шукаю найкращий засіб скінчити цю боротьбу. Мова йде вже не про живу Федору, не про Федору з передмістя Сент - Оноре, але про мою Федору, про ту, яка тут,— сказав я, б'ючи себе по чолі.— Що ти думаєш про опіум ?

— Ну, це страшні муки,— відповів Растіньяк.

— А чад ?

— Нешляхетно.

— А Сена ?

— Сітки й морг дуже брудні.

— Пістоль ?

— А якщо не на смерть, ти ж спотвориш себе. Послухай,— додав він,— я, як усі юнаки, думав про самогубство. Хто з нас у тридцять літ вже двічі чи тричі

не вбив себе? Я нічого кращого не знайшов, як змарнувати життя на насолоди. Стань розпусним. Твоя жага або й ти сам згинеш тоді. Нестриманість, мій друже, це цариця над усі смерти. Хіба вона не посилає раптової апоплексії? Апоплексія — це постріл із пістоля, тільки він ніколи не дає промаху. Оргії дарують нам усі фізичні насолоди; хіба це не опіум у дрібницях? Через бенкет ми п'ємо над міру й наражаємось на смертельну небезпеку. Хіба мальвазія з бочки герцога де-Кларанс не краща на смак, ніж мул у Сені? А коли ми шляхетно звалюємось під стіл — хіба це не маленький тимчасовий чад? А коли нас підводить патруль і ми лежимо на холодній постелі арестантської — хіба ми не відчуваємо насолоди моргу мінус... мінус надуті, спухлі, сині, зелені животи, а плюс — свідомість кризи? Ах, — продовжував він, — це довге самогубство зовсім не те, що смерть збанкоченого крамаря. Негоціанти зганьбили нашу річку: вони кидаються в воду, щоб зворушити своїх кредиторів. А я б на твоєму місці вмирав красиво. Коли ти хочеш створити новий жанр смерти, отак змагаючись із життям, то я — твій помічник. Я нудьгую, я — як скажений, бо ельзаска, яку мені запропонували в жінки, має шість пальців на лівій нозі, — не можу ж я жити з жінкою, в якій шість пальців, — ще хто сміятись буде. В неї тільки вісімнадцять тисяч франків ренти, — в неї багатство зменшується, а пальці збільшуються. К бісу!.. Може, в несамовитому житті ми випадково найдемо щастя.

Растіньяк захопив мене. Цей блискучий проєкт був надто привабливий; він викликав дуже багато надій. А барви в ньому були такі поетичні, що поет не міг не захопитись ними.

— А гроші? — сказав я йому.

— Хіба в тебе нема чотирьохсот п'ятидесяти франків?

— Так, але я винний і кравцеві, і господині за помешкання...

— Ти платиш кравцеві! Ти ніколи нічим не будеш, навіть міністром!

— Ну, що ж ми зробимо з двадцятьома луїдорами?

— Ходім грати!

Я здригнув.

— Ах,— продовжував він, зауваживши мою діткливість,— ти хочеш поринути в те, що я називаю марнотратною системою, і боїшся зеленого сукна!

— Послухай,— відповів я йому,— я обіцяв батькові, що ніколи ноги моєї не буде у гральному домі. Крім того, що це обіт святий, я почуваю ще непереможний жах, коли проходжу перед таким кублом; візьми ці сто екю і йди туди сам. Поки ти важитимеш нашим багатством, я справлюсь із своїми ділами й чекатиму тебе.

Ось, мій любий, як я загубив себе. Досить молодому хлопцеві зустріти жінку, що не кохає його або кохає над міру, щоб усе життя зруйнувалось. Щастя заглинає нашу силу, як нещастя чесноту. Повернувшись до готелю Сент - Кентен, я довго дивився на мансарду, де минуло непорочне життя вченого,— життя, яке, може, було б почесне, довге, яке я не мусив би кидати заради життя шагузого, що затягало мене в вир. Поліна застала мене в меланхолійній позі.

— Що таке? Що з вами? — сказала вона.

Я холодно встав і одрахував гроші, що був винуватий її матері, додавши до цього плату за помешкання на півроку вперед. Вона глянула на мене з якимсь страхом.

— Я кидаю вас, дорога Поліно.

— Я вгадала це! — скрикнула вона.

— Послухайте, дитино моя, я не зарікаюсь приходити сюди; збережіть для мене мою келію ще на півроку. Коли я не повернуся до п'ятнадцятого листопада, ви будете мені за спадкоємицю. Цей запечатаний рукопис,— сказав я, показуючи їй пакет із паперами,— копія мого великого твору про Волю; ви здасте її до Королівської Бібліотеки. З іншим, що я тут залишаю, ви зробити, що захочете.

Вона кидала на мене погляди, що лягали тягарем мені на серце. Поліна була тут, як живе сумління.

— В мене не буде більше лекцій,— сказала вона, показуючи на п'яно.

Я не відповів.

— Ви будете мені писати?

— Прощайте, Поліно!

Я тихенько пригорнув її до себе, потім залишив на її закоханому чолі, незайманому, як сніг, що не торкнувся ще землі, братерський поцілунок, поцілунок старого. Я не схотів бачити пані Годен. Поклав ключ на звичайне місце й поїхав. Кидаючи вулицю Ключі, я почув позад себе легкі жіночі кроки.

— Я вишила вам цей гаманець, ви й від нього відмовитесь?— сказала мені Поліна.

Я ніби помітив при світлі ліхтаря сльози на очах Поліни й зідхнув. Обоє спонукані, може, одною думкою, ми розійшлися так швидко, як ті люди, що хочуть утекти од чуми. Розгублене життя, в якому я був, стало переді мною в вигляді чудної кімнати, де я з шляхетною безтурботністю чекав, коли вернеться Растіньяк. Над каміном були дзигарі з Венерою, що сиділа на черепасі й тримала в руках напівспалену сигару. Витворна мебля, подарунки кохання, стояла скрізь. Старі панчохи валялись на спокусливому дивані. Комфортна

фотеля на пружинах, в яку я сів, мала шрами, як старий салдат; вона простягала свої драні ручки й мала на бильцеві давні сліди помади та олії, залишені тут дружніми головами. Розкіш і злидні наївно поєднувались в постелі, на стінах, скрізь... Можна б сказати, що це Неаполійський палац, де живе лацароні. Це була кімната грача або гуляки, якого розкоші тільки в ньому самому, який живе почуттям і ніяк не думає про негармонійність. Проте, ця картина мала свою поезію. Життя виставлялось тут в іскорках і мотлосі, несподіване й незакінчене, яке воно і є справді, але яскраве, фантастичне, як місце відпочинку мародера, куди він зволік усе, що йому дає радість. Якийсь том Байрона з обірваними сторінками, мабуть, тут розплював дрова молодикові, що ставить на гру по тисячі франків і не має іноді й поліна, що їздить в тільбюрі, не маючи порядної цілої сорочки. Зате завтра яка - небудь графиня, актриса або екарте дадуть йому королівське придане. Тут свічка стояла, віткнута в зелену коробку з фосфорного кресала: тут лежав портрет жінки з одірваними карбованими золотими рямцями. Хіба, як молодик, що прагне хвилювань, він міг відмовитись од принади життя, що таке багате на контрасти, що дає й мирний час насолоди війни? Я мало не задрімав, коли, раз ударивши ногою, Растіньяк одчинив мерщій двері в кімнату і крикнув:

— Перемога! Ми можемо померти цілком задоволені.

Він показав мені капелюш, повний золота, поклав його на столі, і ми затанцювали коло нього, як два канібали над своєю поживою: вили, тримтіли, плигали, били один одного кулаками так, що й з носорога дух би вийшов; співали, маючи перед собою всі насолоди світу в цім капелюсі.

— Двадцять сім тисяч франків,— повторив Растіньяк, додаючи кілька банкнотів до купи золота.— Для інших цих грошей було б на ціле життя, а чи вистачить нам того, щоб померти? О так! Ми здохнемо, купаючись у золоті... Урра!

І ми знову заскакали. Ми ділились, як спадкоємці, починаючи з двійних наполеондорів, переходячи од великих монет до дрібних, і цідили свою радість довго, повторюючи: „тобі“, „мені“.

— Ми не будемо спати,— крикнув Ростіньяк.— Жо-зефе, пуншу!

Він кинув золота своєму вірному слугі.

— Ось твоя частка,— сказав він,— згинь, коли можеш.

Другого дня я купив меблю в Лесажа. Я найняв помешкання, де ти зо мною познайомився, на вулиці Тебу, й доручив гарному обойщику прикрасити його. Я купив коні. Я пустився у вир насолод, нікчемних і справжніх одночасно. Я грав, вигравав і програвав по черзі величезні суми, але на бенкетах у своїх друзів і жодного разу в гральних домах, до яких я почував святий, давній жах. Потроху я найшов собі друзів. Я заслужив на їхню прихильність чи підчас сварок чи через ту довірливу легкість, коли ми повідомляємо один одному секрети, принижуючи себе в товаристві; але, може, ми також зв'язуємось один з одним тільки своїми пороками. Я наважився на кілька літературних творів, які заслужили на похвалу. Великі люди сенсаційної літератури, не бачучи в мені небезпечного суперника, хвалили мене, звичайно, не за мої заслуги, а для того, щоб зневажити своїх товаришів. Я став *viveur**, користуючись з яскравого вислову, освяченого

* Це слово важко перекласти. *Viveur* — одночасно розпутник, картяр і п'яниця.

мовою оргій. Я поставив собі самолюбство в тому, щоб убити себе як - найшвидше, щоб найвеселіших товаришів перемогти дотепністю і силою. Я завжди був свіжий і елегантний. Мене вважали за дотепного. Ніщо не виявляло в мені того жахливого існування, що перетворює людину на приладдя для витискання соку чи на чудесного коня. Незабаром бешкет став переді мною жахливо величній,— я його зрозумів. Звичайно, статечні й порядні люди, що наклеюють етикетки на пляшки для своїх спадкоємців, навряд чи зрозуміють теорію цього широкого життя чи його нормальне існування. Чи зможете ви прищепити поезію провінціалам, для яких опій і чай, повні таких насолод, поки - що — тільки ліки? Хіба не трапляються незавершені сибарити навіть у Парижі, в столиці думки? Вони не звикли переносити надмірність насолод, вони кидають оргію стомлені, як і ті добрі буржуа, що клянуть музику після нової опери Россіні. Хіба не відмовляються вони від цього життя, як той стриманий чоловік, що не хоче більше їсти паштетів Рюффека через те, що перший зіпсував йому шлунок? Бешкет, без сумніву, мистецтво, як і поезія,— він вимагає сильної душі. Щоб заволодіти його таємницями, щоб впізнати його красу, людина повинна в якийсь спосіб вивчити бешкет. Як усі науки, по - первах, він непривабливий, щетинистий. Бо ж незчисленні перешкоди оточують великі людські насолоди,— не ті дрібні вдоволення, а системи, які роблять звичайними найрідші відчуття, які резюмують їх, роблять їх плодовитими,— вони утворюють людині драматичне життя в його існуванні, надзвичайно швидко виснажують його сили.

Війна, влада, мистецтво — це все розпуста, тільки поставлена далеко од людини, тільки глибока, як бешкет.

Це все малоприступне. Та хіба чоловік не вступає до іншого світу, коли він переміг ці великі таємниці? Генерали, міністри, артисти — всі мають нахил до розпусти, бо вони неминуче повинні протиставити своєму існуванню, що так далеко стоїть од звичайного життя, жагучі розваги. Кінець - кінцем, війна — це розгул, кров, як політика — розгул інтересів. Всі надуживання — сестри. Ці соціальні чудища могутні, як прірва, вони нас притягають, як св. Елена Наполеона; од них голова крутиться, вони зачаровують, а ми, хто зна, через що, хочемо бачити їхнє дно. Може думка про безкінечне існує в цих прірвах; може, вони мають щось жахливе для людини, — чи не зводить чоловік тоді всі інтереси до самого себе. Щоб зробити контрасти з раю трудових годин і з насолод творчости, стомлений артист вимагає або, як бог, відпочинку в неділю, або, як диявол, пекельної похоти, протиставляючи роботу відчувань роботі розуму. Відпочинок для Байрона — не балачка за бостоном, яка так приваблює міщанина: він, як поет, хотів розіграти Грецію проти Махмуда. Хіба чоловік на війні не стає карним ангелом, своєрідним, але велетенським катом? Хіба нам не потрібні виняткові чари, через які ми терпітимемо люті муки, що ворожій крихкій оболонці, яка оточує пристрать колючою огорою? Хіба курець, надуживши тютюном, кидаючись у здрогах і почувавши агонію, не побував у якихсь особливих країнах на чудових світах? Хіба Європа, не витерши забризканих кров'ю до кісточки ніг, не починає знову війни? Хіба людина в масі в підступах кохання не має також самого сп'яніння, що й природа? Для приватної людини, для Мірабо, що скніє підчас мирного уряду й їмріє про бурі, бешкет має в собі все, — це безугавне охоплення всього життя або, краще

сказати, дуель з якоюсь невідомою силою, з якимсь чудищем; спочатку воно лякає, та треба схопити його за роги; а це нечувані труднощі. Природа за щось подарувала вам якийсь вузький, лінивий шлунок; ви, поширюючи, покоряєте його, ви зникаєте до вина, ви приручаєте пияцтво; ваші ночі минають без сна, ви створивши себе вдруге, маєте, нарешті, вдачу кірасирського полковника, немов повстаючи проти бога. Коли людина так перетворилась, коли, ставши старим солдатом, новак ізжився думкою з гарматами, ногами з маршуванням, коли він не належить ще чудищу, але не знає ще, хто з них двох володар,— вони кидаються один на одного то як переможці, то як переможені,— там та сфера, де все чудесне, де засипає душевне горе, де воскресають тільки привиди думок. Вже ця жорстока боротьба стала потребою. Відроджуючи цих мітичних осіб, які, як каже легенда, продавали душу дияволу, щоб придбати од нього силу робити зло, гультай проміняв свою смерть на всі великі, творчі, насолоди життя. Його життя, замість довго текти між двома одноманітними берегами, в глибині конторки чи канцелярії, кипить і мчить, як потік. Словом, бешкет, без сумніву, це для тіла те, що для душі — містичні насолоди. Сп'яніння кидає вас у мрії, що їхні фантазії однаково цікаві, як і екстазні. У вас бувають такі щасливі години, як примхи молодої дівчини, як чудесна розмова з друзями; у вас бувають слова, що малюють усе життя; у вас буває щира радість без задньої думки, мандрівки без втоми, поема — в кількох фразах. Грубе животинне вдоволення, в якому наука розшукувала душу, йде разом з приємним онімінням, про яке мріють люди, стомлені своїм розумом. Хіба не почувають всі вони потреби цілковитого спокою, хіба бешкет не податок,

який геній платить злу? Подивись на всіх великих людей: якщо вони не хтиві, то природа їх робить кволими. Якесь насмішкувата чи ревнива сила калічить їм або душу або тіло, що нейтралізують зусилля їхніх талантів. Підчас цих п'яних годин люди й речі перед вами в лівреї. Ви король створіння, ви перетворюєте їх, як вам хочеться. Через це постійне маріння гра наливає вам, тільки з вашого бажання, розтопленим свинцем ваші жили. І колись ви належатимете чудищу, у вас тоді, як і в мене, буде одчайдушне прокидання; безсилля сидітиме біля вашої голови. Коли ви старий вояка, то вас з'їдатимуть сухоти, коли дипломат — то аневризм повісить вас на волосинку од смерти; а до мене, мабуть, прийдуть сухоти і скажуть: „збирайся“, як сказали колись Рафаелю з Урбіно, вбитому надмірністю кохання. Ось як я жив. Я ввійшов до світського життя або дуже рано або дуже пізно, моя б сила, напевно, була там небезпечна, коли б я не приборкав її; хіба Геркулесів келих наприкінці оргії не звільнив од Олександра увесь світ? Потім деяким обуреним існуванням треба неба чи пекла, бешкету чи шпиталю Сен-Бернар. Я тепер не маю мужности читати мораль цим двом створінням,— сказав він, показуючи на Ефразію та Акіліну.— Хіба вони не втілення моєї історії, не образ мого життя? Я їх не в силі обвинувачувати,— вони переді мною, як судді. Серед цієї живої поеми, в хащах цієї хороби, що одбирає пам'ять, я мав двічі велику на їдкі муки кризи. Вперше за кілька днів після того, як я кинувся, як Сарданапал у вогнище, я зустрів Федору в перестилі театру Буффон. Ми чекали екіпажів.

„Ах, я бачу знову вас живим?“ Так можна було б перекласти її посмішку, її лукаві й нечутні слова, які

вона сказала своєму чичисбею, мабуть, оповівши йому мою історію й поглузувавши з мого кохання. Вона вітала свою удавану проникливість. О, померти заради неї, обожествлювати її, бачити її в розпусті, в пияцтві, в ліжковій куртизанки і разом — почувати себе жертвою її жартів! Не змогли розірвати собі груди й вирвати відтіль кохання, щоб кинути його їй до ніг! Нарешті, я легко розкидав своє багатство; але за три роки правильного життя я придбав добре здоров'я, і того дня, коли знову опинився без грошей, почував себе чудесно. Щоб і далі вмирати, я видав векселі на короткий термін, і... день виплати настав. Жорстокі хвилювання! А як вони оживляють молоде серце! Але не такий я був, щоб старіти: моя душа була завжди молода, жива, радісна! Мій перший борг вернув мені всі чесноти, вони, здалось мені, прийшли повільним кроком і дуже розпачливим. Я з ними збалакався, як з тими старими тітками, що починають з того, що лають нас, а кінчають слізьми і грішми. Суворая моя уява показувала моє ім'я по різних майданах Європи. „Наше ім'я—ми самі“, сказав Езеб Сальверт. Після бродяжницьких мандрівок я, як двійник німця, збирався повернутись до свого життя, відкіль я не виходив немов для того, щоб несподівано прокинутись самим собою. Банківські агенти—це справжні комерційні ліки сумління: вони носять лівреї й срібні бляхи свого господаря; колись я дивився на них байдуже, як вони йшли паризькими вулицями, та тепер я ненавидів їх заздалегідь. Хіба колись, якогось року, хтось із них не прийде до мене вимагати відповіді в справі одинадцяти надряпаних мною векселів? Мій підпис коштував три тисячі франків, а я їх сам не коштував. В судових приставах завжди байдужі обличчя, хоч перед яким

розпачем, навіть перед смертю, вони вставали переді мною, як кати, що кажуть засудженому: „Ось пів на третю б'є“. Їхні клерки мали право заволодіти мною, записати моє ім'я, оганьбити його, насміятися з нього. Я був винний! Бути винним — це ж не належати собі; хіба інші люди не могли вимагати звіту про моє життя? Чому я їв пудинги а ля кі пол а т а? Чому я пив холодні напитки? Чому я спав, чому ходив, думав, розважався і не платив за це все? Серед поезії, охопленний думкою, чи за сніданням, оточений друзями, радістю, легкою насмішкою, я чекав, що ось - ось ввійде якийсь чоловік у каштановім фракці з потертим капелюхом у руці. Це — мій борг, мій вексель, це — привид, що згасить радість, через нього я кину стіл, щоб по-розмовляти з ним; він одніме в мене веселощі, кохану — все, навіть і постіль. Муки совісти не такі важкі; вони ж не кидають нас ні на вулицю, ні у в'язницю Сент-Пеляжі. Вони не штовхають нас до проклятих кублів пороку; вони ведуть нас тільки до ешафоту, де ошляхетнює нас кат: коли нас скарують, всі вірять, що ми невинні, хоч гуляння без грошей суспільство не прощає. Потім ці двоногі борги, одягнені в зелене сукно, з синіми окулярами на очах, зі строкатими парасольками; потім ці втілені борги, з якими ми станемо вічна - віч на розі вулиці, коли на вустах у нас посмішка, маючи жахливе право, скажуть мені: „Пан де - Валентен мені винний і не платить, він у моїх руках. Ах, хай він не виявляє, що зустрічає мене з гримасою“. Моїх кредиторів треба ще вітати і чемно. „Коли ви мені заплатите?“ — кажуть вони, і нам доводиться брехати, благодати когось іншого про позику, згинатися перед тим дурнем, що сидить на грошах, зустрічати, як п'явки, холодний погляд, що огідливіший, ніж ляпас, терпіти

баремські * догани й брудне неучтво. Борг — це твір уяви: вони його не розуміють. Душевні поривання захоплюють, покоряють честь винуватця, а ніщо ж велике не покоряє, ніщо ж великодушне не керує тими, що живуть серед грошей, і нічого не знають, крім грошей. Я почував жах до грошей, — нарешті, мій вексель може перетворитись на старого чесного чоловіка, в якого велика родина. Я, мабуть, буду винний якійсь воскреслій картині Греза, якомусь паралітику, оточеному дітьми, якійсь удові салдата, — всі вони простягатимуть до мене з благанням руки. Жахливі кредитори! З ними доводиться разом плакати, коли ми заплатимо їм, то муситимо й допомагати. Напередодні терміну виплати я ліг спати так удавано байдуже, як ті люди, що сплять і перед скаранням, і перед дуеллю, — їх завжди заколихують зрадливі події — та коли я прокинувся, коли я став байдужий і почув, що моя душа в портфелі банкіра, в реєстрах, записана червоним чорнилом, то мої борги стали виплигувати звідусіль, як коники — вони були й у дзигарях, і в фотелях, заїнкрустувались і в меблі, якою я користався з найбільшою насолодою. Я став жертвою гарпій із Шатле; цих плохих матеріальних рабів одійме у мене посильний і грубо кине їх на майдан. Ах, мій скарб був ще мною. Сонетка кімнати одкликалась у моєму серці; вона біла мене, як короля, в голову. Це була мука, але не було того неба, що за це нагороджує. Для великодушної людини борг — пекло, та це пекло з судовими приставами, з діловими агентами. Незаплачений борг — це ганьба, це біль до шахрайства, і — найгірше — це брехня. Це початок злочину, це він же збирає дошки для

* Баррем — славетний рахівник XVII віку.

ешафоту. Мої векселі були запротестовані. Три дні згодом ось як я їх погасив. Один спекулянт прийшов до мене з пропозицією продати йому мій острів на Луарі, де була могила моєї матери. Я погодивсь. Підписуючи контракт у нотаріюса мого покупця, я почув у глибині темної контори свіжість, як у льоху. Я здригнув, упізнавши той самий вогкий холод, що огорнув мене коло могили, де лежав мій батько. А цей випадок віщував щось погане, мені здавалось, що я чую голос моєї матери й бачу її тінь. Хто зна, яка сила примушувала звучати моє ім'я в вухах серед гудіння дзвонів. Од грошей за острів залишилось, коли я заплатив усі борги, всього дві тисячі франків. Звичайно, я міг повернутись до мирного життя вченого, до своєї мансарди; після цього життєвого досвіду я міг повернутися з величезними спостереженнями й певною репутацією. Та Федора не випускала своєї жертви. Ми часто натрапляли один на одного. Моє ім'я гуділо в її вухах, його повторювали її поклоники, що дивувалися з мого розуму, коней, успіхів, екіпажів. Вона залишалась холодна й байдужа до всього, навіть до цієї жахливої фрази, сказаної Растіньяком: „Він убиває себе через вас“. Я перейняв своєю помстою цілий світ, проте, я не був щасливий. Ввійшовши отак у життя до самого бруду, я все дужче почував приємність одвітного кохання, я серед своїх випадкових розгулів гонився за його привидом. На нещастя, мене зрадила найчудесніша віра, мене покарала невдячливість за добрі діла, зате за помилки мене нагородили тисячі насолод. Це похмура філософія, але правильна для гультая. Нарешті, Федора заразила мене проказою пустославности. Досліджуючи свою душу, я побачив, що вона в гангрени, що вона тліє. Диявол залишив печать на моєму чолі. З того

часу мені не можна було обійтися без здрогів життя, я завжди важив собою і без огидливої вишуканости багатства. Маючи мільйони, я б теж грав, пиячив, блукав. Я не хотів бути більше на самоті з собою. Мені, щоб приголомшити себе, треба було куртизанок, зрадливих друзів, вина, бенкетів. Пути, що прив'язують чоловіка до родини, порвались у мене назавжди. Я, каторжник насолод, мусив довести до краю долю самогубця. В останні дні мого багатства я що-вечора був дуже нестриманий, проте, кожного ранку смерть знову одкидала мене до життя. Я, як рант'є, міг би спокійно пройти через пожежу. Нарешті, я опинився один з монетою в двадцять франків і згадав тоді про щастя Растіньяка...

— Еге! — скрикнув Рафаель, раптом згадавши про талісман, що він вийняв із кешені.

Може, Рафаель, стомлений боротьбою цього довгого дня, не мав сили більше володіти своїм розумом серед пари вина й пуншу; а, може, доведений до розпачу образом свого життя, поволі сп'янів з потоку своїх фраз, але він враз ожив, захвилювався, як людина справді божевільна.

— До біса смерть! — скрикнув він, розмахуючи шкурою. — Я хочу тепер жити. Я багатий, у мене всі чесноти. Ніщо не встоїть перед мною. Хто ж не буде добрий, коли для нього все можливе? Гай-гай! Я захотів двісті тисяч ренти — і вони будуть у мене. Поросята, що як у гною, валяється на цих килимах, вітайте мене! Ви належите мені. Чудесна власність! Я багатий, я можу купити вас усіх, навіть депутата, що там хропе. Ну, ви, покидьки вищого світу, благословляйте мене. Я — папа!

В цей момент вигуки Рафаеля, що їх заглуша вбезупинний бас тих, які хропіли, раптом усі почули. Більшість

сонних з криком прокинулись. Вони побачили, що Рафаель погано стоїть на ногах, і прокляли його бурхливе сп'яніння цілим концертом лайок.

— Мовчіть! — кричав Рафаель. — Собаки, по своїх конурах! Емілю, в мене скарб. Я подарую тобі гаванських сигар.

— Я чую тебе, — відповів поет. — Федора або смерть! Іди далі! Ця цукерна Федора тебе обдурила. Всі жінки — доньки Єви. Твоя історія зовсім не драматична.

— Ах, ти, шахраю, спав?

— Ні... Федора або смерть. Я пам'ятаю.

— Прокинься, — скрикнув Рафаель, б'ючи Еміля шагреньовою шкурою, немов хотів добути з нього електричний ток.

— Грім і блискавка, — сказав Еміль, обійнявши Рафаеля. — Мій друже, подумай про те, що ти з жінками поганої поведінки!

— Я мільйонер.

— Якщо й не мільйонер, то напевно п'яний.

— П'яний од влади. Я можу тебе вбити. Я — Нерон. Я — Навуходоносор.

— Ну, Рафаелю, ми ж у поганому товаристві; ти б мовчав просто з гідности.

— Моє життя було надто довгою мовчанкою. Тепер я помщусь на цілім світі. Я не розважатимусь мізерними екою, я буду епохою, я закінчу її, я знищу людське життя, розум, душу. Ось розкіш, вільна од дріб'язковости, чи не так? Широкий розмах чуми. Я буду змагатися з жовтою, голубою, зеленою лихоманкою, з арміями, ешафотами. Я можу володіти Федорою... Та ні, я не хочу Федори, — це моя хвороба, я вмираю од Федори! Я хочу забути Федору!

— Коли ти кричатимеш, я понесу тебе до їдальні.

— Чи бачиш ти цю шкуру? Це — заповіт Соломона. Соломон — цей царьок, шахрай — тепер у мене. В мене й Аравія, та ще й кам'яниста. Ввесь світ мій! Ти мій, коли я захочу! Ах, коли я захочу, бережись! Я можу купити всю твою крамничку журналіста, ти будеш мені льокаєм. Ти складатимеш мені куплети, лінуватимеш папір. Льокай! Льокай — це значить: „Він себе почуває, бо нічогісінько не знає“.

При цих словах Еміль одніс Рафаеля до їдальні.

— Ну, звичайно, друже, я твій льокай. А ти будеш головним редактором газети, і мовчи! Будь пристойний хоч ради мене. Чи любиш ти мене?

— Чи люблю я тебе? В тебе будуть гаванські сигари, ця шкура допоможе! Скрізь, мій друже, шкура, височайша шкура. Радикальний засіб од усього, я можу лікувати мозолі. Чи в тебе є мозолі? Я їх знищу.

— Ніколи я не бачив тебе таким безглуздим.

— Безглуздим, друже? Ні! Ця шкура меншає, коли в мене з'являється бажання... Це — запитання й відповідь. Брамін! — до цього причетний один брамін, — отже, цей брамін був насмішником, бо бажання, як бачиш, повинні, навпаки, розтягати...

— Ну, звичайно, так.

— Я кажу тобі...

— Так це цілком вірно, я думаю, як і ти. Бажання розтягає...

— Я тобі кажу — шкура.

— Так.

— Ти мені не віриш. Я знаю тебе, друже; ти брехливий, як новий король.

— Як же ж можна збагнути твої п'яні маріння?

— Я б'юсь об заклад, що можу тобі довести. Знимімо мірку!

— Ну, він не засне,— скрикнув Еміль, бачучи, що Рафаель уважно шукає чогось по їдальні. Рафаель з моторністю малпи, через ту чудну проникливість, явища якої такі суперечливі в п'яниць, з тьмяним п'яним поглядом, знайшов чорнильницю і серветку, весь час повторюючи :

— Знімимо мірку! Знімимо мірку!

— Ну, добре,— сказав Еміль,— знімимо мірку.

Два други розіслали серветку й поклали на неї шагреньову шкуру. Еміль, що його рука була немов певніша, ніж рука Рафаеля, обкреслив пером обриси талісману; в той час його друг казав :

— Я забажав двісті тисяч ліврів ренти, чи не правда? Ну, так коли я їх одержу, так ти побачиш, як зменшиться з усіх боків шагрень.

— Так... Тепер спи. Хочеш, я тебе вкладу на цій канапі? Ну, добре тобі?

— Добре, годованцю преси. Ти розважатимеш мене, одгонятимеш од мене мух. Друг нещастя має право на дружбу й підчас влади. Так я тобі подарю си... га... рр... гаванськ...

— Ну, добре, проспи все своє золото мільйонера.

— А ти проспи свої статті. Надобраніч. Скажи ж надобраніч Навуходоносору. Кохання! Пити!.. Франція... слава... й багатс... багатств...

Незабаром обидва други прилучили своє хропіння до музики, що чулось у салоні. Нікому непотрібний концерт! Свічки погасли одна за одною,— од вогню потріскалися кришталеві розетки. Ніч огорнула крепом довгу оргію, в якій оповідання Рафаеля було, як оргія слів без думок і — думок, яким часто недоставало висловів.

Вранці, біля півдня, прекрасна втомлена Акіліна позіхаючи, встала,— на щоках в неї були сліди табурета —

з узорного оксамиту, де лежала її голова. Ефразія, збуджена рухом подруги, скочила відразу і хрипко крикнула; її вродливе обличчя, таке біле, таке свіже напередодні, було жовте і бліде, як у дівчини, що йде до лікарні. Поволі гості, похмуро стогнучи, заворушилися, вони потягались затеклими ногами й руками; коли вони прокинулись, тисяча різноманітних втом гнітили їх. Один льокай прийшов відчинити віконнинці й вікна салону. Все зборище стало на ноги, покликане до життя теплим промінням сонця, що заграло над головами сонних. Повів вітра з вікна розруйнував елегантні зачіски й поймавав туалети. Жінки, освітлені денним промінням, були огидливі: волосся незграбно зачісане, обличчя змінили вираз, а очі, такі блискучі, посіріли з утоми. Жовчний виблиск шкіри, що такий приємний при вечірньому світлі, викликав жах; лімфатичні обличчя, такі білі й м'які, коли відпочивали, тепер стали зелені; уста, недавно чарівні й червоні, тепер були сухі й білі; вони носили на собі ганебні прикмети пияцтва. Чоловіки одрікались від своїх нічних коханок, бачачи їх такими безбарвними, такими похожими на труп, як ті квіти, розтопані процесією на вулиці. Ці чванливі чоловіки були ще жахливіші. Ви затремтіли б, бачачи ці людські обличчя з запалими, в синцях, очами, які немов би нічого не бачили, обважнівши од вина, які отупіли з неспокойного сна, що стомлює дуже, а дає сили мало. Ці жовклі обличчя, де одверто виявлялась похоть без крихти поезії, якою прикрашає їх наша душа, вони мали в собі щось жорстоке й холодне животинне. Це було прокинення пороку без покривів і прикрас, це був кістяк зла, обідраний, холодний, порожній, позбавлений софізму, розміру й чарів розкошів, він вжахнув би й тих безстрашних атлетів, що давно вже звикли боротися

з вином. Артисти й куртизанки мовчали, розгублено розглядаючи безладдя кімнати, де все розкидано, де скрізь розлито вогонь жаги. Сатанинський регіт раптом пролунав, коли Тайєфер, чуючи глухе хропіння своїх гостей, поспробував зустріти їх посмішкою; йому спітніле багряне обличчя над цією пекельною сценою викликало образ байдужого злочинця*. Картина була повна. Це було брудне життя серед розкошів, дивний усмішок пишності й людських злиднів, це був прокид од того бенкета, що своїми дужими 'руками вичавив всі плоди життя, залишивши тільки мізерні та брехливі підробки, яким він сам не вірить. Можна б сказати, що це посмішка смерті серед зачумленої сем'ї: вже нема більше ні пахощів, ні сліпучого світла, ні веселощів, ні бажань — тільки сама огида з нудотним смердінням та філософією; тільки сонце, що сяє, як істина; тільки повітря чисте, як чеснота, яке суперечить душній атмосфері отрутою оргії.

Чимало з цих молодих дівчат, хоч вони давно вже звикли до пороку, згадали, як вони колись прокидались, як вони, невинні й чисті, виглядали із сільських віконечок, обвитих козячим листком, трояндами; як дивились на свіжий пейзаж, зачарований радісними піснями жайворонка,— трохи освітлений промінням зорі й убраний примхами роси. Інші уявляли собі сніданок у родині, стіл, біля якого невинно сміються діти й батьки, де у всьому невимовні чари, де слова такі прості, як і серця. Один артист подумав про своє мирне ательє, про свою цнотливу статую, про вродливу натурщицю, що чекала його. Один молодик, згадавши про процес, од якого залежала доля цілої родини, думав про важливе скла-

* Дивись „Червоний готель“.

дання акту, де без нього могли обійтись. Вчений жалів про свій кабінет, куди його кликала шляхетна праця. Мало не всі скаржились на самих себе. В цей момент Еміль, свіжий і рожевий, як найвродливіший із прикажчиків якоїсь модної крамниці, ввійшов, сміючись.

— Ви огидливіші, ніж посильні,— скрикнув він.—Ви нічого не зможете робити сьогодні — день пропав. Я пропоную снідати.

При цих словах Тайефер вийшов розпорядитися. Жінки млосною ходою пішли прибиратися перед свічадами. Кожен струшувався. Найпорочніші люди читали казання найпоміркованішим. Куртизанки глузували з тих, що, мабуть, уже не мали сил далі так бурхливо бенкетувати. В один момент ці привиди ожили, утворили групу, стали балакати й посміхатись один одному. Кілька метких і моторних льокаїв хутко розставили меню і кожную річ на своє місце. Сервіровано розкішний сніданок. Гості кинулись до їдальні. Хоч ще все і мало печать учорашньої надмірності, проте тут були сліди життя, думки, як останні конвульсії смерті. Як підчас карнавального вівторка сатурналію поховали втомлені маски танців, так і п'яні з пияцтва, які хочуть ще переконати про безсилля насолод, щоб не признаватись у своїм безсиллі.

В той момент як це безстрашне зборище оточило стіл капіталіста, Кардо, який напередодні після обід обережно зник закінчити свою оргію в постелі дружини, показав своє улесливе обличчя, на яким блукала солоденька посмішка. Він немов угадував, що ще можна куштувати, розподіляти, занести до реманенту, начисто переписати спадщину, що повна всяких актів, які віщує гонорар, що така соковита, як те тремтливе філе, в яке амфітріон встромляв ніж.

— Ого! Ми снідатимемо з нотарем,— скрикнув де-Кюрсі.

— Ви якраз прийшли вчасно, щоб оцінити й підписати всі документи,— сказав банкір, показуючи йому на бенкет.

— Заповітів не треба складати, а шлюбні контракти, мабуть, доведеться,— сказав учений, що за рік тому чудесно одружився вперше.

— Ого!

— Ага!

— Одну хвилину,— відказав Кардо, приголомшений хором ідких жартів,— я прийшов сюди в серйозній справі. Я приніс шість мільйонів одному з вас. (Глибока мовчанка). Пане,— сказав він, звертаючись до Рафаеля, що в цю хвилину без сорому протирав очі краєм серветки, — чи ваша мати не була до заміжжя О'Флагарті?

— Так,— відповів Рафаель досить машинально:— Барба-Марія.

— Чи нема у вас,— казав далі Кардо,— метричної посвідки вашої й пані де-Валентен?

— Здається.

— Ну, так, пане, ви—один єдиний спадкоємець майора О'Флагарті, що помер у серпні 1828 року в Калькутті.

— Таке багатство поза*к а л ь к у т а ц і є ю*,— скрикнув знавець.

— Майор у своєму заповіті одписав чималі суми на користь громадських установ; його спадщину потребував в Індійській Компанії французький уряд,— сказав далі нотар.— Тепер воно доступне. Два тижні вже я даремно одшукував осіб, що мають відношення до дівчини Барба-Марії О'Флагарті,— як раптом учора за столом...

* Гра слів: Calcutta і incalcutable.

В цей момент Рафаель несподівано встав, зробивши мимовільний раптовий рух, немов його поранили. Він ніби мовчки скрикнув; перше почуття гостей проказала глуха заздрість; всі очі звернулись до нього, як вогники. Потім почувся такий шум, як буває у сердитому партері, як чується на початку повстання,— він усе зростав, кожен казав своє слово на привіт цього величезного багатства, яке приніс нотар. Опам'ятавшись через несподівану слухняність долі, Рафаель хутко розстелив на столі серветку, якою він раніш міряв шагреньову шкуру. Нічого не слухаючи, він поклав на неї талісман і мимохіть здригнув, бачачи невелику різницю між обрисом на серветці й обрисом шкури.

— Ну, що ж там!— скрикнув Тайєфер.— Багатство дісталось цілком чисто.

— Підтримай його, Шатільйоне! — сказав сміливо Біксіу.— Радість уб'є його.

Жахлива блідість позначилась на всіх м'язах зів'ялого обличчя цього спадкоємця; риси йому стислись, опуклості лиця зблідли, западини стали темні, все обличчя — сірим, а очі непорушними. Він бачив смерть. Блискучий банкір, оточений зів'ялими куртизанками, ситими обличчями,— це агонія радості, це живий образ його життя. Рафаель тричі подивився на талісман, який лежав спокійно серед немилосердих ліній на серветці; він пробував сумніватися, але ясне передчуття розвіяло його недовіру. Світ належав йому, він міг зробити все й не хотів більше нічого. Як у мандрівця в пустелі, в нього було трохи води, щоб вдоволити спрагу, і от він мусив погодити своє життя з числом ковтків. Він бачив, скільки днів йому коштує кожне бажання. Крім того, він починав вірити в шагреньову шкуру, він прислухався до свого дихання, почував себе хворим, він питав себе :

„Хіба я не хворий на легені? Хіба моя мати не вмерла од сухот?“

— Ха - ха, Рафаелю, ви досить розважатиметесь? Що ви мені дасте? — сказала Акіліна.

— Вип'ємо за смерть його дядюшки — майора О'Флагарті. Оце людина!

— Він буде пером Франції.

— Ну? Що таке пер Франції після липня? — сказав знавець.

— Чи буде в тебе ложа в театрі Буффон?

— Сподіваюсь, що ви почастиєте нас усіх, — сказав Біксіу.

— Людина така, як він, уміє широко повести діло.

Голосне „ура“ веселого зборища лунало в ухах де-Валентена, хоч він не міг зрозуміти жодного слова; він неясно думав про механічне, позбавлене бажань, життя бретонського селянина, на якому тягар дітей; він десь обробляє поле, їсть гречану кашу, п'є сидр у корчмі, вірить у божу матір і короля, причащається на великдень, танцює в неділю на зеленім лузі й не розуміє казань свого ректора. Видовище, що стало в цей час перед ним: позолочені картинки, куртизанки, сніданок, розкіш, схоплювали його за горло, він закашляв.

— Мо' хочете спаржі? — крикнув йому банкір.

— Я не хочу нічого, — відповів йому громовим голосом Рафаель.

— Браво! — відказав Тайефер. — Ви знаєтесь на багатстві: воно дає патент на грубіянство. Ви один із наших. Панове, вип'ємо за могутність золота. Пан де-Валентен шість разів мільйонер, — він досягає влади. Він король, він може все; він вищий над усе, як усі багаті. Для нього однині „французи рівні перед законом“ — це брехня, написана на чолі Хартії. Не

він покорятиметься законам, а закони — йому. Нема ні ешафота, ні катів для мільйонера!

— Так, — сказав Рафаель, — вони сами собі кати.

— Ще один забобон, — крикнув банкір.

— Вип'ємо! — сказав Рафаель, ховаючи талісман у кешеню.

— Що ти там робиш? — сказав Еміль, затримуючи його руку. — Панове, — додав він, звертаючись до зібрання, трохи здивованого манірами Рафаеля, — визнайте, що наш друг де-Валентен... що я кажу? — пан маркіз де-Валентен. . — має таємницю багатіти. Його бажання здійснюються в той самий момент, коли він їх каже. Коли він не хоче уславитись, як льокай, як людина без серця, то він збагатить нас усіх.

— Ах, мій маленький Рафаелю, я хочу намисто з перлин! — скрикнула Ефразія.

— Коли він вдячливий, то він мені подарує дві карети, запряжені тими прекрасними кіньми, що швидко бігають, — сказала Акіліна.

— Побажайте сто тисяч ліврів ренти для мене!

— Кашемірових шалей!

— Заплатіть мої борги!

— Пошли апоплексію моєму дяді, — він дуже сухий чоловік!

— Рафаелю, ми розрахуємось, коли ти мені даси десять тисяч ліврів ренти.

— Оце так подарунків! — скрикнув нотар.

— Він мусить вилікувати мене од подагри!

— Викличіть знищення рент! — скрикнув банкір.

Всі ці фрази вилітали, як снопи ракети, що закінчують фоєрверк.

Ці несамовиті бажання були скоріш серйозні, ніж жартівливі.

— Мій любий друже, — поважно сказав Еміль, — я задовольняюсь двома сотнями тисяч ліврів ренти; зроби ж цю жертву.

— Емілю, — сказав Рафаель, — хіба ти не знаєш, якою це ціною? Мені майже хочеться побажати всім вам смерти, — відповів Валентен, кидаючи глибокий похмурий погляд на гостей.

— Ті, що вмирають, дуже жорстокі, — сказав, засміявшись, Еміль. — Ти тепер багатий, — додав він серйозно, — і от, менш, як за два місяці, ти станеш брудним егоїстом. Ти вже дурень, ти не розумієш жарту. Бракує тобі тільки повірити в шагренєвову шкуру.

Рафаель, боячись глузувань цього зборища, замовк, запив над міру і сп'янів, щоб хоч на часинку забути про свою зловісну могутність.

III. АГОНІЯ

Перших днів у грудні місяці, дарма що був дощ, якийсь семидесятилітній старий ішов вулицею Варенн, підіймаючи ніс біля дверей кожного готелю, щоб розшукати, де живе маркіз Рафаель де-Валентен; він це робив наївно, як дитина, і зосереджено, як філософ. Сліди великого горя, що боролось з деспотичним характером, були на цьому обличчі, облямованому довгим кошлатим сивим волоссям, яке ізсохлось, як старий пергамент на вогні. Коли б який художник зустрів цю чудну, вбрану в чорне, сухорляву й кістляву постать, то, без сумніву, він, вернувшись до ательє, намалював би її собі в альбомі, написавши під портретом: класичний поет в гонитві за римою. Перевірівши показаний йому номер, ця воскресла постать Роллена тихенько постукала в двері чудесного готелю.

— Пан Рафаель вдома? — спитав дивак швейцара в лівреї.

— Пан маркіз нікого не приймає, — відповів льокай, проковтуючи велику скибку хліба, яку він вийняв із широкої чашки кави.

— Його ж карета тут, — відповів невідомий старий, показавши на блискучий екіпаж, що стояв під дерев'яною повіткою, що мала вигляд тикового намету й прикривала східці ганку. — Він зараз виїде, ї́ почекаю ї́ його.

— Ах, дідусю, так ви можете простояти до ранку, — продовжував швейцар. — Завжди стоїть напоготів карета для пана. Та, прошу вас, ідіть собі; я втрачу шістсот франків довічної ренти, якщо хоч раз впусчу без наказу особу, що не належить до готелю.

В цей час якийсь високий старий, в такому убранні, мов би як міністерський пристав, вийшов із передпокоїв і хутко зійшов по східцях, розглядаючи зніжковілого одвідувача.

— Проте ось пан Жонатас, — сказав швейцар, — балакайте з ним.

Двоє старих, приваблені один до одного симпатією чи цікавістю, зустрілись серед широкого почетного двору на круглім майданчику, де між камінням росло кілька пучків трави. Моторозна тиша панувала в цьому готелі. Побачивши Жонатаса, ви захотіли б узнати ту таємницю, якою віяло од його обличчя і про яку говорили найменші дрібниці цього похмурого дому. Рафаель насамперед потурбувався, коли одержав величезну дяцькову спадщину, розшукати, де живе старий відданий слуга, на вірність якого можна було покласти. Жонатас заплакав з радощів, побачивши знову свого молодого господаря, з яким, як йому думалось, він попрощався навіки; але ніщо не могло зрівнятися з його щастям, коли маркіз дав йому високе звання управителя. Старий Жонатас став могутнім посередником між Рафаелем і цілим світом. Верховний розпорядчик над майном свого пана, сліпий виконавець невідомої думки, він став ніби за шосте почуття, через яке життєві турботи проступали до Рафаеля.

— Пане, я хотів би говорити з паном Рафаелем, — сказав старий Жонатасу, зійшовши на кілька східців ганку, щоб сховатись од дощу.

— Говорити з паном маркізом? — скрикнув управитель. — Він мені, другому батькові, не часто кидає слово.

— Але ж і я йому батько, — скрикнув дід, — якщо ваша жінка годувала колись його молоком, то я сам давав йому смоктати груди Муз. Він мій вихованець, моя дитина, *caus alumnus!* Я зформував його мозок, обробив його розум, розвив його геній — і, смію сказати, собі на честь і славу. Хіба він не один із найславетніших людей нашої епохи? Він був під моїм доглядом у шостій, третій і в риторичній класі. Я його вчитель.

— Ах, ви пан Порріке.

— Сам він, але, пане. . .

— Ц. . . ц. . . цитуйте! — посварився Жонатас на двох кухарят, що раптом порушили монастирську мовчанку в домі.

— Але, пане, — продовжував вчитель, — хіба пан маркіз занедужав?

— Любий мій, — відповів Жонатас. — Один бог зна, що таке з моїм паном. Чи бачте, в Парижі нема й двох будинків таких, як наш. Розумієте, і двох будинків! Йї - право, нема! Пан маркіз наказав купити цей готель, що поперед належав герцогу й перу. Він витратив триста тисяч франків на меблювання готелю. Чи бачте? це ж сума — триста тисяч франків. Та кожна кімната нашого будинку справжнє чудо. „Добре, — сказав я собі, побачивши таку пишноту, — це, як у небіжчика його діда: молодий маркіз прийматиме весь город і двір“. Аж ніяк! Пан не захотів бачити нікого. Він чудно якомсь живе, пане Порріке! Чи розумієте ви? Життя ні до чого неподібне. Пан встає що-дня об одній годині. Тільки я, один я, можу входити до його кімнати. Я одчиняю двері о сьомій годині взимку

і влітку. Це дивно обумовлено. Ввійшовши до пана, я кажу:

— Пане маркізу, час прокидатися й одягатись.

Він прокидається й одягається. Я повинен подати халат, завжди пошитий на один кштальт і з однієї тканини. Я повинен замінити халат, коли він уже не годиться, а все те для того, щоб сам він не просив про новий. От примха! І те сказати, він же може витратити тисячу франків що-дня, він робить, що хоче, це любе хлоп'я! Крім того, я так люблю його, що вдар мене він в праву щоку, я підставлю ліву. Нехай накаже мені зробити ще щось важче, то й те — чи бачте? — зроблю. Словом, він накинув мені стільки дрібниць, що є робота. Він читає, звичайно, газети. Наказ — складати їх в одне місце й на один столик. Я приходжу також у певний час голити йому бороду, і я не тремчу. Кухар втратив би тисячу еку довічної ренти, що будуть йому по смерті пана, коли б сніданок ні до чого неподібно не було подано о десятій годині вранці, а обід — якраз о п'ятій. Меню складено на цілий рік, на кожний день. Панові маркізові нічого бажати; він їсть полуниці, коли вони є, і першу макрель, яку привозять до Парижу. Програма надрукована. Він знає свій обід на пам'ять, потім він одягається об одній годині, в однаковий одяг, у білизну, яку я кладу, чи розумієте ви, завжди, на одному кріслі. Я мушу ще стежити за тим, щоб у нього завжди було однакове сукно; а коли, наприклад, редингот зноситься, то треба його замінити на інший, не кажучи про це йому ні слова. Коли година гарна, я входжу й кажу панові:

— Вам би треба погуляти, пане.

Він відповідає мені: так чи ні. Коли йому спаде на думку прогулятись, то він не чекає коней, — вони

завжди запряжені: кучер сидить ні до чого неподібно з батоном у руці, як ви бачите. Одного вечора після обід пан іде сам до Опери, другого до італій .. та ні, він ще не був у італійців, я тільки вчора добув ложу. Якраз об одинадцятій годині він вертається лягати спати. Вдень, на дозвіллі, він нічого не робить,— він читає й читає, завжди... як бачите, в нього щось є на думці. Мені наказано читати перед ними Книготорговельний Журнал, щоб накуповувати нових книг, як тільки вони виходять,— він їх знаходить на своєму каміні. Я маю наказ що-години заходити до нього, щоб доглядати за огнем, за всім, і дбати, щоб усе було в нього. Він мені дав маленьку книжечку, щоб я вивчив все в ній на пам'ять,— там записано всі мої обов'язки... справжній тобі катехизис! Влітку я повинен кригою підтримувати однаково свіжу температуру і завжди, в усяку пору, ставити нові квітки. Він багатий!

Він може витратити тисячу франків на день, він може вдоволити всі прихми. Він довго не мав потрібного, бідний хлопчик! Він не мучить нікого, він добрий, як гарний хліб, він ніколи не скаже і слова,— та щоб, до прикладу, була тиша скрізь і в домі і в саду. Словом, моєму господареві нічого забажати,— все йде за міркою, все на очах і геста. І він має рацію: коли прислугу не тримати в руках, то все піде шкереберть. Я йому говорю про все, що треба зробити, і він мене слухає. Ви не повірите, до чого це він довів. Його апартаменти розташовані— е... е... як це?— ага, амфіладою! Ну, так ось, він одчиняє, припустімо, двері до своєї спальні чи до кабінету: грук!— і всі двері одчиняються сами собою,— механізм такий. Тоді він може прогулятися з одного кінця дома до другого,

і всі двері одчинені. Це благородно й зручно, і для нас всіх приємно. Це, до прикладу, нам дорого коштувало. Словом, кінець - кінцем, він мені, пане Порріке, сказав:

— Жонатасе, ти ходитимеш за мною, як за сповитою дитиною.

За сповитою... Так, пане, так і сказав!

— Ти думаєш про мої потреби замість мене...

Я, чи розумієте ви, господар, а він — вроді слуга. Чому так? Ах, до прикладу, цього ніхто на світі не зна, тільки він та милосердий бог. Це ні до чого неподібне!

— Він пише поему! — скрикнув старий учитель.

— Ви, пане, думаєте, що він пише поему. Так, значить, ця штука стільки часу однімає. Але, чи бачите ви, я не думаю. Він мені часто повторює, що хоче жити, як рослина, — таким, значить, життям. І не пізніш, як учора, пане Порріке, він подивився на тюльпан і сказав мені, одягаючись:

— Ось моє життя: живу, як рослина, мій бідний Жонатасе.

Тимчасом інші кажуть, що він мономан. Це ні до чого неподібне.

— Все мені доводить, Жонатасе, — казав далі вчитель з учительською поважністю, що викликала глибоку пошану в старого камердинера, — що ваш пан працює над якимсь великим твором. Він заглибився в широкі думки і не хоче, щоб його одтягали турботи вульгарного життя. В своїй старанній праці геніяльна людина забуває про все... Одного разу славнозвісний Ньютон...

— А-а! Ньютон!... Я його не знаю, — сказав Жонатас.

— Ньютон, великий геометр, — говорив далі Порріке, — просидів двадцять чотири години, спершись на стіл; коли він прокинувся од своїх мрій, то думав, що другий день — це тільки вчорашній, немов він його проспав . . Я одвідаю його, любого хлопчика, я в пригоді стану йому.

— Стривайте! — скрикнув Жонатас. — Будьте ви король Франції — розуміється, колишній — проте ви не ввійдете, не вибивши дверей і не переступивши через мій труп. Але, пане Порріке, я побіжу йому сказати, що ви тут, і спитаю так: чи можна вас випустити. Він відповідь: так чи ні. Ніколи я йому не кажу: „чи бажаєте ви?“ „чи хочете ви?“ „чи вгодно вам?“ Ці слова викреслено з розмови. Раз у мене вирвалось якось, так він розгнівався і сказав: „ти хочеш, щоб я вмер?“

Жонатас кинув старого вчителя в передпокої, зробивши йому знак не йти вперед, а сам незабаром повернувся із сприятливою відповіддю і повів заслуженого старого через пишні апартаменти, де скрізь були одчинені двері. Порріке здалеку побачив свого учня в кутку біля каміну. Закутавшись у халат з великим узором і заглибившись у пружинне крісло, Рафаель читав журнал. Глибока меланхолія, що, очевидно, його опанувала, позначилась у хворобливій позі постарілого тіла; вона була і на чолі, і блідому, як зів'яла квітка, обличчі. Якась жіноча грація й чуднота, властива багатим хворим, відзначала його особу. Руки були м'які й ніжні білиною, як у чепурненької жінки. Біляве волосся, що порідшало, вишукано вилося коло скронь. Грецька ермолка, стягнена кулькою, дуже важкою для того легкого кашеміру, з якого була зшита, схилилась на бік. Малахітовий розрізальний ніж, оздоблений

золотом, упав йому до ніг. На колінах лежав амбровий чубук чудесної індійської гукі, що її блискучі спіралі крутились, як змія, по кімнаті, і він забув затягтись її свіжими пахощами. Проте кволості тіла суперечили голубі очі, де, здавалось, зійшлося усе життя, де блистіло надзвичайне почуття, що схоплювало все відразу. Такий погляд важко було бачити... Одні прочитали б тут розпач, другі вгадали б внутрішнє змагання, таке жахливе, як і муки совісти. Це був глибокий погляд безпорадного чоловіка, що криє свої бажання в глибині серця, чи погляд скнари, що смакує в думці всі насолоди, які дали б йому його гроші, але відмовляється, боячись зменшити свій скарб; чи погляд прикутого Прометея, чи вираз скиненого Наполеона що в Елісейському палаці 1815 року довідується про стратегічну помилку ворога і просить на двадцять чотири години дати йому командування, чуючи відмову. Справжній погляд завойовника й засудженого! Краще сказати—погляд, який кілька місяців тому Рафаель кидав на Сену й на останню золоту монету, поставлену на гру. Він покорив свою волю, свій розум грубій, здоровій думці старого селянина, ледве цивілізованого п'ятидесятилітнім перебуванням на місці слуги. Мало не радіючи, що став автоматом, Рафаель одмовлявся од життя, щоб жити далі, і позбавляв свою душу від поезії бажання. Щоб краще змагатись із жорстокою силою, яку він викликав, він став цнотливий, за способом Орігена, виснаживши собі уяву. Другого дня, раптом забагатівши, він побачив, як зменшилась шагреньова шкура, і пішов до нотаря. Там один лікар, досить відомий, оповідав за закускою, яквилікувався од сухот один швайцарець. Той чоловік не вимовив і слова за десять років, поклавши собі дихати в густому повітрі

загороди не більше шости разів на хвилину і додержуючись легкого режиму. „Я робитиму так“— сказав сам собі Рафаель, що за будь-яку ціну хотів жити. Він жив серед розкошів, як парова машина.

Коли старий учитель роздивився цей молодий труп, він здригнув; все здавалось штучним у цім в'ялім і кволім тілі. Зауваживши в маркіза пожадливий погляд, чоло, затуманене думками, він не впізнав свого учня, не бачачи свіжого й рожевого обличчя, жвавих рухів, що збереглись у спогадах. Коли б цей добродушний класик, справедливий критик і людина доброго смаку, читав Байрона, він, мабуть, подумав би, що перед ним там Манфред, де мусив би бути Чайльд-Гарольд.

— Здрастуйте, татусю Порріке,— сказав Рафаель до вчителя, стискуючи крижані пальці старого своєю гарячою й вогкою рукою.— Як ся маєте?

— Та почуваю себе добре,— відповів старий, зляканий лихоманковим доторком руки.— А ви?

— О, я маю надію держатись у доброму здоров'ї.

— Ви, мабуть, працюєте над якимсь прекрасним твором?

— Ні,— відповів Рафаель.— „Elegi monumentum“, татусю Порріке. Я кінчив одну велику сторінку й навіки попрощався з наукою. Я, мабуть, забув, де і рукописи мої.

— Стиль її, напевно, чистий?— спитав учитель.— Ви, сподіваюсь, не засвоїли варварської мови цієї нової школи, яка думає, що створила чудеса, видумавши Ронсара?

— Мій твір— це праця чисто фізіологічна.

— О, цим усе сказано. В наукових творах граматика повинна відповідати вимогам нових odkryть. Проте, дитино моя, ясний і гармонічний стиль, мова

Масійона, де - Бюффона, великого Расіна, словом — класичний стиль нічого ніколи не зіпсує... Але, мій друже, — продовжував учитель, перериваючи себе, — я забув про мету своїх одвідин. Це ділова візита.

Згадавши, та пізно, про многословну елегантність і красномовні перифрази, до яких привчило виховника довге викладання лекцій, Рафаель мало не каюся, що прийняв його, але тієї хвилини, коли він хотів забажати, щоб його не було, він враз вгамував своє бажання, кинувши крадькома погляд на шагреньову шкіру, що висіла перед ним, розтягнена на білій тканині, де її остогидливі обриси були дбайливо обведені червоною лінією, як каймою. З часу фатальної оргії Рафаель затамовував найдрібніші примхи і жив так, щоб цей жахливий талісман ні на крихту не здригав. Шагреньова шкіра була, як тигр, з яким довелось жити, не збуджуючи його люті. Отже, він терпляче слухав довгі міркування старого вчителя. Татусь Порріке за годину оповів йому про поневіряння, які окошились на ньому після Липневої революції. Цей добряга, бажаючи мати впливовий захист, висловив разом і патріотичне бажання залишити крамарів за їхніми столиками, державних діячів — за громадськими справами, адвокатів — у Палаті, перів Франції — в Люксембурзі; та один з популярних міністрів короля - громадянина прогнав його з посади, обвинувативши в карлізмі. Старий опинився без місця, без пристановища й без шматка хліба. Бувши за провидіння бідному небожові, якому він оплачував пансіон у семінарії Сен - Сюльпіс, він прийшов не так заради себе, як заради приймака - дитини: просити свого колишнього учня поклопотати перед новим міністром не про відновлення прав, а про посаду інспектора в якимсь провінціяльнім колежі. Рафаелеві

захотілось дрімати, коли одноманітного голосу цього чоловіка не чулось більше. Примушений з чемности дивитись у білуваті й майже непорушні очі цього старого, який так повільно й важко розмовляв, він загіпнотизувався інерцією якоїсь невимовної сили.

— Ну що ж, мій любий татусю Порріке,— відповів він, не знаючи точно, на яке запитання дає відповідь.— Я б а ж а ю о д у с і є і д у ш і, щ о б в и д о с я г л и у с п і х у . . .

В цей момент, не помітивши вражіння, яке справили на жовтий і зморшкуватий лоб старого банальні егоїстичні й безтурботні фрази, Рафаель скочив, як молада злякана козуля. Він побачив легку білу смужку між краями чорної шкіри й червоним обрисом; він так жахливо скрикнув, що нещасний учитель злякався.

— Ідіть, стара скотино!— скрикнув він.— Вас призначать інспектором. Чом ви не попрохали в мене довічної пенсії в 1000 еку замість цього смертельного бажання. Ваша візита мені б нічого не коштувала. . . У Франції сотня тисяч посад, а життя в мене одне. Людське життя коштує більше, ніж усі посади в світі. . . Жонатасе!

Жонатас з'явився.

— Це твое діло, старий йолопе! Навіщо ти запропонував мені прийняти цього добродія?— сказав він, показуючи на одубілого старого.— Хіба душу я дав тобі на те, щоб ти мене мучив. Ти зараз узяв у мене десять років життя. Ще одна помилка така, як це, і ти підеш туди, куди я провів батька. Краще ж володіти прекрасною Федорою, ніж нагородити цей старий кістяк, цей виродок людськості. В мене вистачить для нього золота. . . Крім того, хоч би всі Порріке на світі померли з голоду, яке мені діло до того!

З гніву обличчя Рафаеля збіліло, легка піна вкрила тремтливі губи, вираз очей став кровожадливий. Побачивши це, обидва старі здригливо затремтіли, як діти, вгледівши змію. Молодик упав у крісло. Йому в душі відбулась реакція, і буйні сльози текли з горючих очей.

— О моє життя, моє прекрасне життя!.. — сказав він. — Нема більше добродійних думок! Нема кохання! Нічого!

Він повернувся до старого: — Зло зроблено, мій любий друже, — далі він говорив тихо. — Я щедро нагородив вас за турботи! І моє нещастя дало, принаймні, добро старій і гідній людині.

В інтонації цих, майже незрозумілих, слів було стільки щирости, що обоє старі заплакали, немов слухали зворушливу арію, співану чужою мовою.

— Він епілептик, — сказав тихенько Порріке.

— Я визнаю вашу добрість, мій друже, — продовжував смирно Рафаель, — ви пробачте мені. Хвороба — це випадковість, а нелюдськість — порок. Покиньте мене тепер, — додав він. — Ви одержите завтра або післязавтра, а може, навіть сьогодні ввечері призначення, бо опір переміг рух... Прощайте!

Старий пішов, перейнятий жахом і великою тривогою за душевне здоров'я Валентена. Ця сцена видавалась йому якоюсь надприродною. Він сумнівався в самому собі й питався, чи не прокинувся він після важкого сна.

— Послухай, Жонатасе, — сказав молодик, звертаючись до старого слуги. — Постарайся зрозуміти доручення, що я тобі дав.

— Так, пане маркізе!

— Я — немов людина, що стоїть поза загальним законом.

— Так, пане маркізе.

— Всі життєві насолоди кружляють біля мого смертного ложа й крутяться в танкові переді мною; коли я їх кличу, то вмираю. Ввесь час — смерть! Ти повинен бути бар'єром між світом і мною.

— Так, пане маркізе, — сказав старий льокай, витираючи краплі поту, що виступили на його зморщеному чолі. — Але коли ви не хочете бачити прекрасних жінок, що ж ви робитимете сьогодні ввечері в італійців. Родина англійців, що виїждять до Лондону, уступила мені рештки абонементу... У вас є чудесна ложа... О, прекрасна ложа, на прем'єри!..

Поринувши в глибоку задуму, Рафаель більше не слухав.

Чи бачите ви цю пишну карету, це, просте з вигляду, купе коричневого кольору, де на дверцях виблискує герб старовинної й шляхетної родини? Коли карета хутко мчить, гризетки захоплюються нею, заздять жовтому атласові, килиму із Савоннері*, свіжому позументові, рижовій соломі й німим свічадам. Два ліврейних льокаї тримаються на задку аристократичного екіпажу, а в глибині на шовку лежить гаряча голова із запаленими очима, голова Рафаеля, сумна й задумлива. Фатальний образ багатства! Він мчить через Париж, як ракета, досягає під'їзду театру Фавар, підніжка одкидається, два льокаї підтримують його, юрба із заздросців витріщалась на нього.

— Що цей чоловік зробив, щоб стати таким багатим? — сказав один бідний студент-юрист, що, не маючи й одного екю, не міг слухати чарівних акордів Россіні.

* Славетня французька фабрика килимів, заснована ще 1604 року. Вона існує ще й досі.

Рафаель повагом ішов коридорами театру; але він не сподівався насолоди з цих, таких бажаних колись, вдовольень. Чекаючи другого акту Семіраміди, він прогулювався по фойє, блукав по галереях, не турбуючись про свою ложу, куди ще й не заходив. Почуття власності вже не було. Як усі хворі, він думав тільки про свою хворобу. Прихилившись до виступу каміну, біля якого серед фойє чимало проходило молодих і старих франтів, колишніх і нових міністрів, перів без перства і претендентів на перства, яких створила Липнева революція, нарешті, цілий світ спекулянтів і журналістів,— Рафаель побачив за кілька кроків од себе між усіма цими головами одне чудне й надприродне обличчя. Він, примружуючи очі, зухвало наблизився до цієї чудної істоти, щоб роздивитись її ближче. „Яке чудесне малярство!“— сказав він про себе. Брови, волосся, борідка, вроді коми аля Мазаріні, яку погордливо виставляв незнайомий, були офарбовані в чорну фарбу, але тому, що її було покладено на волосся, без сумніву, надто біле, то косметика дала фіялковий фальшивий відтінок, переливи якого мінялись од більш - менш раптових світових рефлексів. Обличчя було вузьке й пліскувате, із зморшками, замазаними густим шаром рум'ян і білил; воно мало вираз одночасно й проникливості й турбот. Цієї покраси подекуди не було на обличчі, там дивно виявлялась ветхість і олив'яний тон шкіри; тому ніхто не стримав би сміху, побачивши цю голову із загостреним підборіддям і крутим чолом, що дуже нагадувала ті гротескні фігурки з дерева, які роблять в Німеччині на дозвіллі пастухи. Розглядаючи по черзі цього старого Ядоніса й Рафаеля, кожен спостерігач впізнав би в маркізові очіюнака під машкарою старця, а в незнайомому — тьмяні старечі очі під машкарою

юнака. Валентен намагався пригадати, де він бачив цього сухорлявого дідка, в якого так добре зав'язана краватка, який ходить у чоботях, як юнак, який дзвонить острогами й схищує руки, ніби має всю силу кипучої й щедрої юности. В його ході не було ніякої примушености. Елегантний фрак, уважно застібнений, прикривав стару, але міцну фігуру, надаючи йому вигляд старого фата, що додержується моди. Цей зразок ляльки, наповненої життям, мав для Рафаеля чарівність привиду, і він дивився, як на закінчену, але недавно реставровану, стару картину Рембрандта, що щойно покрита лаком й вставлена в нові рямці. Це порівняння навело на справжній слід в тьмяних спогадах. Він упізнав торговця естампами, людину, якій він завдячений був своїм нещастям.

В цей момент мовчазний сміх вирвався в цієї фантастичної істоти й позначився на холодних губах, розтягнених вставним щелепом. Підчас цього сміху жива уява Рафаеля показав йому дивовижну схожість цього чоловіка на ідеальну голову, що її надали художники Гетівському Мефістофелю. Тисяча забобонів запанували в сильній душі Рафаеля, він став вірити тоді в могутність демона, в усі ті чари середньовічних легенд, оживлених поетами. Із жахом одхиляючись от долі Фавста, він раптом звернувся до неба, почувши, як перед смертю, палку віру в бога, в діву Марію. Променисте та ясне світло показало йому небо Мікель Анджело й Санціо з Урбіно: хмари, старця з білою бородою, крилаті голівки, прекрасну жінку, оточених сяйвом. Тепер він розумів, тепер він засвоював дивні творіння, яких майже людська фантазія з'ясовувала те, що трапилося з ним і що давала ще надію. Але коли очі знову звернулись до фойє італійців, то замість Діви він

побачив чарівну дівчину, вбрану в блискучу сукню й обсіпану східними перлами, зненависну Ефразію, ту танцюристку з гнучким і легким тілом. Вона нетерпляче підійшла до старого й нахабно показувалась перед усіма заздрісниками і спекулянтами, нахабно крутила сміливим чолом, поводила блискучими очима, щоб виставити безмежне багатство торговця скарбами, що їх вона разкидала. Рафаель згадав про глузливе побажання, з яким прийнято фатальний подарунок старого, і він почув насолоду помсти, споглядаючи глибоку зневагу тієї вищої мудрости, якої падіння ще недавно здавалось неможливим. Змертвілою посмішкою зустрів Ефразію столітній старець, а вона відповіла словами кохання; він запропонував їй свою висхлу руку, обійшов двічі чи тричі фойє, з насолодою підхоплюючи жадібні погляди й компліменти натовпу коханці, не помічаючи призирилого сміху, не чуючи в'їдливих знущань з нього.

— На якому кладовищі ця молода ненажера викопала цей труп? — скрикнув найелегантніший із романтиків.

Ефразія посміхнулась. Насмішник був свіжий, білявий юнак з голубими блискучими очима, з красивими вусами, в короткому фраці, в капелюші, заламаному на вухо, з хуткими відповідями й стильною мовою.

— Скільки старих,—сказав собі Рафаель,—закінчують чесне, трудове, добродійне життя якимсь безумством. Цьому вже холонуть ноги, а він — у кохання...

— Ну, пане,—скрикнув Валентен, спиняючи торговця й моргаючи на Ефразію,—хіба ви забули строгі правила своєї філософії?

— Ах, — відповів торговець уже розбитим голосом.— Я тепер щасливий, як юнак: я почав жити инакше. Година кохання — це ціле життя!

В цей момент глядачі почули закликний дзвоник і покинули фойє, щоб піти до своїх місць. Старий і Рафаель розійшлися. Ввійшовши до ложі, маркіз побачив Федору, що сиділа по той бік залі, якраз проти нього. Графиня, приїхавши, мабуть, недавно, одкидала свій шарф, odkривала шию, всідаючись: робила маленькі, невимовні рухи, як кокетка; всі погляди звернулись до неї. Молодий пер Франції супроводив її, вона попросила в нього лорнет, який поперед доручила йому нести. З жесту й маніри, з якою вона дивилась на нового партнера, Рафаель вгадав тиранію, що терпів його замісник. Зачарований однаково, як і він колись, обдурений, як і він, змагаючись, як і він, з справжнім коханням проти холодного розрахунку цієї жінки, юнак, мабуть, терпів ті муки, яких щасливо уник Валентен. Невимовна радість оживила обличчя Федори, коли, розглядаючи в лорнет усі ложі й туалети, вона переконалась, що перемогла вбранням і красою найелегантніших жінок Парижу; вона стала сміятися, щоб показати білі зуби, повертала завітчану голову, щоб нею милувались; погляд переходив од ложі до ложі, насміхаючись з берета, незграбно насуненого на лоб російської князівни, чи з невдалого капелюша, що жахливо некрасиво сидів на доньці банкіра. Раптом вона зблідла, зустрівши пильний погляд Рафаеля,— покинутий коханець знищив її важкою зневагою. Тимчасом як жоден із вигнаних коханців не одкидав її могутности, Валентен, єдиний у світі, не піддався спокусі. Влада, що безкарно бравує, недалеко од руїни. Це правило написано глибше в серці жінки, ніж у голові королів. Федора бачила в Рафаелі смерть чарам і кокетуванню. Словечко, сказане ним напередодні в Опері, розлетілось по всіх салонах Парижу. Гострота цієї жахливої епіграми зробила графині

незагойну рану. У Франції тямлять припалювати язву, та не знають ще ліків од болю, якого завдає фраза. Тоді як усі жінки дивились то на неї, то на нього, Федорі хотілось кинути маркіза в льохи якоїсь Бастілії, бо, хоч вона й добре крилась душею, суперниці вгадували її муки. Нарешті, зникла й остання запорада. Ці чудесні слова: „я найпрекрасніша“, ця вічна фраза, яка втихомирювала всі муки пустославности, стала брехнею. На початку другого акту хтось сів біля Рафаеля в ложі, що досі була порожня. По всім партері пронісся шепіт захоплення. Море людських облич заколихалось, всі очі звернулись до незнайомої. Юнаки і старі так довго кричали, що, коли підійнялась завіса і оркестрові музики звернулись до залі закликати до порядку, то й вони приєднались до аплодисментів, — невиразне гудіння стало ще дужче. Жваві розмови почались у кожній ложі. Всі жінки озброїлись біноклями, помолоділі діди протирали рукавичками скло лорнетів. Ентузіазм поволі улігся, на сцені почувся спів, і все знову набрало ладу. Статечне суспільство, засоромившись, що піддалось природному рухові, знову стало аристократично холодне у вишуканих манірах. Багачі не дивуються ні з чого, вони в прекрасному творі з першого погляду бачать якусь ваду і тоді вже не захоплюються, бо це, мовляв, вульгарно. Проте деякі чоловіки не слухали музики, поринувши в наївне захоплення і дивлячись на Рафаелеву сусіду. Валентен помітив у бенуарі біля Акіліни огидливе, багряне обличчя Тайєфера, що звертався до нього з похвальною гримасою. Потім він побачив Еміля, що стояв в оркестрі і немов казав: „Та глянь же на прекрасне створіння, воно біля тебе“. Нарешті, Растіньяк, що сидів біля пані Нюсінген та її дочки, м'яв рукавички, як та людина, що дійшла до розпачу

через те, що прикута і не може сісти поруч божественної незнайомі. Життя Рафаеля залежало од непорушеного ще договору, він його сам склав з собою: він обіцяв собі — ніколи не дивитись уважно на жодну жінку, а щоб одігнати од себе спокусу, то на те він носив лорнет, в якому штучно розміщене скло порушувало гармонію найпрекрасніших рис, показуючи їх огидливими. Бувши ще під впливом жаху, що охопив його вранці, коли при звичайному побажанні талісман раптом зменшився, Рафаель твердо поклав собі не повертатись до сусіди. Він сидів, як герцогиня: спирався спиною об куток ложі і нахабно закривав незнайомій половину сцени, ніби зневажав її, ніби не знав, що позад нього сидить вродлива жінка. Сусіда сіла в такій само позі, що й Валентен, — вона сперлася ліктем на барельєф і, повернувши голову в три чверті, дивилась на співаків, немов позуючи художникові. Обое вони схожі були на тих двох закоханих, що посварились і дмується один на одного, що повернулись один до одного спиною, але обіймуться з першого ж слова кохання. Іноді легке марабу або волосся незнайомі торкалось голови Рафаеля, і його охоплювало тоді хтиве почуття, з яким він мужньо змагався; незабаром він почув легкий дотик блондових рюшів коміра сукні, сукня по-жіночому зашепотіла зборами, потім шелестіння, повне ніжних чар; нарешті, од дихання рух грудей, спини, вбрання цієї вродливої жінки, все привабливе життя раптом передалось Рафаелеві, як електрична іскра; через тюль і мереживо, що залоскотали йому плече, він почув чарівне тепло білої оголеної спини. З примхи природи ці дві істоти, роз'єднані гарним тоном, розділені прірвою смерти, дихали однаково й думали, може, один про одного. Гострі пахощі алое остаточно сп'янили

Рафаеля. Уява, збентежена перешкодою, що через пута стала ще фантастичнішою, враз намалювала йому жінку огненними рисами. Він обернувся. Ображена, мабуть, тим, що опинилась перед стороннім, незнайома зробила такий самий рух; обличчя, оживлені однаковою думкою, опинились одне перед одним.

— Поліно!

— Пане Рафаелю!

Занімілі, обоє мовчки дивились один на одного. Рафаель побачив Поліну в простім добірнім туалеті. Через газ, що цютливо ховав її корсаж, досвідчене око зауважило б білину ліній і вгадало б форми, якими б захопилась жінка. Потім це була ж така дівоча скромність, така небесна чистота, така витворна поза. Матерія рукава видала тремтіння, од якого дрижало все тіло, як серце.

— О! Приходьте завтра,— сказала вона,— приходьте до готелю Сен - Кантен забрати там свої папери. Я буду там опівдні. Будьте акуратні!

Вона поквапливо встала і зникла. Рафаель хотів піти за Поліною, та злякався, що скомпромітує її,— залишився, поглянув на Федору, і вона здалась йому огидливою; але, не маючи змоги зрозуміти жодної музикальної фрази, задихаючись у цій залі, з переповненим серцем, він вийшов і вернувся додому.

— Жонатасе,— сказав він старому слугі, коли ліг у постіль.— Дай мені трошки лавдануму на грудочці цукру і завтра збуди мене за двадцять хвилин до півдня...

— Я хочу, щоб мене покохала Поліна!— скрикнув він другого дня, невимовно сумно дивлячись на талісман.

На шкірі не позначалось ніякого руху; вона, здавалось, втратила силу стискатись, вона не могла, мабуть, здійснити вже виконаного бажання.

— Ах! — скрикнув Рафаель, що немов звільнився од олив'яного покриву, який він носив ще з того дня, як йому передали талісман. — Ти брешеш, ти не слухаєш мене, договір порушено! Я вільний! Я житиму! Так це був тільки поганий жарт!

Кажучи це, він сам не смів вірити своїй думці. Він одягся так просто, як колись, і захотів піти пішки до свого колишнього житла, намагаючись думкою полинати до тих щасливих днів, коли він безпечно поринав у свої несамовиті бажання, коли він ще не засудив усіх людських насолод. Він ішов, бачачи перед собою не Поліну з готелю Сен - Кантен, а вчорашню бездоганну коханку, якою він так часто марив, — молоду, дотепну дівчину, закохану артистку, що розуміє поетів і поезію й живе серед розкошів — одним словом, Федору, що мала б прекрасну душу, чи Поліну, що стала б графинею з двома мільйонами, як Федора. Коли він опинився на стертому порозі, на розколеній плиті, біля тих дверей, де стільки разів його захоплювали думки, які доводили до розпачу, якась баба вийшла із залі й сказала йому:

— Ви не пан Рафаель де - Валентен?

— Так, тітусю, — сказав він.

— Ви знаєте ваше старе помешкання? — говорила далі вона. — Вас там чекають.

— Цей готель ще й досі тримає пані Годен? — спитав Рафаель.

— О ні, пане! Тепер пані Годен баронеса. Вона живе в чудесному домі на тому березі. Її чоловік повернувся. Еге ж. Він привіз тисячі й сотні... Кажуть, що вона могла б купити цілий квартал Сен - Жак, коли б захотіла. Вона подарувала мені своє майно й готель до кінця контракту. Ах, вона, проте, добра жінка. Вона й тепер не дуже вдається в пиху, як і колись.

Рафаель мерщій збіг до себе в мансарду і, коли він ступив на останні східці, то почувися звуки п'яно. Поліна, скромно одягнена в перкалеву сукню, була там; але з фасону сукні, рукавичок, капелюша й шалі, недбайливо скинутих на постіль, було видно багатство.

— А-а, от і ви! — скрикнула Поліна, повернувши голову і вставши наївно-радісно.

Рафаель, зашарівшись, засоромившись і почувши себе щасливим, сів біля неї; він мовчки дивився на неї.

— Навіщо ж ви нас кинули? — говорила далі вона, в той час як обличчя їй почервоніло. — Що сталося з вами?

— Ах, Поліно, я був, та й тепер ще є, дуже нещасний.

— Стомились? — скрикнула вона, зворушена. — Я вгадала вашу долю ще вчора, — ви були добре одягнені, а вигляд у вас — багатий, але по суті, пане Рафаель, все, мабуть, як і колись.

Валентен не здолав стримати сліз, що скотилися з очей. Він крикнув:

— Поліна! Я...

Він не закінчив. Очі йому заблистіли коханням, і все серце вилилось у погляді.

— О! Він мене кохає, він кохає! — скрикнула Поліна.

Рафаель хитнув головою, бо не міг сказати й слова. На його жест молода дівчина взяла його за руку, то сміючись, то ридаючи:

— Багаті, багаті, щасливі багаті. Твоя Поліна багата... Але я, мабуть, дуже бідна сьогодні. Я тисячу разів казала, що заплатила б за ці слова „він мене кохає“ всіма скарбами земними. О, мій Рафаелю! В мене мільйони. Ти любиш розкіш, ти будеш вдоволенний, але ти повинен також любити моє серце, — в ньому

так багато кохання для тебе. Хіба ти не знаєш, що мій батько повернувся. В мене багата тепер спадщина. Мати й він дозволяють мені робити все, що хочу; я вільна, чи ти розумієш?

Поринувши в якесь маріння, Рафаель тримав руки Поліни так палко, так жагуче, що його поцілунок був, як конвульсія. Поліна вирвала їх, поклала на плечі Рафаеля і обійняла його; вони зрозуміли один одного, пригорнулись з святим і чарівним пориванням, без будь-якої прихованої думки, що позначає один тільки поцілунок, перший поцілунок, що двом душам дає владу одній над одною.

— Ах,—знову впавши на стілець, скрикнула Поліна,—я не хочу більше кидати тебе... Я не знаю, відкіль у мене стільки сміливости,—сказала вона далі, червоніючи.

— Сміливости, моя Поліно?! Не лякайся нічого,—це кохання справжнє, глибоке, вічне, як і моє, чи не правда?

— О, говори, говори, говори! — сказала вона.— Твої уста так довго мовчали!

— Так ти мене кохала?

— О, господи! Чи кохала?! Скільки я сліз пролила ось тут, скільки разів, прибираючи твою кімнату, оплакувала твої й свої злидні. Я продалась би демоні, щоб розвіяти твоє лихо. Тепер, мій Рафаель, бо ж ти мій: це ж моя ця прекрасна голова, це ж моє серце. О, особливо твоє серце, вічне багатство!.. Ну, так на чому я спинилась?—сказала вона після павзи.— Ах, ось що: в нас три, чотири, п'ять мільйонів, мені здається. Коли б я була бідна, то мені б, може, хотілось носити твоє ім'я, назватись твоєю жінкою, але зараз я б хотіла принести в офіру цілий світ, хотіла б, як і колись,

завжди бути твоєю служницею. Слухай, Рафаелю, я пропоную тобі серце, себе, багатство, я не можу дати тепер ніяк більше за те, що я поклала сюди,— сказала вона, показавши на ящик столу,— одну монету в сто су. О, якого болю завдала мені тоді твоя радість.

— Навіщо ти багата?— скрикнув Рафаель.— Чому ти не пустославна? Я нічого не можу зробити для тебе!

Він ламав собі руки з щастя, розпачу, кохання.

— Коли ти будеш маркіза де-Валентен, я тебе знаю, ти божественна душа, цей титул і моє багатство не коштуватимуть...

— Й однієї твоєї волосинки!— скрикнула вона.

— В мене також мільйони, але що тепер для нас багатство? Ах, у мене є життя, я можу дати тобі його, візьми його!

— О, твоє кохання, Рафаелю, твоє кохання дорожче за цілий світ. Ти думаєш про мене? Та я найщасливіша із щасливих!

— Нас почують,— сказав Рафаель.

— Та тут нікого нема,— відповіла вона, і в неї вирвався жест упертості.

— Так іди ж до мене!— скрикнув Валентен, просягаючи їй руки.

Вона плигнула йому на коліна й обійняла руками шию Рафаеля.

— Цілуйте мене,— сказала вона,— за все те лихо, що ви завдали мені; щоб зникло горе, викликане вашими радіщами; за всі ті ночі, що минули за розмальованням екранів.

— Екранів?

— Коли ми багаті, скарбе мій, то я можу все тобі оповісти. Бідна дитино моя! Як легко обдурити розумних

людей. Хіба ти міг мати білі жилети й чисті сорочки, плативши прачці три франки що - місяця. Та ти випивав молока вдвічі більше, ніж можна було купити за твої гроші. Я тебе обдурювала на всьому — на паливі, олії, навіть на грошах. О, мій Рафаелю, не бери мене за дружину, — засміявшись, сказала вона, — я дуже хитра.

— Та як же це ти робила?

— Я працювала до другої години ночі й оддавала одну половину заробітку за екрани мамі, а другу — тобі.

Вони якусь хвилину дивились один на одного, обоє приголомшені радістю кохання.

— О! — скрикнув Рафаель. — Ми, звичайно, заплатимо коли - небудь за це щастя якимсь жажливим горем.

— Ти жонатий? — скрикнула Поліна. — Ах, я не хочу поступатись тобою ніякій жінці!

— Я вільний, моя люба.

— Вільний! — повторила вона. — Вільний і мій!

Вона стала навколюшки, склала руки і глянула на Рафаеля з побожним захопленням.

— Я боюсь, що збожеволію. Який ти любий! — сказала вона, погладивши рукою біляве волосся свого коханця. — Яка вона дурна, твоя графиня Федора. Як мені гарно було вчора, коли всі чоловіки мене так привітали. Хіба їй коли - небудь так аплодіювали? Скажи, любий, коли моя спина торкнулась твоєї руки, то я почула в собі якийсь голос: „Він тут“. Я обернулась і побачила тебе. О, я утекла, бо мені захотілось кинутися тобі на шию при всіх.

— Ти дуже щаслива, що можеш говорити! — Мені ніє серце. Я хотів би плакати, і я не можу. Не однімай руки! Здається, що я, щасливий і вдоволений, залишусь все життя дивитись на тебе!

— Повтори мені це, кохання моє.

— Ах, що слова?—відповів Валентен. Гаряча сльоза скотились на руки Поліни.—Потім я спробую оповісти про моє кохання, зараз я можу тільки почувати його...

— О!—скрикнула вона.—Прекрасна душа, прекрасний геній, прекрасне серце, яке я так знаю,—все ж це моє, як і я твоя!

— Назавжди, моє створіння любе,—сказав схвильовано Рафаель.—Ти будеш мені за дружину, за доброго генія. Коли ти при мені, то моє горе завжди розвіювалось й душа освіжалась, зараз твоя ангельська посмішка мене немов очистила. Я думаю почати нове життя. Жорстока минушина і сумні безумства здаються мені тепер тільки поганим сном. Я чистий біля тебе. Я відчуваю повів щастя. О, будь тут завжди!—додав він, побожно пригорнувши її до свого тремтливого серця.

— Хай прийде смерть, коли захоче,—скрикнула Поліна в екстазі,—я жила!

Щасливий той, хто вгадає їхні радощі,—значить, вони йому знані.

— О, мій Рафаелю,—сказала Поліна після мовчанки двох годин,—я хотіла б надалі, щоб ніхто не входив до цієї дорогої мансарди.

— Треба замурувати двері, заградувати вікно й купити будинок,—відповів маркіз.

— І справді,—сказала вона.

Потім хвилину згодом:

— Ми забули пошукати рукописи.

І вони любо й невинно стали сміятися.

— Та! Що для мене всі науки!—скрикнув Рафаель.

— Ах, голубе, а слава?

— Ти моя єдина слава.

— Ти був дуже нещасний, дряпаючи ці комашині лапки? — сказала вона, перегортуючи папери.

— Моя Поліно!..

— Звичайно, я твоя Поліно... Та що ж?

— Де ж ти живеш?

— Вулиця Сен-Лазар. А ти?

— Вулиця Варенн.

— Як ми будемо далеко один од одного, поки...

Вона спинилась, дивлячись кокетуючи й лукаво на свого друга.

— Але,— відповів Рафаель,— ми будемо розлучені тижнів на два.

— Правда. За два тижні ми повинчаємось.

Вона заплигала, як дитина.

— О, ледача ж дівчина з мене,— казала далі вона,— я не думаю більше ні про батька, ні матір, ні про що на світі! Ти не знаєш, біднесенький, мій татко дуже хворий, він повернувся з Індії зовсім слабкий. Він ледве не помер у Гаврі, де ми його розшукали. Ах, боже! — скрикнула вона, глянувши на годинника.— Вже третя година. Я повинна бути, коли він там прокинеться, о четвертій годині. Я ж господиня дому: мама виконує всі мої бажання, татко обожествлює, але я не хочу зловживати його добрістю. Це було б погано. Бідний татко, це він вирядив мене до італійців... Ти прийдеш завтра його одвідати, правда?

— Пані маркіза де-Валентен не відмовиться зроби́ти мені честь, прийнявши мою руку.

— Ах, я понесу з собою ключ од цієї кімнати,— сказала далі вона,— чи не палац це, чи не скарб?

— Поліно, ще поцілунок!

— Тисячу! Боже мій,— сказала вона, глянувши на Рафаеля,— невже завжди так буде? Мені здається, що це мрії.

Вони поволі зійшли з східців. Потім, щільно пригорнувшись, ідучи в ногу, разом здригаючи од тягара спільного щастя, прилинувши, як два голубки, вони дійшли до майдану Сорбонни, де Поліну чекала карета.

— Я хочу поїхати до тебе,— скрикнула вона.— Я хочу бачити твою кімнату, твій кабінет і посидіти за столом, де ти працюєш. Це буде, як колись,— додала вона, червоніючи.— Жозефе,— сказала вона льокаю,— я поїду на вулицю Варенн, а потім додому. Тепер третя з чвертю. Я повернуся, мабуть, о четвертій. Жорж хай піджене коні.

І закохані через кілька хвилин підїхали до готелю Валентена.

— Ах, як я задоволена, що оглянула все це!— скрикнула Поліна, жмакаючи шовк занавісок, що драпували Рафаєлеве ліжко.— Коли я засну, я думкою буду тут. Я уявлю собі твою любу голівку на цій подушці. Скажи мені, Рафаелю, ти ні з ким не радився щоб меблювати свій готель.

— Ні з ким?

— Чи правда? А не жінка тобі?..

— Поліно!

— Я почуваю в собі жахливі ревності. В тебе гарний смак. Я хочу завтра мати ліжко, схоже на твоє. Рафаель, сп'янілий од щастя, обіймав Поліну.

— Ах! Мій татко... мій татко!— сказала вона.

— Я ж проведу тебе, я не хочу розлучатися з тобою!— скрикнув Валентен.

— Який ти чемний! Я не насмілилась тебе про це просити...

— Хіба ти не життя моє?

Було б нудно точно передавати ту чарівну, жагучу розмову, якій тільки інтонація, погляд, невимовний жест надають ціни. Валентен провів Поліну додому й повернувся, почувавши на серці стільки насолоди, скільки людина знайшла б і вмістила б на землі. Коли він сів у своє крісло, думаючи про несподіване і цілковите здійснення надій, холодна думка пронизала йому душу, як криця кінджалу — груди: він глянув на шагреньову шкуру, — вона трохи повужчала. Він добре вилаявся по-французькому, не додержавшись при цьому ієзуїтської мовчанки абатиси Андульет, потім схилив голову на своє крісло й отак залишився, втопивши очі на кільце гардин і не бачачи його.

— Великий боже! — скрикнув він. — хіба всі мої бажання? Всі? Бідна Поліна!..

Він узяв циркуль, змірив, скільки життя йому коштував цей ранок.

— Мені не вистачить і на два місяці, — сказав він.

Піт, холодний, як лід, виступив йому, і раптом він з неймовірного приступу несамовитости схопив шагреньову шкуру, закричавши:

— Який я дурень!

Він вийшов, побіг, перейшов через сади і кинув талісман на дно колодязя.

— Пливи, моя галеро!.. — сказав він. — К бісу всі ці дурниці.

Рафаель поринув у щастя кохання й прожив з Поліною душа в душу. Їхній шлюб, що трохи затримався через перешкоди, нецікаві для оповідання, повинен був відбутися в перших числах березня. Вони випробували один одного, не сумнівались більше в самих собі, бо щастя відкрило їм усю їхню прихильність, — ніколи дві

душі, дві вдачі не були так щільно звязані жагою, як вони. Що більше вони визнавали один одного, то дужче ставало кохання: в обох — однакова делікатність, соромливість, хтивість, найніжніша з усіх жадоб, жага ангельська; ніяких хмаринок на їхньому небі; по черзі бажання одного ставали законом для другого. Бувши багатими, вони не знали примх, яких би не могли вдоволити,— тому вони зовсім не були вередливі. Вишуканий смак, почуття прекрасного, справжня поезія оживляла душу подружжя; нехтуючи жіночими дрібничками, вона мала посмішку свого друга, прекраснішу над усі ормуські перли, серпанок чи квіти,— це були найбагатші її прикраси. Проте Поліна і Рафаель уникали людей, самотність була для них така прекрасна, така цілюща. Гультяї, яким нічого було робити, бачили що-вечора цю вродливу, таємно побрану, пару в італійців чи в Опері. Коли спочатку якісь злі словечка й розважали салони, то незабаром потік подій, що пронісся над Парижем, примусив забути двох невинних коханців; нарешті, як збачення перед маніжними людьми, було оголошено про їхній шлюб; челядь, до речі, мовчала,— отже, ніяка люта злість не покарала їх за щастя.

Наприкінці лютого місяця, коли досить ясні дні примушували вірити в радощі весни, раз вранці Поліна й Рафаель снідали разом біля саду, в маленькій оранжерії, схожій на салон, де було повно квітів. Ніжне й бліде зимове сонце, що його проміння проступали крізь рідкі кущі, зігрівало тоді повітря. Хотілося милуватися з могутнього контрасту всілякої зелени, з барв кущів, що були в цвіту, з усіх переливів світотіни. Коли весь Париж грівся ще біля нудних камінів, двоє подружжів сміялись під колиханням камелій, бузка і вереска. Їхні радісні голови підносились над нарцисами,

конваліями й бенгальськими трояндами. В цій оранжерії, жадібній і багатій, ноги топтали африканську роґіжку, розмальовану, як килим. На стінах, оббитих зеленим тиком, не було й найменших слідів вогкості. Дерев'яна мебля була на вигляд немов груба, але через одполіровану поверхню блищала чистотою. Кошеня, що забавлялось на столі, куди його привабив дух молока, дозволяло Поліні розмальовувати його кавою; вона гралася з кошеням, не пускала його до вершків, даючи тільки їх понюхати, щоб випробувати його терпіння і подовше позмагатись; вона заливалася сміхом з гримаси кошеняти і жартувала на тисячу ладів, щоб заважити Рафаелеві читати газету, яка разів десять падала додолу. Од цієї ранкової сцени віяло невимовним щастям, як у всьому природному й правдивому. Рафаель удавав, що читає газету, і крадькома поглядав на Поліну, як вона гралася з кішкою, на Поліну, закутану в довгий пеньюар, що ледве прикривав її, на Поліну, незачісану, на її маленьку білу з синіми жилками ніжку в оксамитовім чорнім черевикові. Чарівна на вигляд у ранішньому вбранні, тендітна, як фантастичні постаті Вестхалля, вона здавалась разом і молодого дівчиною, і жінкою; швидше дівчина, ніж жінка, вона зазнавала базхмарного щастя й пізнавала в коханні тільки перші радощі. Якраз тоді, як ввесь заглибившись у свої нічні мрії, Рафаель забув про газету, Поліна схопила її, пожмакувала, зробила з неї кульку, кинула в сад,— кішка побігла за політикою, що крутилась, як завжди, біля самої себе. Коли Рафаель, розважившись з цієї дитячої сцени, хотів читати далі й нахилився підійняти газету, якої більше в нього не було, то почувся відвертий, радісний сміх, що народжується з самого себе, як пташина пісня.

— Я ревную тебе до газети! — сказала вона, витираючи сльози, що навернулись на очі од того дитячого сміху. — Хіба це не зрада, — продовжувала вона, ставши знову жінкою, — читати російські відозви й воліти прозу імператора Миколи поглядам і словам кохання.

— Я не читав, мій коханий ангеле, я дивився на тебе.

В цей момент біля оранжерії почувались важкі кроки садівника, що од його черевиків із залізними підковами скрипів пісок.

— Пробачте, пане маркізе, що я заважив; пробачте й ви, пані, але я вам приніс рідку річ, якої я зроду не бачив. Оце я тяг щойно відро води, дозвольте сказати, і вийняв цю чудну морську рослину. Ось вона! Ото так звикло до води, що й зовсім не мокре і ніяк не вогке. Сухе, як шматок дерева, і ні трошки не масне. Тому, що пан маркіз вченіший, звичайно, за мене, то я й подумав, що треба б це принести маркізові. Це, думаю, зацікавить пана.

При цьому садівник показав Рафаелеві невблаганну шагреньову шкуру, що не мала й шости квадратних цалів на своїй поверхні.

— Спасибі, Ваньєре, — сказав Рафаель. — Це річ дуже цікава.

— Що з тобою, мій ангеле? Ти зблід! — скрикнула Поліна.

— Залишіть нас, Ваньєре!

— Твій голос лякає мене, — продовжувала молода дівчина, — він чудно змінився. Що з тобою? Що ти відчуваєш? Де тобі болить? Ти занедужав? Доктора! — скрикнула вона. — Жонатасе, рятуйте!

— Мовчи, моя Поліна, — відповів Рафаель, що знову опанував себе. — Ходім відціль. Тут біля мене якась квітка, — її пахощі мене душать. Може, це вервена.

Поліна кинулась на безневинний кущ, схопила за гілля й викинула в сад.

— О, ангеле!— скрикнула вона, стискуючи Рафаеля в обіймах таких дужих, як і кохання, і з млосним кокетуванням підставляючи йому палкі губи для поцілунку.— Побачавши, як ти зблід, я зрозуміла, що не переживу тебе: твоє життя— моє життя. Мій Рафаелю, поклади руку мені на спину. Я немов почуваю на ній смерть. Мені холодно. Твої губи пекучі. А рука... вона, вона крижана,— додала вона.

— Дурниці!— скрикнув Рафаель.

— Навіщо ж сльози? Дай мені їх випити.

— О, Поліно, Поліно, ти мене надміру кохаєш.

— В тобі діється щось надзвичайне, Рафаелю... Скажи ж мені правду, я незабаром взнаю твій секрет. Дай мені її,— сказала вона, беручи шагреньову шкуру.

— Ти мій кат!— скрикнув молодик, кидаючи погляд остраху на талісман.

— Як змінився голос?— сказала Поліна, впустивши фатальний символ додолу.

— Чи любиш ти мене?— продовжував він.

— Чи люблю? Навіщо питати?

— Ну, так покинь мене, йди.

Сердечна дівчина зникла.

— Як?— скрикнув Рафаель, коли zostавсь один.— У той вік освіти, коли ми знаємо, що алмази тільки кришталі вугілля; в ту епоху, коли все з'ясується; коли б поліція притягла нового Месію до суду й оддала б його чудеса досліджувати Академії Наук; в ті часи, коли ми віримо тільки в розчерк нотарів, я примушений вірити в якийсь Мане, Текел, Фарес. Ні, закликаю богом, я не можу думати, що вищій істоті приємно було мучити чесне створіння... Побачимо вчених.

Він незабаром опинився між Винним Торжищем — величезним складом бочок — і Сальпетрієр — величезною лікарнею для п'яниць, — перед маленькою калюжою, де хлюпались качки дивних рідких порід, що їхні переливні кольори, похожі на розмальовані вікна соборів, блищали на сонячному промінні. Немов з усього світу качки були тут, — вони кахкали, рились, створивши якийсь качачий парламент, скликаний проти волі, але, на щастя, без хартій і політичних принципів, і жили тут без мисливців, під доглядом натуралістів, що іноді їх спостерігали.

— Ось пан Лаврій! — сказав один із сторожів Рафаелеві, що спитав про цього великого верховного жерця зоології.

Маркіз побачив маленького чоловічка, що заглибивсь у якісь мудрі думки перед двома качками. Цей учений, середнього віку, мав плохе обличчя, ще плохіше од його чемного вигляду; але од усієї постати віяло науковими турботами: під перуком, який він безперестанно чухав і фантастично натягав, вибивалось пасми сивого волосся, — цим позначалась пристрасть до одкрить, що, як і всі пристрасті, так владно одвертають нас од подій тутешнього світу, що ми втрачаємо свідомість нашого я. Рафаель, сам людина науки й дослідів, захоплювався цим натуралістом, що зоріння своє присвятив збиранню людського знання, що й помилки його були на славу Франції; та якась метресочка, звичайно б, засміялась, побачивши ту смугу, що виднілась між штанцями й смугнастим жилетом ученого, хоч і соромливо прикрита сорочкою, дуже пожмакованою від того, що він то нахилився, то вставав, залежно од зооґенетичних спостережень.

Після кількох перших фраз ввічливости Рафаель звернувся до пана Лаврія з банальним компліментом про його качки.

— О! Ми багаті на качок,— відповів натураліст.— Проте це порода, ви напевно знаєте, найплодючіша з перетинчастих. Вона починається з лебедя й кінчається качкою - зензен, включаючи сюди сто тридцять сім варіацій, дуже різноманітних; кожна має своє ім'я, вдачу, відчизну, зовнішність й не більше схожості, ніж білий із негром. Справді, пане, коли ми їмо качку, то здебільшого ми й не думаємо про численність...

Він спинився, побачивши гарненьку качечку, що збиралась по схилі калюжі.

— Чи бачите ви лебедя з краваткою? Бідна дитина Канади прибула дуже здалека, щоб показати нам своє коричниво-сіре пір'я, свою чорну краватку. Дивіться, він чухається!.. Ось славнозвісна пухова гуска або качка - ейдер; під ковдрою з її пуху сплять наші коханки. Чи не чарівна вона? Хто не милувався б цим біло-рожевим черевом, цим зеленим дзьобом. Я, пане, щойно був свідком одного спарування, що досі доводило мене до розпачу. Шлюб відбувся досить щасливо, і я дуже нетерпляче чекатиму наслідків. Я маю надію одержати сто тридцять восьму породу, якій, може, буде дано моє ім'я. Ось молоді,— сказав він, показуючи на двох качок.— Це, з одного боку, гуска - герготунка (*anas albifrons*), з другого— великий качур - свистун (*anas ruffina* бюффонівська). Я довго вагався між качуром - свистуном, качуром білобровим і качуром - щитоносцем (*anas clipeata*). Ось щитоносець, огрядний темнокоричневий розбишка, з зеленуватою шиєю з таким райдужним одливом. Але качур - свистун з чубком, пане, і ви ж розумієте, що я не вагався більше. Нам бракує тільки тут рябої качки в чорній ермолці. Ці пани одностайно кажуть, що ця качка — мало не те саме, що й порода качки - чирка з загнутим дзьобом. Що ж до мене...

Він зробив чудесний жест, що означав разом і гордість, і скромність учених,— гордість упертости, скромність вдоволення з самих себе.

— Я цього не думаю,— додав він.— Бачте, мій любий, ми тут не б'ємо байдиків. Я працюю в даний момент над монографією про качачу породу... Але я до ваших послуг.

Попрямувавши до одного чепуренького будинку на вулиці Бюффон, Рафаель дав шагреньову шкуру для дослідження пану Лаврію.

— Я знаю цей продукт,— сказав нарешті вчений, дивлячись крізь лупу на талісман,— він був за обшивку якогось ящика. Шагренєв дуже давній. Тепер майстри піхов воліють користуватись тигрином. Тигрин — це, як ви знаєте, звичайно, шкура з гаїа *Serpen*, риби Червоного моря.

— А це, пане, коли ви такі ласкаві?..

— Це,— продовжував учений, спинивши Рафаеля,— зовсім інша річ: між тигрином і шагренем така різниця, як між океаном і сушею, між рибою і четвероногим. Однак риб'яча шкурка жорсткіша, ніж у суходольної животины. А це,— сказав він, показуючи на талісман,— як ви знаєте, один із найцікавіших продуктів зоології.

— Побачимо! — скрикнув Рафаель.

— Пане,— відповів учений, сідаючи глибоко в крісло,— це шкура осла.

— Я це знаю,— сказав молодик.

— Існує в Персії,— продовжував натураліст,— осел надзвичайно рідкої породи, онагр за назвою стародавніх народів, *equus asinus*, кулан у татар; Паллас спостерігав його і ввів його в науку. Справді, цю животину довго мали за фантастичну. Вона, як ви знаєте, згадується в священному переказі: Моїсей заборонив його

злучати з родичами. Але онагр ще більше відомий у проституції, де він був учасником,— про це кажуть часто біблійські пророки. Паллас, як ви знаєте, звичайно, повідомляє в своїх Act Petrop., том II, що ці чудні потвори ще й досі визнає релігія персіян та ногайців, як найкращі ліки проти хвороби нирок та подагри в кублах. Ми, бідні парижани, і не знаємо про це. В музеї нема онагра. Яка дивна животина! — продовжував учений. Він таємничий, очі в нього мають відбивну оболонку, якій на Сході приписують чарівну силу; в нього масть тонша й рівніша, ніж у наших кращих коней; вона вся у смугах ясно- або темнорудих і дуже подібна на зеброву. В нього шерсть має щось м'яке, хвилясте; вона масна, коли торкнутись; в нього зір такий вірний і точний, як у людини; він трохи більший за наших свійських віслюків і дуже сміливий. Коли випадково його впіймають, він обороняється дуже успішно проти найлютіших звірів; що ж до швидкості його ходу, то його можна порівняти тільки до пташиного льоту; онагр, пане, перегонить і зажене найкращих арабських чи персіянських коней. На думку батька сумлінного доктора Нібура, недавнє сконання якого, як ви знаєте, звичайно, ми всі оплакуємо, пересічна швидкість підчас звичайного ходу цих чудесних животин рівняється семи географічним милям на годину. Наші віслюки — дегенерати, вони не дадуть ніякої уяви про цього незалежного й гордого віслюка. Він моторний, жвавий, погляд йому розумний і лукавий, морда витворна, хода повна кокетування. Це — зоологічний король Сходу. Турецькі й персіянські міти приписують йому навіть таємниче походження, і ім'я Соломона примішується до переказів, що Іх оповідають тибетські й татарські оповідачі про подвиги цих шляхетних животин. Приручений онагр

коштує величезних грошей; майже не можна вловити його в горах, де він плигає, як сарна, і літає, немов птах. Байки про крилатих коней, про нашого Пегаса, без сумніву, народилися в тих країнах, де пастухи часто бачили, як онагр переплигає із скелі на скелю. Верхніх віслюків, що знаходяться од случки ослиці з ручним онагром, розмальовують червоною фарбою, за стародавньою традицією. Цей звичай утворив, може, і нашу приказку: „Злий, як осел рудий“. За тієї доби, коли природознавство було в занепаді у Франції, я думаю, якийсь мандрівник привозив одну з тих цікавих животин, які не переносять неволі. Відділь і ця приказка. Шкура, яку ви мені дали,—казав далі вчений,—це шкура онагра. Ми всіляко з'ясовуємо походження ім'я. Які кажуть, що Шагри — слово турецьке, які гадають, що Шагри — місто, де цей зоологічний продукт хемічно переробляли, надаючи йому дивної зернистости,—це добре описано в Палласа; Мартелленс писав мені, що Шагри — струмок...

— Пане, я дякую вам; ви дали мені такі відомості, що були б за матеріал для чудесної нотатки якому-небудь Доміно Кальме, якби, звичайно, бенедиктинці ще існували; але я маю честь зауважити вам, що цей шматок був спочатку завбільшки... такий, як ця географічна мапа,—сказав Рафаель, показуючи Лаврію на розгорнений атлас,—а за три останні місяці він помітно стиснувся.

— Гаразд,—відповів учений,—я розумію. Всі рештки тварин, примітивно організованих, підлягають; пане, природному тліну,—це дуже зрозуміло; поступ його залежить од атмосферичних впливів. Навіть метали поширюються й стискаються дуже помітно, бо інженери спостерігали досить значні проміжки між камінням,

спочатку закутим у залізні балки. Наука — безмежна, а життя людське коротке. Отже, ми й не претендуємо впізнати всі явища природи.

— Пане,— казав далі Рафаель, майже зняковівши,— пробачте за прохання, з яким я до вас маю звернутися. Чи ви переконані твердо, що ця шкура підлягає загальним фізіологічним законам, що вона може розтягатися.

— О, звичайно... Ах, чортовина! — сказав пан Лаврій, пробуючи розтягти талісман.— Але, пане,— додав він,— коли ви забажаєте одвідати Планшетта, славного професора механіки, то він, звичайно, найде засіб вплинути на цю шкуру, зм'ягчити її й розтягти.

— Ах, пане, ви врятуєте мені життя.

Рафаель поклонився вченому натуралістові й помчав до Планшетта, покинувши доброго Лаврія серед кабінету, де було повно банок і сухих рослин. Він виносив з цієї візити, сам того не знаючи, всю людську науку, цеб-то номенклатуру. Дядя Лаврій був подібний до того Санчо Панса, що оповідав Дон-Кіхотові історію кіз,— він так само розважався переліком животин і їх номеруванням. Дійшовши до могили, він ледве знав малу частку безкінченого числа великої отари, що її розкидав, хто зна навіщо, бог по океанах світів. Рафаель був вдоволений.

— Я загнуждаю свого осла! — скрикнув він.

Стерн сказав ще до нього: „Треба берегти свого осла, коли ми хочемо дійти старих літ“. Але це ж така фантастична животина!

Планшетт був високий сухорлявий чоловік, справжній поет, що завжди заглиблений у думки, що завжди розглядає безодню — рух. Вульгарна юрба вважає за безумних ці вищі розуми, цих незрозумілих людей, що живуть у чудесній безтурботності про розкоші й світ,

що цілими днями смокчуть згаслу сигару чи приходять до салону, забувши, як слід застігнути гудзики. Але несподівано, після довгочасного мірвання порожнечі чи накидання іксів під $\Lambda a - \text{C}ig$, їм щастить розібрати якийсь природний закон чи розкласти найпростіший з елементів,— і раптом натовп дивується з нової машини чи возика, що дивно стає із звичайної структури його. Скромний учений посміхається, кажучи своїм прихильникам: „Що ж я таке зробив? — Нічого! Людина не винаходить сили,— вона нею керує. І наука полягає в наслідуванні природи“.

Рафаель найшов механіка,— той стояв міцно на обох ногах, як повішений, що щойно зірвався із шибениці. Планшетт стежив за агатовою кулькою, що каталась по колі сонячного годинника, чекаючи, поки вона спиниться. Сердечний професор не мав ні ордену, ні пенсії, бо не вмів яскраво обарвлювати свої вираженки. Щасливий з того, що живе, він, висліджуючи одкриття, не думав ні про славу, ні про світ, ні про себе самого і жив наукою для науки.

— Цього не збагнути! — скрикнув він.— Ах, пане,— сказав він далі, помітивши Рафаеля,— я ваш слуга. Як ся має ваша матінка?.. Одвідайте мою дружину.

„Однак і я міг би жити так само“, подумав Рафаель, що одігнав од ученого мрії, попросивши в нього якого - будь засобу вплинути на поданий йому талісман.

— Хоч ви, може, і посмієтесь з моєї легковажности, пане,— сказав маркіз наприкінці.— Але я не критимусь ні з чим. Ця шкура, мені здається, має таку силу опору, якого ніщо не переможе.

— Пане,— сказав Планшетт,— світські люди дивляться на науку досить легковажно; всі вони нам кажуть приблизно те саме, що один фронт сказав Ляляндові,

привівши до нього кілька дам після затемнення сонця : „Будь ласка, почніть знову!“ Якого наслідку хочете ви досягти? Механіка має на меті прикладати закони руху або їх нейтралізувати. Що ж до самого руху, то я смиренно заявляю, що ми неспроможні визначити його. Встановивши це, ми спостерегли кілька постійних явищ, які рушають тверді тіла. Відновивши причини, що викликають такі явища, ми можемо передавати їм рушійну силу в розмірах певної швидкості, кидати й ділити їх просто або до безкінечності, зважаючи на те, чи розбиваємо їх, чи розтираємо на порошок; потім їх скручувати, обертати їх біля самих себе, змінювати, стискувати, поширювати, розтягати. Ця наука будується на одному факті. Чи бачите ви цей шар? — говорив він далі.— Він тут, на цьому камені. Ось він тепер там. Яким іменем ми назвемо цю дію, таку природну фізично й таку надзвичайну з філософського погляду. Рух, пересування, переміщення. Яка пустославність у цих словах! Хіба назва — це вирішення? І проте ось у чім вся наука. Наші машини користуються чи розкладають цей акт цю дію. Це незначне явище, прикладене до мас, може зірвати Париж. Ми можемо збільшити швидкість силою і силу — швидкістю. Що таке сила й швидкість? Наша наука не може на це відповісти, однаково як і створити рух. Рух, який би він не був,— величезна енергія, а людина не винаходить енергії. Енергія єдина, як і рух — суть енергії. Все — рух: думка — рух, природа основана на рухові. Смерть — рух, хоч його мета нам мало відома. Якщо бог вічний, то вірте, що він завжди в рухові. Бог, може, і є рух. Ось чому рух нез'яснимий, як і він; як і він, глибокий, безмежний, незрозумілий, недіткливий. Хто коли - небудь торкався, зрозумів, змірив рух? Ми почуваємо його

наслідки, не бачачи їх. Ми можемо навіть заперечувати їх, як і бога. Де він? Де його нема? Відкіль він іде? Де його початок? Де кінець? Він обіймає нас, стискає і од нас тікає. Він очевидний, як факт, темний, як абстракція, разом і дія, і причина. Йому треба, як і нам, простору. А що таке простір?—Тільки рух виявляє нам його: без руху він тільки слово без змісту. Нез'ясними задачі! Як порожнеча, як створіння, як безкінечність—рух вбиває людську думку; і все, що дано людині збагнути, це те, що він цього ніколи не збагне. Між кожною з крапок, що їх послідовно займає ця кулька в просторі,—говорив далі вчений,—зустрічається прірва для людського розуму, прірва, в яку упав Паскаль. Щоб вплинути на невідому речовину, яку хочете ви покорити невідомій силі, ви насамперед повинні вивчити цю субстанцію через її природу,—вона або розіб'ється, коли ми штовхнемо, або поставить опір,—коли вона розпадеться, а ваш намір цього не мав на увазі, то ми не досягнемо поставленої мети. Хочете ви її стиснути,—треба передати однаковий рух усім частинам речовини так, щоб однаково зменшити проміжки, що їх розділяють. Бажаєте ви її розтягти,—то повинні дати кожній молекулі однакову ексцентричну силу, бо, точно не додержавшись цього закону, ми порушили б тут становище безупинності. Існують, пане, безкінечні способи, безмежні комбінації в рухові. На якій дії ви спинитесь?

— Я хочу,—нетерпляче сказав Рафаель,—я хочу якого-небудь тиснення, що хоч скільки-небудь розтягло б цю шкіру.

— Тому що речовина кінечна,—відповів математик,—то її не можна розтягти на скільки-небудь, але тиснення неминуче збільшить площу поверхні

за грубість; вона тоншатиме, доки вистачатиме її речовини.

— Досягніть цього результату, пане, — скрикнув Рафаель, — і ви заробите мільйони.

— Я вкрав би у вас ваші гроші, — відповів професор флегматично, як голяндець. — Я зараз доведу вам двома словами, що є машина, яка самого бога роздушила б, як муху. Вона може довести людину до становища паперу, хоч людина буде в чоботях, з острогами, з краваткою, капелюшем, золотом, коштовним камінням, з усім, з усім...

— Яка жахлива машина!

— Замість кидати своїх дітей у воду китайці повинні б використовувати їх у такий спосіб, — продовжував учений, — коли б вони не думали про повагу людей до своїх нащадків.

Цілком відданий своїй думці, Планшетт узяв порожній цвітник із діркою на дні і поставив його на кам'яну площинку гномону; потім розшукав трохи глею в кутку саду. Рафаель стояв зачарований, як дитина, якому нянька оповідає чудесну історію. Поклавши глей на площинку, Планшетт вийняв із кешені садівничий ніж, зрізав дві гілки бузини й узявся їх протикати, посвистуючи, немов Рафаеля тут не було.

— Ось складні частини машини, — сказав він.

Він прикріпив глиняним коліном одну з цих дерев'яних рурок до дна цвітника так, щоб відтулина бузини відповідала відтуліні посуду. Можна було це назвати величезною руркою. Він розмісив на плиті шар глею в формі лопати, поставив цвітник у ширшій частині шару і встановив бузинову гілку на ту частину, що була ручкою. Нарешті, він приліпив грудку глею на краю бузинової рурки, уткнув туди другу порожню

зовсім просто, утворивши друге коліно для сполучення з горизонтальною руркою так, що повітря або якась рідина могла протікати по цій імпровізованій машині і пробігати з дірки вертикальної рурки через проміжний канал до великого порожнього цвітника.

— Пане, цей апарат,— сказав він до Рафаеля з серйозністю академіка, що говорить свою вступну промову,— один із винаходів великого Паскаля, що заслуговує на наше захоплення.

— Я не розумію.

Вчений посміхнувся. Він одв'язав од плодового дерева маленьку пляшку, в якій аптекар прислав йому приладу для комашні, одбив дно, зробив лійку, старанно приладнав її до відтулини порожньої гілки, яку він встановив вертикально в глині проти великого резервуару, себ-то цвітника; потім за допомогою лійки налив туди стільки води, щоб вона дійшла до краю і в великій посуді, і в маленькій круглій відтуліні бузини...

Рафаель думав про свою шагреньову шкуру.

— Пане,— сказав механик,— воду теж і тепер вважають тілом, що не стискається, не забувайте цієї основної засади; проте вона стискається, але так мало, що ми повинні вважати її здатність стискання рівною нулю. Ви бачите поверхню, яку являє вода, що дійшла до краю цвітника?

— Так, пане.

— Ну, так уявіть, що ця поверхня в тисячу разів більша за відтулину бузинової рурки, через яку я налив рідину. Дивіться, я виймаю лійку.

— Згоден.

— Так ось, пане, коли я в якийсь спосіб збільшу місткість цієї маси, додавши ще води через рурочку,

то рідина, примушена опуститися з рурки, підійметься в резервуарі цвітника доти, поки вона досягне однакового рівня і там, і тут...

— Це очевидно! — скрикнув Рафаель.

— Але тут та ріжниця, що коли вузенька колона води, додана в вертикальну рурочку, являє там силу рівну, припустімо, на всі частки поверхні її в цвітнику, то там будуть уже тисячі колон води, які всі прагнуть підійнятись, немов їх штовхатиме сила, рівна тій, що примушує опуститись рідину вертикальної бузинової рурки, і зроблять неминуче тут, — сказав Планшетт, показуючи Рафаелеві краї цвітника, — тиснення в тисячу разів більше, ніж там.

І вчений показав пальцем маркізові на дерев'яну рурку, встромлену вертикально в глину.

— Це дуже просто, — сказав Рафаель.

Планшетт посміхнувся.

— Инакше кажучи, — говорив він далі з упертою логічністю, властивою математикам, — щоб стримати впад води, треба було б на кожній частці широкої поверхні прикласти силу, рівну тій силі, що діє у вертикальному каналі; але з тією ріжницею, що коли там рідка колона заввишки в фут, то невеликі колони широкої поверхні матимуть малу висоту. Тепер, — сказав Планшетт, скинувши пальцем бузинові рурки, — замінімо цей маленький чудний апарат металевими рурками, що мають відповідну силу й розміри; коли ви покриєте міцною рухомою платівкою поверхню великого резервуару і цій платівці протиставите іншу, опір і міць якої витримають будь-яку спробу, коли, крім того, ви мені дасте право додавати безупинно воду через вертикальну рурку в рідкій масі, то річ, затиснута між двома міцними платівками, повинна поступитись

перед величезною дією сили, що безперестанно її стискуватиме. Спосіб вводити постійно воду через рурку — це для механіки дурниця, також як спосіб передавати енергію рідкої маси на платівки. Двох поршнів і кількох клапанів досить для цього. Чи розумієте ви, любий мій,— сказав він, беручи за руку Валентена,— що навряд чи існує речовина, що не розтягнеться, коли покласти між двома необмеженими силами опору.

— Як? Автор „Листів із провінції“ винайшов...— скрикнув Рафаель.

— Він один, пане. Механіка не знає нічого простішого й прекраснішого. Протилежний принцип — здатність до поширення води — створив парову машину. Але вода поширюється тільки до певної міри, в той час як її здатність не стискуватись до деякої міри сила негативна, неминуче безкінечна.

— Коли ця шкура розтягнеться, я вам обіцяю збудувати колосальну статую Блезу Паскалю, заснувати премію в сто тисяч франків за найкращу проблему механіки, розв'язану за десятилітній період, дати придане вашим сестрам у других, у третіх, нарешті — збудувати шпиталь для математиків, що збожеволіли чи збідніли.

— Це було б дуже корисно,— відповів Планшетт.— Шановний пане,— продовжував він спокійно, як людина, що живе в розумовій сфері,— ми підемо завтра до Шпіхгальтера. Цей видатний механік щойно зробив, за моїм планом, вдосконалену машину, за допомогою якої дитина може тримати тисячу оберемків сіна в своїм капелюші.

— До завтрього, пане!

— До завтрього!

— Говоріть мені про механіку,— скрикнув Рафаель.— Хіба це не найчудесніша з усіх наук! Той із своїми

онаграми, класифікаціями, качками, породами й банками із заспиртованими потворами годився б тільки рахувати очки в громадській більярдні.

Другого дня веселий Рафаель зайшов до Планшетта. Вони разом пішли до вулиці Санте, назва якої вішувала щось гарне. У Шпігхальтера молодик опинився у величезному помешканні; погляд блукав по червоних і ревучих горнах. Це був дощ огня, потоп із цвяхів, океан поршнів, гвинтів, підойм, балок, пилок, гайок, ціле море чавуна, дерева, клапанів та крицевих брусків. Ошурки заважали дихати. Залізо носилось у повітрі, люди були осипані залізом — все смерділо залізом; залізо жило, формувалось, розтоплялось, рухалось, думало, набираючи всіх форм, підлягаючи всім примхам. Крізь сопіння міхів, крещендо молотів, свистіння варстатів, де ревіло залізо. Рафаель прийшов до великої чистої кімнати з гарним повітрям, де досхочу намилувався з величезного пресу, про який йому казав Планшетт. Він захоплювався особливими чавунними дошками і залізними двійними підставками, з'єднаними незламним стрижнем.

— Коли ви швидко натиснете на цю ручку сім разів,— сказав йому Шпігхальтер, показуючи йому коромисло із полірованого заліза,— то крицева платівка розлетиться на тисячу струменів, що пронижуть вам ноги, як голки.

— Оце так! — скрикнув Рафаель.

Планшетт сам всунув шагреньову шкіру між двома платівками головного пресу і, перейнявшись безтурботністю, що дають наукові міркування, швидко зарухав коромислом.

— Лягайте всі, ми згинемо! — скрикнув Шпігхальтер громовим голосом, впавши на землю.

Жахливий свист пролунав у майстернях. Вода, що трималась у машині, зламала чавун, бризкнула з неймовірною силою й потекла, на щастя, до старого горну, — вона його перевернула, перекинула, вивернула, як ураган дім, що все заносить із собою.

— О,— сказав спокійно Планшетт,— шагрень цілий, як і моє око. Метре Шпігхальтер, у вашому чавуні було щось не так або у великій рурі щілина...

— Ні-ні, я знаю свій чавун. Пан може понести свою штуку: в ній чорт сидить.

Німець схопив ковальський молот, кинув шкуру на кувадло і з усієї сили, яку дає гнів, зробив по талісману найжахливіший удар, що будь-коли чувся в майстернях.

— І сліду ніякого! — скрикнув Планшетт, погладжуючи непокірливу шкуру.

Збіглись робітники. Майстер взяв шкуру і опустив її в кам'яний вугіль горну. Всі, зійшовшись півколом біля вогню, нетерпляче чекали впливу величезного міху. Рафаель, Шпігхальтер, професор Планшетт були в центрі цієї темної й уважної юрби. Дивлячись на всі витріщені очі, на ці голови, осипані залізом, на чорний блискучий одяг, на ці волохаті груди, Рафаелеві здавалось, що він полинув у нічний, фантастичний світ німецьких балад. Майстер, схопив шкуру лещатами і протримав у печі десять хвилин.

— Поверніть її,— сказав Рафаель.

Майстер підніс її, жартуючи, Рафаелеві. Маркіз пальцями легко стиснув холодну й гнучку шкуру. Почулися зойки жаху. Робітники розбіглися. Валентен залишився сам із Планшеттом у спорожнілій майстерні.

— Тут, справді, всередині щось диявольське! — скрикнув Рафаель у розпачі.— Хіба ніяка людська сила не дасть мені й одного дня більше?

— Пане, я винуватий,— відповів математик із сумним виглядом. — Ми мусили покласти цю чудну шкіру під плюшільню. Де були мої очі, коли я вам пропонував прес?!

— Та про це я сам просив, — відказав Рафаель.

Учений зідхнув, як обвинувачений, виправданий дванадцяттю присяжними. Проте, зацікавлений чудною загадкою цієї шкіри, він задумався на хвилину й сказав:

— Треба випробувати цю невідому речовину реактивами. Підемо до Жафе. Хемія, може, буде щасливіша за механіку.

Валентен пустив свого коня тюпцем, сподіваючись застати славнозвісного хемика Жафе в лабораторії.

— Ну, мій старий друже,— сказав Планшетт, побачивши, що Жафе сидить в кріслі і розглядає якусь гущу, — як ся має хемія?

— Вона дримає. Нічого нового. Академія, одначе, визнала існування саліцина, але саліцин, аспарагін, вокелін, дигіталін — це не одкриття...

— Через неможливість винаходити речі, — сказав Рафаель, — мені здається, ви примушені винаходити назви.

— Присягаюся богом, це правда, молодий чоловіче!

— Ось, — сказав професор Планшетт хемикові, — спробуй розчинити нам цю речовину; коли ти витягнеш з нього який-небудь елемент, то я заздалегідь називаю його дияволіном, бо, бажаючи стиснути цю шкіру, ми щойно зламали гідравлічний прес.

— Подивимось, подивимось, — скрикнув радісно хемик. — Це, може, буде новий елемент.

— Шановний пане, — сказав Рафаель, — це всього-на-всього шматок осяччої шкіри.

— Шановний пане... — поважно сказав славнозвісний хемик.

— Я не жартую, — відказав маркіз, подаючи йому шагреньову шкіру.

Барон Жафе торкнувся шкіри язиком, таким тямущим на солях, кислотах, лугах, газах, і сказав, кілька разів попробувавши.

— Ніякого смаку. Стривай, ми дамо йому покуштувати хлористої кислоти.

Коли зробили реакцію й цього елемента, що так швидко розкладає животинні тканини, та шкіра ніяк не змінилася.

— Це не шагрень! — скрикнув хемик. — Ми візьмемось за цього таємничого незнайомця, як за мінерал, і луснемо його по носові, поклавши в огнестійкий тигель, де якраз лежить червоний поташ.

Жафе вийшов і незабаром вернувся.

— Пане, — сказав він Рафаелеві, — дозвольте взяти мені шматок цієї чудної речовини, вона така незвичайна...

— Шматок?! — скрикнув Рафаель. — Навіть ні волосинки! Проте попробуйте, — додав він насмішкувато і сумно.

Учений зламав бритву, бажаючи надрізати шкіру; він попробував розірвати її сильним розрядом електрики, потім підвів її під вплив вольтового стовпа; нарешті, всі громи науки потерпіли катастрофу над цим грізним талісманом.

Була сьома година вечора. Планшетт, Жафе й Рафаель, не помічаючи, як минає час, чекали наслідків останньої спроби. Шагрень вийшов переможцем із жахливої сутички, що сталась через велику кількість хлористого азоту.

— Я загинув! — скрикнув Рафаель. — Тут сила божа! Я помру!

Він покинув здивованих учених.

— Обережно поставімося до цієї пригоди й не будьмо про неї оповідати в Академії, а то наші колеги глузуватимуть з нас, — сказав Планшетт хемикові після довгої павзи, підчас якої вони поглядали один на одного, не сміючи висловити своїх думок.

Обидва вчені були, як християни, що встають із своїх могил, не найшовши бога на небі. Наука? — Безсильна. Кислоти? — Чиста вода. Червоний поташ? — Зневажено. Вольтів стовп і блискавка? — Дві забавки!

— Гідравлічний прес розлетівся, як розмочена скибка хліба, — додав Планшетт.

— Я вірю в диявола, — сказав барон Жафе після хвилинної мовчанки.

— А я в бога, — відповів Планшетт.

Обидва були в своїх ролях. Для механіка всесвіт — машина, що вимагає робітника; для хемії, цієї диявольської науки, що все розкладає, всесвіт — газ, обдарований рухом.

— Ми не можемо заперечувати факта, — продовжував хемик.

— Проте, щоб нас утішити, пани доктринери створили цю туманну аксіому: безглуздо, як факт.

— Твоя аксіома, — відповів хемик, — звичайна нісенітниця, так мені здається.

Вони почали реготати і пообідали, як люди, що не бачили в чуді нічого, крім нового явища.

Повернувшись додому, Валентен почув холодну злість; він не вірив більше ні в що; його думки плутались у мозкові; вони миготіли й хитались, як у людини перед неможливим фактом. Він охоче повірив би в якусь хибу машини Шпіхгальтера; безсилля науки й вогню не здивувало його; але гнучкість шури, коли

всі руїницькі сили людські кинулись на неї, вразила Рафаеля. Цей незаперечний факт доводив його мало не до зомління.

— Я божевільний, — сказав він собі. — Хоч зранку я натщесерце, проте, не почуваю ні голоду, ні спраги; тільки в грудях палить якийсь вогонь...

Він знову поклав шагреньову шкіру в рямці, де вона була досі, і, окресливши червоним теперішній обрис талісману, він сів у своє крісло.

— Вже восьма година! — скрикнув він. — День проминув, як сон.

Він схилився на ручку крісла, підпер голову лівою рукою і сидів, заглибившись у ті похмурі, неможливі думки, таємницю яких взяли із собою засуджені на смерть.

— Ах, Поліно! — скрикнув він. — Бідна дитино! Є прірви, які не перелетіти коханню, яка б сила не була в крилах.

В цей час він ясно почув затамоване зідхання і впізнав через найзворушливіший привілей жаги дихання Поліни.

— О, — сказав він собі, — ось мій присуд! Коли б вона була тут, я хотів би померти в її обіймах.

На вибух сміху, голосного й радісного, він повернув голову до постели, і побачив крізь прозорі занавіски обличчя Поліни, що посміхалась, як дитина, щаслива з того, що вдався жарт; її прекрасне волосся розсипало тисячу буклів по плечах; вона була тут, як бенгальська троянда на купі білих рож.

— Я обдурила Жонатаса, — сказала вона. — Хіба ця постіль не належить мені, твоїй жінці? Не лай мене, любий мій: мені хотілось заснути тільки біля тебе, несподівано застати тебе. Пробач мені цю примху.

Вона промениста в серпанкові, виплигнула з ліжка, як кішка, і сіла на колінки Рафаелеві.

— Про яку ж ти прірву то казав, кохання моє? — сказала вона; на чолі їй позначився вираз турботи.

— Про смерть.

— Ти мені завдаєш болю,—відповіла вона.—Є певні думки, на яких ми, бідні жінки, не можемо спинятись: вони нас убивають. Чи це сила кохання, чи брак мужності — я не знаю. Смерть мене не лякає, — казала вона, сміючись.—Померти з тобою завтра вранці в останньому поцілункові — це щастя. Мені здається, що я прожила понад сто років. Що значить число днів, коли за одну ніч, за одну годину ми вичерпали ціле життя світу й кохання!

— Ти маєш рацію. Небо промовляє твоїми любимими вустами. Дай я їх поцілую — і помremo! — сказав Рафаель.

— Ну що ж. Помremo! — відповіла вона, сміючись.

О дев'ятій годині вранці світло проступало крізь щілини віконниць; неясне од серпанкових занавісок, воно падало на пишні барви килиму й шовкову меблю кімнати, де лежали закохані. Подекуди блистіла позолота. Сонячне проміння завмирало на м'якій пуховій перині, що її звалили пестощі кохання додолу. Повішена на великому овалному свічаді сукня Поліни виднілась, як туманний привид. Маленькі черевички стояли далеко од ліжка. Соловей уместився на лутці вікна; його тьохкання, шум несподівано розгорнених крильців підчас льоту розбудили Рафаеля.

— Щоб померти, — сказав він, кінчаючи думку, почату ві сні,—треба, щоб мій організм, механізм із м'яса й кісток, оживлений волею, яка робить із мене індивідуальну людину, потерпів якусь шкоду. Медики

повинні знати ті симптоми, що загрожують життю, і напевно скажуть,— чи я здоровий, чи хворий.

Він подивився на свою сонну жінку, що тяглася до нього головою, виявляючи й ві сні ніжну стурбованість закоханої. Розлягшись, як гарненька мала дитина, з обличчям, поверненим до нього, Поліна немов ще й досі дивилась на нього, протягаючи красиві губи, напіврозтулені рівним і чистим диханням. Од її маленьких, немов порцелянових, зубів, ще червоніші ставали свіжі вуста, де грала посмішка; рожевий колір обличчя був ще ясніший, а білина — ще біліша, ніж у найжагучіші хвилини кохання. Її люба, така довірлива, млосність додавала до чарів кохання дивну привабливість сонної дитини. Навіть найприродніші жінки підлягають вдень певним громадським умовностям, що сковують щирість душі; але сон немов вертає їх до життєвої безпосередності, що прикрашає ранній вік. Поліна, як дороге небесне створіння, в якого розум ще не ввійшов думкою в жести й не населив погляди таємницями, ні з чого не червоніла. Її профіль ясно виступав на тонкому батисті подушок; тонкі мереживні рюші сплутались із скуйовдженим волоссям і надавали їй задиркуватого вигляду, — вона заснула в хвилину пестоців, довгі вії прилягли до щоки, немов захищаючи зір од дуже яскравого світла чи помагаючи зосередити душу, коли вона хоче стримати повну й хвильову насолоду; маленьке біло-рожеве вушко, оточене купою волосся й відтінене на тлі малінських мережив, довело б до божевілля з кохання чи артиста, чи художника, чи якогось діда, а, може, і розум вернуло якомусь божевільному. Бачити кохану, коли вона спить, коли посміхається в безтурботному сні під вашим захистом, кохаючи вас навіть уві сні, — тоді, як створіння немов не існує,

протягаючи вам мовчазні вуста, які й ві сні нагадують про останній поцілунок; бачити жінку довірливою, напівголою, огорненою коханням, як покривом, цнотливу серед безладдя; захоплюватись розкиданим вбранням, шовковою панчохою, що нашвидку скинена напередодні, щоб догодити вам, розв'язаним поясом, який свідчить про безкінечну довірливість — хіба це не та радість, яку й висловити не можна?! Цей пояс — ціла поема! Жінки, яку оберігаєш, більше нема: вона належить вам, вона стала вами; зрадити її — це образити себе самого. Зворушений Рафаель глянув на кімнату, насичену коханням, повну спогадів, де світло набирало хтивих відтінків, знову звернув очі до цієї жінки, яка мала чисті, молоді форми, що була закохана, що найголовніше — належала йому вся почуттям. Йому хотілось би жити вічно. Коли його погляд упав на Поліну, вона відразу розплющила очі, немов проміння сонячне торкнулось до неї.

— Добридень друже! — сказала вона, посміхнувшись. — Який ти красивий, розбишаку!

В напівтемряві й мовчанці дві голови, позначені чарівністю кохання і молодости, утворювали одну з тих дивних сцен, що їхні хвильові чари належать тільки першим дням жаги, як наївність, чистота — дитинству. Та ці весінні радощі кохання, як і сміх нашого молодого віку, втечуть і житимуть тільки в спогадах або доводитимуть нас до розпачу або овіюватимуть нас якимись запорадними пахощами, залежно од примх наших таємних думок.

— Чому ти прокинулась? — сказав Рафаель. — Мені так приємно було бачити тебе сонною, що я плакав...

— І я теж, — відповіла вона. — Я плакала сьогодні, дивившись, як ти спав, але не з радости. Послухай

мене, мій Рафаелю. Як ти спиш, то в тебе подих не вільний: щось лунає в грудях, і це мене лякає. Підчас сна ти трохи сухо покашлюєш, зовсім так, як мій батько, що вмирає із сухот. Я взяла в шумі твоїх легень чудні прикмети цієї хвороби. Потім тебе трясла лихоманка, твоя рука була гаряча й вогка... Любий! Ти молодий, — додала вона, здригнувши, — ти міг би ще вилікуватись, коли б на лихо... Але ні! — скрикнула вона радісно. — В цім нема лиха: лікарі кажуть, що вона пошесна.

Вона обійняла обома руками Рафаеля, напилась його дихання тим поцілунком, в яких чується вся душа.

— Я не хочу жити старою, — сказала вона. — Померемо обоє молодими й полинемо на небо із жменями квітів.

— Коли ми зовсім здорові, ці плани завжди бувають, — відповів Рафаель, запустивши своїх пальці в волосся Поліни.

Але тут він так страшно закашляв тим важким і лунким кашлем, що йде немов з могили, що од нього блідне чоло хворих, що кидає їх, облитих потом, виснажених нервами, в лихоманку, що стомить спинний мозок і висушить жили. Блідий і приголомшений, Рафаель влігся, виснажившись, як людина, що втратила силу в останнім напруженні. Бліда й мовчазна, Поліна дивилась на нього непорушними очима, що поширшали із страху, і лежала, не ворухившись.

— Не будемо більше безумствувати, мій ангеле! — сказала вона, намагаючись схвати од Рафаеля ті передчуття, що її хвилювали.

Вона затулила обличчя руками, бо побачила огидливий кістяк смерті. Обличчя Рафаелеві стало сірувато-бліде й западисте, як череп, виритий з глибокої

могили для дослідження якомусь ученому. Поліна згадала про вигук, що вирвався напередодні у Валентена, і сказала сама собі :

— Так, є прірви, які кохання не переступить, але воно мусить поховати себе там...

Через кілька днів після цієї сумної сцени Рафаель раз уранці, у березні місяці, сидів у кріслі, оточений чотирма лікарями, які присунули його ближче до вікон і по черзі лічили йому пульс, мацали його, розпитували, немов і справді цікавились. Тлумачивши їхні жести й найменші зморшки на чолі, хворий стежив за їхніми думками. Консультація ця була для нього за останню надію. Ці верховні судді повинні були засудити його на життя чи смерть. Бо, щоб вирвати од людської науки її останнє слово, Валентен скликав оракулів сучасної медицини. Через те що він був багатий і відомий, то перед ним були всі три системи, між якими вагається людське знання. Ці три лікарі репрезентували всю медичну філософію, даючи розуміння про ту боротьбу, що точиться між спіритуалізмом, аналізою і ще якимсь насмішкуватим еkleктизмом. Четвертий лікар був Орас Біяншон, людина науки й великої будучини, може, найвидатніший із нових лікарів, мудрий і скромний представник працьовитої молоді, що готується взяти в спадщину всі скарби, зібрані за п'ятдесят років паризькою школою, що збудує, може, той пам'ятник, для якого минулі віки принесли стільки всякого матеріалу. Він, як друг маркіза і Растіньяка, уже ходив за ним кілька днів і допомагав відповідати на запитання трьох професорів, — часом він з'ясовував діагноз з якоюсь настирливістю, що, на його думку, виявляв сухоти легенів.

— Ви, без сумніву, дуже надуживали своїм здоров'ям, провадили розгублене життя. Ви захоплювались

розумовою працею! — сказав Рафаелеві один із трьох славнозвісних докторів, що його чотирикутна голова, широке лице, енергійна статурність немов свідчили про вищий геній, ніж у його противників.

— Після того, як три роки працював над великим твором, за який, може, ви візьметесь з часом, я хотів убити себе гульнею.

Великий лікар хитнув головою на знак вдовolenня і немов сказав: „Я був цього певен“. Цей доктор був славнозвісний Бріссе, голова органічної школи, послідовник Кабаніса і Біма, лікар позитивного й матеріялістичного розуму, що дивиться на людину, як на істоту обмежену, яка підлягає тільки законам власного організму, якої нормальний стан чи шкідливі аномалії можна з'ясувати очевидними причинами.

При цій відповіді Бріссе мовчки глянув на чоловіка середнього зросту з багряним обличчям, з горючими очима античного сатира, що, спершись спиною об куток амбразури, уважно розглядав Рафаеля, не кажучи ні слова. Схвильований і перейнятий вірою, доктор Камерістус, голова віталістів, поетичний захисник абстрактних теорій Фан-Гельмонта, бачив у людським житті вищий, таємничий початок, нез'яснимо явище, що глузує з ланцетів, обдурює хірургію, тікає од ліків фармацевтики, од алгебричних іксів, од доказів анатомії і сміється з наших зусиль, як те, недоступне й невідоме полум'я, що підлягає тільки якомусь божественному законові, що часто живе в тілі, хоч і засуджене нашими вироками, і часто кидає організми, які здавались найздоровішими.

Сардонічна посмішка блукала на вустах третього вченого, доктора Могреді, людини видатного розуму, але піроніста й насмішника, який вірив тільки в скальпель;

це не вадило йому згоджуватись і з Бріссе, що може померти і здорова людина, і визнавати разом з Камерістусом, що є життя й після смерти. Не приймаючи жодної теорії, він знаходив щось гарне в кожній, він казав, що найкраща медична система — це зовсім не мати її й додержуватись фактів. Панург школи, король спостереження, цей великий дослідник, великий насмішник, людина завзятих спроб, розглядав шагреньову шкіру.

— Я дуже хотів би стати свідком відповідности стискання шкіри з вашими бажаннями,— сказав він маркізові.

— До чого це? — скрикнув Бріссе.

— До чого це? — повторив Камерістус.

— А-а, ви таки в згоді! — відповів Могреді.

— Це стискання з'ясовується дуже просто, — додав Бріссе.

— Воно надприродне, — сказав Камерістус.

— Справді, — відмовив Могреді, набираючи поважного вигляду й вертаючи Рафаелеві його шагреньову шкіру, — огрубіння шкіри — це факт нез'ясований, хоч, проте, й природний, який ще з початку світу доводить до розпачу медицину й гарненьких жінок.

Розглядаючи трьох докторів, Валентен в жодному не побачив співчуття його мукам. Всі троє, мовчазні при кожній відповіді, байдуже мірили його поглядом і питали без жалю до нього. Почувалася недбайливість у їхній чемності. Через певність чи задумливість слова їхні були рідкі й такі в'ялі, що часом Рафаель вважав лікарів розгубленими. На всі небезпечні симптоми, існування яких доводив Біаншон, раз-у-раз один тільки Бріссе відповідав: „добре, чудесно!“ Камерістус поринув у глибоку задуму; Могреді схожий був на комічного актора, що вивчає двох оригіналів, щоб добре

передати їх на сцені. Лице Ораса, повне суму, виявляло глибоке горе й зворушеність. Він став лікарем ще дуже недавно, ще не міг стояти байдуже перед стражданнями та холодний перед смертним одром; він не вмів стримати тих дружніх сліз, що заважають людині ясно бачити та ловити, однаково, як генералові армії, сприятливі моменти для перемоги, не вслухаючись в стогони поранених. Знімаючи мало не півгодини, мовляв, мірку з хворого та його хвороби, як кравець — вбрання молодикові, який замовляє шлюбний наряд, вони сказали загальні слова, побалакали навіть про громадські справи; потім побажали перейти до Рафаелевого кабінету, поділитись думками і скласти вирок.

— Чи можу, панове, я бути підчас дебатів? — спитав Рафаель.

На цю фразу Бріссе і Могреді гостро запротестували і, не зважаючи на настирливу прозьбу хворого, відмовились обмірковувати хворобу, коли він буде з ними. Рафаель покорився звичаєві, думаючи, що він може пробратись до коридору, відкіль легко почує медичні суперечки, які зараз почнуть три професори.

— Панове, — сказав Бріссе, ввійшовши, — дозвольте мені висловити негайно вам свою думку. Я не хочу вам її ні накидати, ні слухати заперечень: по-перше, вона ясна й чітка, вона витікає з цілковитої схожості одного з моїх хворих на суб'єкта, якого нас покликано оглянути, потім мене чекають у лікарні. Важливість справи, що вимагає там моєї присутності, буде за пробачення, що я перший беру слова. Суб'єкт, що нас цікавить, також виснажений розумовою працею...

— Над чим же він працював, Орасе? — сказав він звернувшись до молодого лікаря.

— Над „Теорією Волі“.

— Ну, до біса, це величенький сюжет. Він стомився, кажу, через надмірність думання, через порушення режиму, через часте вживання дуже енергійних побудних засобів. Отже, збільшена діяльність тіла й мозку пошкодила функціям всього організму. Легко, панове, впізнати в симптомах його обличчя й тіла величезне роздратовання шлунку, нервоз великого симпатичного, загострену почуттьовість шлунку в галузі стискання під ребрами. Ви зауважили збільшення й випирання печінки. Нарешті, пан Біаншон завжди спостерігав погане травління у свого хворого й сказав нам, що воно відбувалося важко і з труднощами. Власно кажучи, коли шлунка нема, то людина загинула. Інтелект атрофовано, бо людина не перетравлює більше. Прогресивна зміна шлункової галузи, центру життя, порушила всю систему. Звідціль — постійний і пекучий вплив, безладдя захопило мозок через сплетіння нервів, відкіль і йде надмірне роздратовання цього органу. Тут є й мономанія. Хворий перебуває під владою *idée fixe*, — для нього ця шагреньова шкура справді стискається, хоч, може, вона завжди була такою, як ми її бачили; та чи стискається вона, чи ні — це не має значіння: цей шагрень* — для нього та сама муха, яку один великий візир бачив у себе на носі. Поставте негайно п'явок до шлункової галузи, заспокойте роздратованість цього органу, де зосереджується весь чоловік, держіть хворого в режимі — і мономанія припиниться... Я не кажу більш нічого докторові Біаншонові, — він повинен вловити суть і дрібниці лікування. Може, є ускладнення хвороби, може, дихальні органи також

* Гра слів. *Chagrin* має подвійний зміст: горе і шагрень.

роздратовані, та я гадаю, що лікувати орган травління найважливіш, найпотрібніш і нагальніш, ніж лікування легенів. Уперте вивчення абстрактних тем і дужі пристрасті викликали важливі перевероти в цьому життєвому механізмі, проте є ще час поправити його пружини: там ніщо не зіпсовано над міру. Отже, ви маєте змогу легко врятувати свого друга, — сказав він Біаншонові.

— Наш учений колега приймає дію за причину, — відповів Камерістус. — Зміни, так добре зауважені, є у хворого, та не від шлунку виникли поразки, скеровані на організм і мозок, як промені од тріщини в склі. Треба було удару, щоб пробити скло; хто цей удар зробив? Панове, життєвий початок, а рхе Фан-Гельмонта, вражено в нього; сама життєздатність у самій своїй суті пошкоджена; божественна іскра, тимчасовий розум, який править немов за звязок у машині й нагороджує волю, знання життя, перестав керувати щоденними явищами організму і функціями кожного органу; відціль усе безладдя, так прекрасно змальоване моїм ученим колегою. Рух ішов не од шлункової галузи до мозку, а од мозку до шлункової галузи. Ні! — сказав він, із силою вдаривши себе в груди. — Ні, я не шлунок, що став людиною. Ні, в цім же все полягає. Я не почуваю в собі сміливости сказати, що коли в мене гарний шлунок, то инше — формальність... Ми не можемо однести до однакової фізичної причини й однакового лікування важливі пошкодження, що виникають у різних суб'єктів, що серйозно занедужали. Жодна людина не похожа на иншу. В нас усіх особливі органи, по-різному побудні, різно живлені, здатні виконувати всякі місії й розвивати необхідні теми, щоб виконати невідомий нам лад речей. Частина великого цілого

що своєю вищою волею робить, підтримує в нас явища життєздатності, формується, очевидно, в кожній людині й робить з неї істоту, зовні обмежену, але таку, що в однім пункті існує за одне з безкінечної причиною. Отже, ми повинні вивчати кожного суб'єкта окремо, заходити в нього, визнавати, з чого складається його життя, яка його могутність. Починаючи з м'якої, вогкої губки й до твердості пемзи, є безкінечні відтінки. Ось людина! Між губчастими тканинами і лімфатичними конституціями та металічною силою м'язів у інших людей, що будуть довголітні, скільки помилок зробить єдина невблаганна система лікування виснаження занепадом людських сил, які ви вважаєте завжди роздратованими. Отже, тепер я хотів би лікування суто морального, глибокого вивчення інтимної суті. Шукатимемо причину хвороби усередині душі, а не тіла. Лікар — надхненна істота, обдарована особливим генієм, якому бог дав дар читати в людськiм житті, як пророкам — очі, щоб споглядати майбутнє, як поетові — відновляти природу, як музиці — поєднувати звуки в гармонічному порядку, зразок якого, може, там вгорі...

— Завжди його медицина абсолютистська, монархічна і релігійна, — пробурмотів Бріссе.

— Панове, — перервав Могреді, хутко заглушаючи вигук Бріссе, — не забувайте про хворого...

— Ось, одначе, до чого зводиться наука! — печально скрикнув Рафаель. — Моє лікування хитається між чотками і жменею п'явок, між ножем Дюпюїтрена і молитвою принца Гогенлое. На цій межі, що відокремлює факт од слова, матерію од розуму, Могреді сумнівається. Людське так і ні переслідує мене, скрізь Карімарі-Карімара Рабле: я хворий душевно

карімарі або хворий фізично карімара. Чи буду я жити, вони не знають. Принаймні, Планшетт відвертіший був, коли сказав: „Я не знаю“.

В цей момент Валентен почув голос доктора Могреді.

— Хворий — мономан! Ну, що ж, я згоден! — скрикнув він. — Але в нього двісті тисяч ліврів ренти; таких мономанів мало, і ми повинні, принаймні, казати їм свою думку. Що ж до визначення, чи шлункова га-лузь вплинула на мозок, чи мозок на його шлунок, — ми зможемо, мабуть, перевірити цей факт, коли він помре. Зробімо ж висновок. Він хворий — факт незаперечний. Його треба якось лікувати. Киньмо теорії! Поставмо йому п'явок, щоб заспокоїти роздратованість нутра і невроз, в існуванні якого ми згодні, потім пошлем його на води — ми діятимемо відразу двома системами. Коли він хворий на легені, ми навряд чи врятуємо його... Отже...

Рафаель мерщій кинув коридор і знову сів у своє крісло. Незабаром чотири лікарі вийшли з кабінету. Орас виступив і сказав йому:

— Ці пани одностайно визнали негайно поставити п'явки до шлунка і провадити разом лікування фізичне й моральне. Спочатку режим, дієта, щоб заспокоїти роздратовання вашого організму...

При цьому Бріссе зробив похвальний знак.

— Потім режим гігієнічний, що керував би вашим моральним станом. Отже, ми одностайно радимо поїхати на води до Ексу, в Савойю, або до Мон-Дору, в Оверні, коли ви їх волієте; повітря й місцевість Савоїї приємніші, ніж у Канталі, та ви вибирайте на свій смак.

Тут у доктора Камерістуса вирвався жест згоди.

— Ці пани, — продовжував Біяншон, — визнали легке пошкодження в дихальному апараті, тому вони

погодились, що всі мої пропозиції були корисні. Вони гадають, що ваше лікування особливих труднощів не має і залежатиме од розумного вживання цих різних способів по черзі... і...

— І ось чому ваша дочка німа, — сказав Рафаель, посміхаючись і потягнувши Ораса до свого кабінету, щоб передати плату за цей безкорисний консилій.

— Вони логічні, — відповів йому молодий лікар. — Камерістус почуває, Бріссе розглядає, Могреді сумнівається. Хіба в людини нема душі, розуму? Одна з цих трьох основних причин діє в нас найсильніше і завжди в людській науці почуватиметься людина. Повір мені, Рафаелю, ми не виліковуємо, а тільки допомагаємо вилікувати. Між медициною Бріссе і Камерістуса ще стоїть медицина вижидальна; проте, щоб успішно вживати її, треба знати свого хворого не менш, як десять років. В глибині медицини покладено одречення, як і в усіх науках. Отже, постарайся жити розумно, спробуй поїхати до Савойї, а найкраще є і буде — завжди звіряйся на природу.

Через місяць, одного прекрасного літнього вечора повернувшись з гулянки, дехто з людей, що приїхали на води до Ексу, зібрався в залах клубу. Сівши перед вікном і повернувшись спиною до зібрання, Рафаель довго був один, захоплений однією з тих механічних мрій, підчас яких народжуються марева, чіпляються одне за одне і зникають, не прибравши форми. Вони проносяться в нас, як ледве обарвлені легкі хмаринки. Сум тоді приємний, радість огорнена серпанком і душа напівдримає. Поринувши в це почуттєве життя, Валеннен купався в теплій вечірній атмосфері, вдихаючи чисте запашне гірське повітря; він не почував ніякого болю й примусив, нарешті, замовчати грізну шагреньову

шкуру. Коли червоні барви заходу згасли на верховинах повітря посвіжішало, він встав, зачинивши вікно.

— Пане, — сказала йому одна стара дама, — чи не будете ви добрі не зачиняти вікна. Ми задушуємось!

Ця фраза вразила вухо Рафаеля гострим дисонансом; це було ніби слово, несподіване од тієї людини, на дружбу якої ми звірялись і яка зруйнувала солодку ілюзію почуття, показавши цілу безодню егоїзму. Маркіз кинув на стару байдужий погляд дипломата, покликав льокая і сухо сказав йому, коли той підійшов:

— Одчиніть вікно!

При цих словах недомисел раптом промайнув на всіх обличчях. Зібрання стало шепотіти, поглядаючи на хворого так виразно, ніби він учинив якесь страшне нахабство. Рафаель, що не цілком звільнився од своєї первісної юнацької боязни, почув сором; але він струсив свою непорушність, почув знову в собі енергію і спитав сам у себе про цю чудну сцену. Враз хуткий рух оживив його мозок, минуле стало перед ним, як виразне видіння, де причина почуття, що він навівав на інших, виявилась рельєфніше, немов жили на трупі, коли через штучне вбрикування натуралістів обарвлюються найменші розгалуження; він упізнав себе в цій картині, що пробігала перед ним, і простежив своє існування день за днем, думку за думкою; здивувавшись, він побачив себе похмурим і розгубленим серед цього сміхотливого світу, який завжди думає про свою долю, стурбованим через свою хворобу, неуважним до найнезначнішої розмови; він був осторонь од тієї хвильової дружби, що швидко зав'язується серед мандрівників, які не думають, звичайно, зустрітись знову, і такий байдужий до інших, як та скеля, що нечутлива ні до ласки, ні до злоти хвиль. Потім, користуючись

рідким даром інтуїції, він став читати в усіх душах: помітивши при світлі смолоскипа жовтий череп — сардонічний профіль старого, він згадав, що виграв у нього гроші і не запропонував реваншу; далі він помітив одну гарненьку жінку, до загравань якої він був зовсім байдужий; кожне обличчя докоряло йому за ніби нез'яснімі вчинки, вина яких завжди залягла в невидимій рані ображеного самолюбства. Він мимохіть зачепив всіх дрібних пустословних людей, що оточували його. І гості його бенкетів, і ті, кому він давав своїх коней, заздрили його розкошам; здивований з їхньої невдячливости, він не примушував їх більше принижуватись, а вони з того часу вважали, що їх зневажено, і обвинувачували його в аристократизмі. Досліджуючи отак серця, він розбирав найтаємніші думки; його огорнув жах од суспільства, його чемности та блиску. Як багачеві й людині вищого розуму, йому заздрили, його зневажали: коли він мовчав — це обурювало їх, зацікавлених; коли він був скромний, то здавався плохим цим дрібним та поверховим людям. Він одгадав прихований, але великий, злочин, в яким він був винуватий проти них: він тікав од суду цих посередніх людей. Повставши проти інквізиторського деспотизму, він обійшовся без них; на помсту за це приховане царювання всі вони інстинктивно з'єднались, щоб він почув їхню владу, щоб покорився їхньому остракізмові й переконався, що вони також обійдуться без нього. Його взяв жаль за таких людей,— він раптом здригнув, згадавши про ту слухняну силу, що одкидала перед ним тілесний покрив, оголюючи моральну суть, і він заплющив очі, щоб більше нічого не бачити. Несподівано чорна завіса закрила цю зловісну фантазмагорію істини, він став жахливо самотній,

як кожен, хто має могутність і панує. В цей момент він дуже закашляв. Замість почути хоч одне із звичайних і банальних слів, які, хоч і удавано, висловлюють якість співчуття у людей, випадково зібраного, доброго товариства, він слухав ворожі, нишком казані, вигуки і скарги. Люди навіть не хотіли гримуватись перед ним, може, через те, що він розгадав їх.

— В нього хвороба заразлива...

— Голова клубу мусить заборонити йому вхід до салону.

— Коли гарний догляд, то, справді, забороняється кашляти так дуже.

— Як людина така хвора, вона повинна не приїздити на води...

— Він мене вижене відціль!

Рафаель встав, щоб сховатись од одностайних прокльонів, і став гуляти по залах. Йому хотілось знайти захист. Він підійшов до однієї молодої вільної жінки, з якою він мав на думці чемно забалакати; але, коли він надійшов ближче, вона повернулась до нього спиною і зробила вигляд, що дивиться на танцюристів. Рафаель злякався, що за сьогоднішній вечір він уже скористався із свого талісману; він не мав у собі ні бажання, ні мужности почати розмову, покинув салон і сховався в біліярдні. Там ніхто з ним не забалакав, не поклонився йому, не кинув привітного погляду. Розум його, зроду спостерегливий, інтуїтивно одкрив йому справжню причину огиди, яку він викликав. Цей маленький світ, сам, може того не знаючи, покорявся великому закону, що керує вищим суспільством, — немилосерда мораль його розгорнулась цілком на очах Рафаеля. Обернувшись назад, він побачив цілком закінчений тип всього цього в Федорі. Він не міг знайти

симпатії до своїх страждань у цього суспільства, однаково як у Федори до свого сердечного горя. Вищий світ проганяє од себе нещасних, як дужа, здорова людина—хворобливий початок. Світ ненавидить страждання й нещастя, він їх боїться, як пошести, і ніколи не вагається між ними й пороками: порок—розкіш... Яке б не було величезне нещастя, суспільство зменшить його, висміє якоюсь епіграмою; воно малює карикатури, щоб звалити на голову скинених королів ті нещастя, які немов би йшли од них; суспільство, як римлянки в цирку, ніколи не жаліє вбитого гладіятора; воно живе золотом і знуцанням. Смерть кволим! ось гасло цієї своєрідної класи вершників,— воно заведене в усіх народів землі, воно чується скрізь од багатих, воно написано в глибині кожного серця, начинених розкошами й викоханих аристократією. Збирайте дітей до колежів! Це мініатюрний образ суспільства, але тим вірніший, що відвертіший і наївніший; він завжди дасть вам рабів, нещасних створінь муки, що перебувають між зневагою і жалістю: євангелія обіцяє їм небо. Зійдіть нижче по шаблях організованих істот. Якщо якийсь птах занедужав серед мешканців пташарні, інші б'ють дзьобом, обскубують пір'я і вбивають його. Світ, вірний цій хартії егоїзму, суворо докоряє нещасним, в яких є сміливість ображати свята і затьмарювати насолоди. Хто б не страждав тілом чи душею, хто б не мав потребу на гроші чи владу—він парія. Хай застається собі в пустелі! Коли він переступить межі її, то за ними зима, холод в поглядах, поводженні, словах, серці; щасливий він, коли не нарветься на образу там, де повинна б розцвісти втіха. Недужі, зоставайтеся собі на покинутих ліжках! Старі, будьте самотні біля своїх загаслих вогнищ!

Сердечні дівчатка безпосажні, мерзнуть собі з холоду або задушуйтесь із спеки на самотніх горищах. Коли світ терпить часом нещастя, то тільки для того, щоб перекраяти собі на вжиток, витягти вигоду, звалити на нього тягар, загнuzдати, накинути сідло, здертись на нього і зробити собі радість. Компаньйонки, коли в вас кашель, то будьте веселі, терпіть примхи так званої добродійки, носіть цуценят, змагайтеся з англійськими грифонами, розважайте, розумійте її, а потім мовчіть. А ти, король льокаїв без лівреї, нахабний паразит, кинь свою вдачу вдома; перетравлюй усе, що й господар, плач його слізьми, смійся його сміхом, вважай його знущання за приємність; якщо ж ти хочеш злословити на нього, то чекай свого падіння. Отак світ шанує нещасного,—він його вбиває або проганяє геть, зневажає або вихолащує.

Ці думки проносились у серці Рафаеля так швидко, як поетичне надхнення; він оглядався і почував зловісний холод, яким оточує себе суспільство, щоб одштовхнути нещасних,—цей холод охоплює душу ще лютіш, ніж вітер в грудні тіло. Він схристовив руки на грудях, притулився спиною до стіни і поринув у глибоку меланхолію. Він думав, як мало щастя дає світові ця жахлива статечність. Що це було? Розваги без вдоволень, веселощі без радости, свята без веселощів, розпуста без хтивости—словом, паливо в каміні або попіл без іскринки полум'я. Коли він підвів голову, то побачив, що він сам,—грачі розбіглись.

— Щоб примусити їх обожнювати мій кашель, мені досить показати свою могутність! — сказав він про себе.

При цій думці він, захищаючись од світа, огорнувся зневагою, як плащем.

Другого дня його одвідав курортний лікар, ласкаво дивлячись і турбуючись про здоров'я. Рафаель почув радість од дружніх слів, з якими звертались до нього. Йому здавалося, що обличчя лікаря плохе й добре, що од буклів його перука віє гуманністю, що картатий одяг, збори на широких, як у квакера, штаних, черевики— все, навіть і пудра, що сипалась з його хвостика на трохи зігнену спину, виявляє апостольський характер, християнську милосердність і відданість людині, яка, дбаючи про своїх хворих, мусила була навчитись грати у віст і триктрак так добре, що завжди вигравала.

— Пане маркізе,— сказав він після довгої розмови з Рафаелем,— я, мабуть, розвію вашу печаль. Тепер я добре знаю вашу конституцію і скажу вам, що паризькі лікарі, великі таланти яких мені відомі, помилились що до вашої хвороби. Якщо не буде якогось випадку, ви проживете так довго, як Матусаїл. Легені у вас, як ковальські міхи, а шлунок позмагається із шлунком струся, але ж коли ви залишитеся серед гір, то важите дуже акуратно й швидко піти в святу землю. Пан маркіз зрозуміє мене в двох словах. Хемія довела, що дихання— це горіння людини; інтенсивність його залежить чи од приливу чи од розріжености горючої речовини, яку збирає особливий апарат у кожного індивідуума. У вас горючої речовини чимало; ви— пробачте на цім слові— пересичені киснем через палку комплекцію людей великої страсти. Вдихаючи гостре й чисте повітря,— а це прискорює життя у людей тендітних,— ви ще посилюєте горіння, без того дуже хутке. Отже, одна з умов вашого існування— це густа атмосфера стайні, долини. Так! для людини, заглиненої гнієм, життьодатне повітря на буйних пасовиськах Німеччини, в Баден - Бадені, в Тепліці. Коли у вас нема

огиди до Англії, то її туманна атмосфера заспокоїть ваш горючий стан, але наші води містяться на тисячу футів над рівнем Середземного моря,— це вам погибіль. Така моя думка,—сказав він, зробивши скромний жест,— я висловлюю її всупереч нашим інтересам, бо, коли ви мене послухаєтесь, ми матимемо нещастя зостатися без вас.

Якби не останні слова, Рафаеля обурила б удавана добродушність улесливого лікаря; та він був дуже спостережливий для того, щоб не вгадати з інтонації, жесту, погляду, його смиренно глузливої мови, доручення, яке, без сумніву, поклали на цю людину життєво-радісні хворі. Гульвіси з здоровими обличчями, нудьгливі старі жінки, мандрівники - англійці, крутихвістки, що втекли од чоловіків з коханцями — вони всі задумали вигнати кволого, недужого, сердечного вмираючого, що не міг, мабуть, ставити опору. Рафаель не odmовивсь од бою, знаючи, що його розважить ця інтрига.

— Якщо вам буде так прикро, коли я поїду,— відповів він лікареві,—то я послухаюсь вашої поради, залишившись, проте, тут. Із завтрішнього дня я накажу тут збудувати дім, ми зміним там повітря за вашим рецептом.

Зрозумівши гірку насмішкувату посмішку, що з'явилась на вустах Рафаеля, лікар обмежився тільки поклоном, не знайшовши й слова на відповідь.

Озеро Бурже — це розрита розлога гірська чаша. де блищить за сім чи вісім сотень футів над Середземним морем крапля води так синьо, як ніде на світі, Коли розглядати з верхів'я Дан-Дю-Ша озеро, то воно здається загубленим сапфіром. Ця красива крапля має навколо дев'ять льє і по деяких місцях п'ятсот футів глибини. Бути там на човні, серед тієї поверхні, під

чудесним небом, чути тільки хлюпання весел, бачити на обрії тільки оповиті хмарами гори, захоплюватись блискучими снігами французької Мор'єнни; переходити по черзі од гранітових скель, убраних в оксамит вереска або низьким чагарником, до радісних пагорків; з одного боку — пустеля, з другого — багата природа; як бідняк на обіді в багача: ця гармонія й ці контрасти і складають краєвид, де все величне, де все дрібне. Краєвиди гір змінюються через умови оптики й перспективи: ялина в сто футів здається вам очеретинкою, широкі долини — вузькими, як стежки. Це озеро єдине, де може звирити таємницю серце серцеві. Тут думають і кохають. Ні в яким іншому місці нема такої прекрасної згоди між водою й небом, горами й землею. Тут криється бальзам для всіх життєвих криз. Це місце береже таємниці страждань, втішає, знесилює і вкладає в кохання щось таке важливе, що жага глибшає й чистішає. Поцілунок тут величніший. Та найбільше це озеро спогадів: воно до них прихильне, воно надає їм барв своїх хвиль, свічада, де все відбивається. Рафаель переносив свій важкий стан тільки серед цього прекрасного краєвиду; він міг тут нічого не робити, стояти задумавшись, далеко од бажань. Після візиту лікаря він прогулявся на човні і звелів себе висадити на пустельній косі красивого пагорка, де розташувалось село Сент-Іносан. З цієї своєрідної коси зір охоплював гори Бюже, біля підніжжя яких тече Рона, й глибини озера; але відтіль Рафаель любив дивитись на протилежний бік, на задумливе абатство Гот-Комб, погребальне місце королів Сардинії, які лягли ниць перед горами, як прочани, що дійшли краю свого шляху. Легке і ритмічне хлюпання весел порушило мовчанку пейзажу і нагадало йому одноманітний голос ченців, що співають

псальми. Здивований зустрічю з туристами в цій частині озера, звичайно пустельній, огорнений ще мріями, він поглянув на осіб, що сиділи в човні, і впізнав на стерні стару даму, яка так жорстоко обійшлася з ним напередодні. Коли човен проминув перед Рафаелем, йому поклонилась тільки компаньйонка дами, бідна шляхетна дівчина, яку немов би він бачив уперше. За кілька хвилин він забув про туристів, що швидко зникли за косою. Раптом почулось шелестіння суконь і звук легких кроків. Обернувшись, він побачив компаньйонку. З її вимушеного вигляду він догадався, що вона хоче з ним балакати, і підійшов до неї. Років тридцяти шости, висока й худорлява, суха й холодна, вона була, як усі старі діви: вона зняквіла, і це ніяк не личило вже нерішучій, вимушеній, негнучкій ході. Разом стара й молода, вона виявляла певною гідністю поведження високу цінність, що надавала своїм скарбам і совершенствам. Крім того, в неї були скромні монастирські жести жінок, які звикли дорожити самими собою, без сумніву, для того, щоб не терпіти шкоди з кохання.

— Пане, ваше життя в небезпеці: не заходьте більш до клубу! — сказала вона Рафаелеві, зробивши кілька кроків назад, ніби вже її чесноту скомпрометовано.

— Але, пані, — відповів Валентен з посмішкою, — прошу вас, скажіть ясніше, коли ви зробили мені честь уже прийти сюди...

— Ах, — продовжувала вона, — без важливої причини, що приводить мене сюди, я б ніколи не наважилась наражатись на немилість пані графині, бо, коли б вона довідалась, що я вас застерегла...

— А хто їй скаже, пані? — скрикнув Рафаель.

— Це так! — відповіла стара діва, кидаючи на нього тремтливий погляд сови, що сіла на сонці. — Але

подумайте про себе, — додала вона. — Кілька молодиків хочуть вас прогнати з вод і обіцяли викликати вас на дуель, примусити вас битись.

Голос старої дами пролунав у далені.

— Пані, моя подяка... — сказав маркіз.

Його захисниця вже зникла, почувши голос своєї господині, яка знову верещала на скелях.

— Сердечна дівчина. Нещасні розуміють і допомагають один одному, — подумав Рафаель, сідаючи біля стобура дерева.

Ключ до всіх наук — це безперечно знак запитання; більшості великих одкрить ми завдячені слову: „як?“ І, може, життєва мудрість полягає в тому, щоб питати себе з кожного приводу: „чому?“ Але це штучне передчуття руйнує, мабуть, наші ілюзії. Тому і Валентен, взявши, без якоїсь гадки про філософію, добрий вчинок старої діви за тему своїх мандрівних думок, побачив, що в ньому повно жовчі.

— В тім, що мене кохає компаньйонка, нема нічого надзвичайного: мені двадцять сім років, я маю титул і двісті тисяч ліврів ренти. Але ж її господиня, яка боїться води гірше за кішок, провезла її на човні повз мене, це ж дивно й чудно! Невже ці жінки, що приїхали до Савойї, щоб спати ховрашками і опівдні питати про ранок, встали сьогодні о восьмій годині, щоб випадково стрінутись, ганяючись за мною.

Незабаром стара діва із своєю сорокалітньою невинністю знов стала в його очах образом штучного й дражливого світу, образом дрібної хитрости, невдалої змови, хитро сплетеної інтриги попа чи жінки. Чи буде дуель байкою, чи його хотіли тільки налякати? Ці дрібні душі, обридливі й метушливі, як мухи, зуміли зачепити в нього самолюбство, збудити гордощі, зворушити

цікавість! Не бажаючи ставати їхньою забавкою, чи уславитись боягузом і розважаючись, може, цією маленькою драмою, він з'явився до клубу того ж вечора. Він стояв схилившись на мармуровий камінь, і був спокійний серед головної залі, стежачи за собою, щоб не дати ворогові ніякої зброї; але він розглядав обличчя й кидав до деякої міри виклик зібранню своєю обережністю. Як дог, певний своєї сили, він чекав бою непорушно, не гавкаючи даремно. Наприкінці вечора він пройшовся в гральній залі од входу до дверей біліярдні, біля яких він раз - у - раз поглядав на молодиків, що там грали. Обійшовши кругом кілька разів, він почув своє ім'я. Хоч балакали тихо, проте, Рафаель легко вгадав, що сперечались про нього. Нарешті, він уловив кілька голосно сказаних фраз:

— Ти ?

— Так, я!

— Брешеш ?

— Йдемо об заклад!

— О! Він піде!

Коли Валентен захотів довідатись, про що йде заклад і підійшов ближче, щоб вслухатися в розмову, з біліярдні вийшов високий і сильний юнак, з добрим обличчям, хоч погляд йому був упертий і зухвалий, як у людей, що спираються на якусь матеріальну силу.

— Пане!—сказав він спокійно, звернувшись до Рафаеля,— мені доручено повідомити вас про одну річ, якої ви, може, не знаєте: ваше обличчя і ваша особа не подобаються тут усім, і мені зокрема... Ви досить чемні і принесете себе в офіру для загального добра, гому, я прошу вас, не приходьте більше до клубу.

— Пане! такий жарт бував підчас Імперії по багатьох гарнізонах, але тепер його вважають за поганий тон,— холодно відповів Рафаель.

— Я не жартую,—відповів юнак. — Я повторюю, що ваше здоров'я може потерпіти дуже велику шкоду, якщо ви будете тут; спека, світло, повітря залі, суспільство — шкідливі вам.

— Де вивчали ви медицину? — спитав Рафаель.

— Пане! Я одержав ступінь бакалавра в паризькому тирі Лепаша, а ступінь доктора у Серіз'є, короля рапіри.

— Вам залишається тільки досягти останньої ступени, — відповів Валентен, — вивчіть кодекс чемности, і з вас буде справжній джентльмен.

В цей момент молодики, з посмішками й мовчки, вийшли з біліярдні. Інші грачі, зацікавившись цим, кинули свої карти, щоб подивитись на сварку, що для них була за розвагу. Рафаель, самотній серед ворожого натовпу, намагався бути байдужим і не зробити й найменшого промаху; але його супротивник попустивсь сарказму, образа в нього набрала їдкої й дотепної форми, тому він серйозно відповів йому:

— Пане, тепер не годиться давати ляпаса, але я не знаю такого слова, яким заплямувати поведінку таку підлу, як вашу.

— Годі! Годі! Ви порозумієтесь завтра! — сказало кілька юнаків, що кинулися між ними.

Рафаель вийшов із залі, — його вважали образником і він мусив був прийняти поєдинок біля бордоського замку на схилі маленької прогалинки, недалеко од недавно проторованої дороги, якою переможець міг поїхати до Ліону. Рафаель неминуче мусив був або не вставати з постели, або покинути Екські води. Курорт радів. Другого дня до восьмої години вранці Рафаелів противник, у супроводі двох секундантів і хірурга, перший приїхав на місце поєдинку.

— Нам буде тут дуже добре; чудесна погода для дуелі! — скрикнув він весело, дивлячись на блакить неба, на води озера й на скелі без найменшої думки про зневір'я до себе чи печаль. — Коли я зачеплю йому плече, то, напевно, покладу його в постіль на місяць, правда ж, докторе?

— Принаймні, — відповів хirurg. — Але залиште цю маленьку иву, бо інакше ви стомите руку й не будете добре влучати. Ви зможете вбити вашого супротивника, замість ранити.

Почувся шум екіпажу.

— Ось він, — сказали секунданти, побачивши незабаром на шляху дорожню колясу, запряжену в четвірку коней. Нею правили два почтальйони.

— Яка чудна маніра! — скрикнув противник Валентена. — Він приїздить на свою смерть у почтовому екіпажі...

На дуелі, як у грі, найменші дрібниці впливають на уяву дієвих осіб, що дуже зацікавлені силою удару. Тому юнак чекав якось стурбовано приїзду екіпажу, що спинився на дорозі. Старий Жонатас важко виліз перший, щоб допомогти Рафаелеві вийти. Він підтримував його старечими руками, турбувався про найменшу дрібницю, як коханець про свою коханку. Обидва вони зникли в стежках, що одділяли шлях од місця для поєдинку, потім з'явилися знову згодом: ішли вони поволі. Чотири споглядачі цієї дивної сцени дуже зворушились, бачивши Валентена, що спирався на руку слуги: він, блідий, виснажений ішов, як подагрик, схиливши голову й не кажучи ні слова. Можна б сказати, що це два старці, однаково розруйновані: один — часом, другий — думкою; в першого вік позначився на сивому волоссі, у молодого не було вже віку більше.

— Пане, я не спав! — сказав Рафаель своєму супротивникові.

Крижані слова й жахливий погляд, що їх супроводив, примусили здригнути справжнього зачинщика, він признавсь собі в неправоті й у душі соромився за свою поведінку. В позі, в голосі, жесті Рафаеля було щось чудне. Маркіз замовк, і всі теж мовчали, як і він. Тревога і напруженість дійшли краю.

— Є ще час, — продовжував він, — дати мені невелике вдоволення; дайте ж мені його, пане, бо інакше ж ви помрете. Ви ще покладаєте надію цієї хвилини на свою моторність, не одмовляєтеся од поєдинку, думаючи, що у вас переваги. Але я, пане, великодушний, я попереджую — перемога на моїм боці. Я володію грізною силою. Щоб не було у вас моторности, щоб затуманився вам погляд, щоб затремтіла вам рука й забилося серце, навіть щоб ви були забитий, — мені досить тільки цього схотіти. Та я не хочу вживати своєї сили, бо користування нею мені обходиться надто дорого. Ви не один помрете. Отже, коли ви одмовитесь пробачитись, то ваша куля впаде у воду цього водопаду, хоч ви й звикли вбивати, а моя влучить вам просто в серце, хоч я й не буду цілитись.

В цей час неясне гудіння голосів перервало Рафаеля. Кажучи ці слова, маркіз кидав на супротивника неможливо блискучий упертий погляд, він випростався, обличчя йому було байдуже, яку розгніваного божевільного.

— Хай він замовкне, — промовив юнак до одного із секундантив, — од його голосу мене нудить.

— Пане, перестаньте! Ваша мова ні до чого! — закричали Рафаелеві хірург і секунданти.

— Панове, я виконав свій обов'язок. Чи, може, цей юнак дасть якісь розпорядження!

— Годі! Годі!

Маркіз стояв непорушно, ні на хвилинку не спускаючи з очей свого супротивника Шарля, що через вплив, мало не магічної, сили, був як пташинка перед змією: він мусив був терпіти цей неможливий погляд, він його уникав, але безупинно до нього вертався.

— Дай мені води, мені спрага, хочу пити... — сказав він до того самого секунданта.

— Ти боїшся?

— Так, — відповів він. — Очі цієї людини горять і заворожують мене.

— Ти хочеш пробачитись?

— Вже пізно...

Обох супротивників поставили за п'ятнадцять кроків один од одного. Біля кожного лежало два пістолі і, за програмою цієї церемонії, вони повинні були двічі вистрелити, як хочуть, але після гасла секундантив.

— Що ти робиш, Шарле? — скрикнув юнак, що був за секунданта у Рафаеля. — Ти берешся за кулю, не насипавши пороху.

— Я мертвий... — відповів він пошепки. — Ви мене поставили проти сонця.

— Воно позад вас, — сказав йому поважно і врочисто Валентен, заряджаючи повільно свій пістоль і не турбуючись ні про подане вже гасло, ні про старанність, з якою супротивник цілився в нього.

Цей надприродний спокій мав у собі щось грізне, що захопило навіть почтальйонів, яких привела сюди жорстока цікавість. Чи граючись своєю владою, чи випробовуючи її, Рафаель балакав із Жонатосом і дивився на нього, коли вистрілив у свого ворога. Куля Шарля одламала гілку иви і рикошетом упала в воду. Вистріливши на вдачу, Рафаель влучив супротивникові в серце

і, дарма що юнак упав, він мерщій одшукав шагреньову шкуру, щоб поглянути, в що ж обійшлось йому людське життя. Талісман був не більший за маленьке дубове листя.

— Ну, чого ви там витріщили очі? В дорогу! — сказав маркіз.

Приїхавши того ж вечера до Франції, він одразу поїхав Овернською дорогою й прибув на води Мон - Дор. Підчас подорожі в нього в серці виникла одна із тих несподіваних думок, що спадають нам, як промінь сонця крізь густі хмари на якусь темну долину.

Сумне сяйво! немилосердна мудрість! Вона освітлює колишні події, одкриває помилки наші, не дає нам прощення перед самим собою! Раптом він подумав, що володіння силою, яка б велика не була вона, не дає ще вміння користуватися нею. Скіпетр — забавка для дитини, сокира — для Решільє, а для Наполеона підойма, щоб похилити перед собою весь світ. Влада залишає нас такими, як ми є, і овеличнює тільки великих. Рафаель міг зробити все, але він не зробив нічого.

На водах Мон - Дор він знову побачив той світ, який завжди тікав од нього так покvapливо, як тварини од одного із своїх, коли той впаде мертвий, вони це чують здалеку. Зненависть була взаємна. Остання пригода навіяла Рафаелеві велику огиду до світа. Тому він насамперед подбав знайти пристановище далеко од вод. Він інстинктивно почував потребу наблизитись до природи, до справжніх хвилювань, до рослинного життя, в яке ми так радісно поринаємо серед полів. Другого дня після приїзду він зібрався не так легко на верховину Сансі, одвідав горішні долини, напоєні повітрям куточки, невідомі озера, сільські хатки Мон - Дор, яких гостра і дика принада починає приваблювати пензлі наших

художників. Часом там подибуєш чарівні пейзажі, граційні і свіжі, що дуже одрізняються од похмурого краєвиду сумних гір. Приблизно за половину льє од села, Рафаель опинився в однім місці, де природа, жартівлива і радісна, як дитина, немов би з насолодою ховала свої скарби; побачивши це мальовниче й наївне пристановище, Рафаель поклав собі тут оселитись. Життя повинно було йти спокійно, вільно, плідотворно, як у рослини.

Уявіть собі перевернений конус, але гранітовий і широко вигнутий, як лоханка з краями, щербатими од вибагливих звивів: тут тераси рівні, без рослинности, голубуваті; по них сонячне проміння сковзається, як по свічаді; там скелі, побиті розколинами й зморщені од рівчаків, з них звішуються великі шматки лави, що ось - ось впадуть, повільно підточені дощовою водою,— вони часто завінчані кількома низькими деревцями, злученими вітром; потім і тут, і там темні й свіжі бескеди гір, підносять або букети каштанів, таких високих, як кедри, або жовтуваті гроти з розтуленою чорною й глибокою пащею,— вони обведені тереном, квітами, оздоблені зеленою смугою. В глибині чаші, може — колись кратеру вулкану, було озеро; його чиста вода блистіла, як алмаз. Біля глибокого басейну, оточеного гранітом, ивами, півниками, ясенами й тисячами запашних рослин, що якраз були в цвіту, розляглась прогалина, така зелена, як англійські луки; тонку й красиву траву орошувала вода, що цідилася крізь щілини в скелях, її вгноювало рослинне бадилля, що його буря безперестанно змітала з високих верховин на дно. Озеро, неправильно порізане, як вовчі зуби чи фістони сукні, було площею в три арпани* залежно од того, як

* Арпан = 30 - 51 арам, а ар = 100 кв. метрів.

близько надходили скелі й вода, прогалина мала од одного до двох арпанів завширшки; по деяких місцях ледве пройшла б корова. Вище рослинности не було. Граніт у повітрі набирав найдивніших форм і огортався туманними відтінками, від яких високі гори стають похожі на небесні хмари. Проти м'якого краєвиду прогалини ці гори й лисі скелі були дикими, безплідними образами суму, примушували лякатися небезпечних лавин з такими вибагливими формами, що одну із скель названо Капуцином, — така була вона похожа на ченця. Іноді гострі голки, сміливі шпилі, повітряні печери по черзі освітлювались, залежно од руху сонця чи примх атмосфери, вони набирали золотого кольору, обарвлювались пурпуром, ставали чи яснорожеві чи тьмяні чи сірі. Ці верхів'я являли собою мінливі краєвиди, райдужні, як переливи голубової шийки. Часто між двома хвилями лави, немов розрубаної сокирою, падав дивний промінь ранішньої чи вечірної зорі на саму глибину цієї веселої корзинки; він іскрився у воді басейну, як золотава смуга, що проступає крізь щілини віконниць в еспанській кімнаті, дбайливо зачиненій під час сіести. Коли сонце проходило над старим кратером, наповненим водою через якийсь допотопний переворот, то скелясті боки нагрівались, колишній вулкан займався, од швидкого нагрівання зерно прокидалось, рослини запліднювались, квіти фарбувались, і плоди виспівали на цім маленькім незнанім куточкові землі. Коли Рафаель прийшов сюди, він побачив багато корів, що паслися на луках; зробивши кілька кроків до озера, він побачив у тім місці, де смуга землі була найширша, скромну гранітсву хатинку, вшиту шальовкою. Дах хати, що так личила до місця, прикрашався мохами, плющем та квітами, — про глибoku старовину все це казало.

Кволий струміль диму, якого птахи вже не боялись, впливав з напіврозруйнованого бовдура. Біля дверей між двома величезними козолістами, червоними од запашних квітів, стояв великий ослін.

Стіни ледве показувались під виноградними лозами, під гронами троянд і жасміну, що росли, як попало, на волі. Не дбаючи про цю прикрасу полів, мешканці ніяк не турбувались про неї й залишали природі її незайману й чарівну грацію. Пелюшки, розвішені на кущі порічок, сушились на сонці. На терниці дрімала кішка, а під нею, серед картопляного лушпиння, лежав жовтий, недавно вичищений, казан. З другого боку хати Рафаель помітив ограду із сухого терну, щоб кури не робили шкоди в саді й на городі. Світ немов кінчався тут. Це житло було, як пташині кубелечка, майстерно приліплені на виімці скелі. Разом мистецтво й недбайливість! Це була наївна й добра природа, справжнє село, тільки поетичне, бо цвіло воно за тисячу льє од нашої прилизаної поезії й ніяк не було похоже ні на яку думку; виходило воно тільки із себе самого, — справжня перемога випадку. В той момент, як Рафаель туди прибув, сонце кидало проміння з правого боку на лівий і сяйво падало на барви рослинности, рельєфніш виділяло або причепурювало чарівність світла, контрасти тіни, жовто-сірувате тло скель, всякі відтінки зеленого листя, голубі, червоні або білі маси квітів, повзучі рослини та їхні дзвінки, песливий оксамит моху, пурпурові грона вереску, а особливо свічадо прозорої води, де точно відбивались гранітові верховини, дерева, дім та небо. На цій чарівній картині все мало свій колір, од грайливого блисняка й до гущі жовтуватої трави, що сховалась у м'якій напівтемряві, — все там було гармонійне на погляд: і ряба корова

з блискучою шерстю і крижкі водяні квіти, що бахромою нависли над водою в оазі, де гуділи комахи, вбрані в блакить і смарагд, і коріння дерев, схожі на піскуваті коси, які завінчують безформену кам'яну купу. Теплі пахощі води, квітів і печер, од яких віяло пустельним життям, викликали в Рафаеля майже хтиве почуття. Величчя мовчазність гаю, може, забутого і в реєстрах податкового зборщика, порушилась раптом гавканням двох собак. Корови повернули голови до входу в балку, показали Рафаелеві вогкі морди і взяли знову жувати, безглуздо поглянувши на нього. Одна коза з козлям, повиснувши на скелях, як зачарована, заплигала й спинились незабаром на гранітовім плацу перед Рафаелем, немов запитуючи його. На гавкання собак вибігла величенька дитина, що стала, роззявивши рота; потім вийшов сивий старий дід середнього зросту. Ці дві істоти пасували до краєвиду, повітря, квітів та хатинки. Здоров'я переливалось через вінця в цій пишній природі, — і старість, і дитинство були тут прекрасні; словом, у всіх цих типах існування була первісна вільність у рухах, звичка в щасті, що суперечить нашим філософським чернецьким думкам, що вилічує серце од незвичайних пристрастей. Старий, дід належав до типів, улюблених мужнім пензлем Шнетца: це було засмагле обличчя з численними зморшками, що здавались жорсткими, з прямим носом, опуклими вилицями, повитими червоними жилками, як старий виноградний лист, гострими обрисами, усіма відзнаками сили, навіть там, де вона зникла; мозолясті руки, які хоч уже й не працювали, вкривала біла рідка шерсть; поза його, поза людини, справді вільної, давала почути, що в Італії він, може, став би розбійником через любов до дорогоцінної

свободи. В дитини, справжнього горця, були чорні очі, що дивились би, не моргаючи на сонце, смуглявий колір обличчя, чорняве розхристане волосся. Вона була моторна й рішуча, природна в рухах, як птах; одягнена дитина була погано: крізь дірки в одязі біліла свіжа шкіра. Обидва вони стояли мовчки, один біля одного, з однаковим почуттям, виявляючи на своїх обличчях вираз схожості життя, однаково лінивого. Старий зжився з дитячими забавками, а дитина — із старечим настроєм, ніби була згода між силою, що доходить краю, і силою, що ось-ось розів'ється. Незабаром на порозі дверей показала жінка, років тридцяти. Вона сукала на ходу. Це була овернка, в повному цвіту, радісна, з одвертим обличчям, білими зубами; обличчя овернки, стан овернки, очіпок і сукня овернки, опуклі груди овернки і такий самий говір; цілковите втілення країни: звички до праці, неуцтво, економія, сердечність — усе було тут.

Вона поклонилась Рафаелеві. Вони стали до розмови. Собаки замовкли, старий сів на 'ослін у сонячному місці, а дитина не одставала од матери, куди б вона не йшла, — вона мовчки прислухалась, розглядаючи чужого.

— Вам, люба тітусю, тут не страшно?

— А з чого ж страшно, пане? Коли ми засунемо прохід, хто ж зайде сюди? Ні, нам зовсім не страшно. Та, крім того, — сказала вона, пропускаючи маркіза до великої кімнати, — що б злодії взяли у нас?

Вона показала на почорнілі од диму стіни, на яких замість прикрас були малюнки, офарбовані в голубий зелений та червоний колір:— Смерть Кредитові, Страсті Христові й Гренадери імператорської гвардії, потім далі в кімнаті — старе оріхове

ліжко з колонками, стіл з покривленими ніжками, верстаки, діжка, сало, привішене до стелі, сіль у горшку, піч, а на карнизові — пожовклі, пофарбовані гіпсові фігурки. Вийшовши з дому, Рафаель помітив серед скель чоловіка з копаницею в руці, що, нахилившись, з цікавістю дивився на хатку.

— Пане, це мій чоловік, — сказала овернка з по-смішкою, звичайною для селянок. — Він працює на горі.

— А цей старий — ваш батько?

— Пробачте, це дід мого чоловіка. Оце, як ви бачите, йому сто два роки. І, знаєте, оце недавно він водив пішки нашого маленького хлопчика до Клермону. Він був кріпкий чоловік. Тепер у нього й роботи, що спати, пити та їсти. Він завжди грається з хлопчиком. Іноді хлопчик затягає в гори, і він іде таки.

Тоді ж Валентен надумав оселитися разом із старим і дитиною, дихати їхнім повітрям, їсти їхній хліб, пити їхню воду, спати так, як вони, взяти в свої жили їхню кров, — примха безнадійно слабого. Зробитись однією з устриць цієї скелі, врятувати свою ракушку ще на кілька день, одтягти смерть, — це було для нього вищим досягненням особистої морали, істинною формою людського існування, прекрасним ідеалом життя, єдиного життя, справжнього життя. Йому запала глибоко в серце егоїстична думка, що заглинула всесвіт. В його очах більше не було всесвіту, — всесвіт перейшов у його самого. Для хворих світ починається в головах і кінчається в ногах ліжка. Цей краєвид був ложем для Рафаеля.

Хто не стежив, хоч раз у житті, за рухами і вчинками комашні, хто не просовував соломинкою в єдину дірочку, через яку дихає білий петрик, хто не вивчав фантазій легкої бабки, хто не захоплювався тисячами

жилок, яскравих, як розетка готичного собору, що виступає на червонуватому тлі дубового листа, хто не споглядав з насолодою довгий час ефекти дощу й сонця на дахові з темних черепиць, хто не милувався з краплів роси, з пелюстків квіток, різноманітних обрисів їхніх чашечок? Хто не поринав у реальні, ліниві, заповнені, хоч і не доцільні мрії які, проте, наводять на якісь думки? Хто, нарешті, не жив, як дитина, лінивим життям дикуна, тільки без його роботи? Так прожив Рафаель кілька днів, без турбот, без бажань, почувавши себе краще: тривога його заспокоїлась, страждання притихли. Він здирався на скелі й сідав на шпилі, відкіль перед його очима розлягався розлогий краєвид. Там він залишався цілі дні, як рослина на сонці, як заєць у гнізді. Знайомлячись із життям рослин, із змінами неба, він стежив за розвитком всього життя землі, води, повітря. Він намагався перейнятися внутрішнім рухом природи і ототожнитись з її пасивною покорою, щоб підлягти деспотичному й захисливому законові, який керує інстинктивним існуванням. Він не хотів більше почувати тягар самого себе. Як колись злочинці, що врятовувались од гонитви, досягнувши до вівтаря, так і він хотів втекти до святилища життя. Йому пощастило стати невід'ємною частиною широкої й могутньої плодоносності: він освоїв переміни погоди, був у всіх щілинах скель, взнав вдачу і звичаї всіх рослин, вивчив водяне царство, його речовища й познайомився з животинами; нарешті, він так злився з цією одухотвореною землею, що до деякої міри збагнув її душу і ввійшов у її таємниці. Для нього безкінечні форми всіх царств природи були розвитком однакового існування, комбінаціями однакового руху, широким диханням безмежної істоти, яка діяла, думала, ходила,

росла, з якою він хотів разом рости, ходити, думати діяти. Він фантастично змішав своє життя із життям цієї скелі, він випустив коріння. Через це таємниче про-світлення, штучне видужання, похоче на ті добродійні маріння, що їх дає природа, як відпочинок од страждань, Валентен почував насолоду другого дитинства, що тяглось спочатку серед цього радісного пейзажу. Він ходив тут, одшукуючи всілякі дрібниці, беручись за тисячу справ, що з них жодної він не доводив до краю, забуваючи другого дня проєкти, задумані напередодні; безтурботний, щасливий, він вважав себе врятованим.

Одного ранку він залишився випадково в постелі до півдня, поринувши в перемішані сном і бадьорістю мрії, що надають фантастичну видимість реальним речам, а химерам — життєвий рельєф. Раптом, думаючи, що й далі марить, він почув уперше повідомлення про своє здоров'я, проказане хазяйкою їдо Жонатаса, що прийшов, як і що - дня, спитати її про це. Овернка думала, без сумніву, що Валентен ще спить, і не зменшила діапазону свого гірського голосу.

— Йдеться ні на краще, ні на гірше, — казала вона. — Ще цієї ночі він кашляв так, що міг оддати душу. Він кашляє й харкає, цей любий пан, — аж шкода. Я питаю себе й свого чоловіка, відкіль у нього сила так кашляти. Це аж серце розриває. Яка клята хвороба в нього! Йому зовсім погано. Я завжди боюсь, що найду його мертвого в ліжку коли - небудь вранці. Він блідий, їй - право, як восковий Ісус. Я ж бачу, коли він устає, його сердечне тіло худе, як сотня цвяхів. Та й чує він погано. Йому однаково, він бігає, ніби хоч одбавляй йому здоров'я. Правда, в нього є сміливість, — він не жаліється. Але, їй - богу, йому було б краще в землі, ніж на лузі, бо він терпить муки Христові. Я цього не

хочу, пане, це нам не на користь. Хоч би він і не давав нам того, що дає, я б любила його однаково: не в користі річ. Ах, боже мій! — казала вона далі. — Тільки парижани можуть слабувати на ці сучі хвороби. І де вони тільки їх беруть? Бідний парубок! Певно, що це гаразд не кінчиться. Ця лихоманка, як бачите, підкопує довбить, руйнує. Він про це й не думає; він нічого не знає, пане. Ні, нічого не бачить... Але не треба, пане Жонатасе, плакати. Треба сказати, що він буде щасливий, переставши мучитись. Вам би одправити молебен по ньому. Я бачила, як видужували од молебнів; та і я поставила б свічку, щоб врятувати такого плохого чоловіка, такого доброго, як те великоднє ягнятко...

Голос Рафаеля став дуже кволий для того, щоб його почули, тому йому довелось терпіти цю жахливу балаканину. Та, проте, нетерплячість примусила його встати і він з'явився на порозі дверей.

— Старий розбишако! — крикнув він Жонатасові. — Ти хочеш бути моїм катом?

Селянці здалось, що перед нею мара, і вона втекла.

— Я тобі забороняю, — сказав далі Рафаель, — турбуватись, хоч найменше, про моє здоров'я.

— Добре, пане маркізе, — відповів старий слуга, витираючи сльози.

— І ти дуже добре зробиш, коли однині не придитимеш сюди без мого наказу.

Жонатас покорився, але поперед, ніж піти, він кинув на маркіза відданий співчутливий погляд, в якому Рафаель прочитав свій смертний присуд. Збентежений, усвідомивши раптом своє справжнє становище, Валентен сів на порозі, схрестив руки на грудях і схилив голову. Зляканий Жонатас підійшов до нього:

— Пане...

— Геть! Геть! — крикнув на нього хворий.

Другого ранку Рафаель зідрався на скелі, сів у розщілині, вкритій мохом, відкіль він бачив вузьку дорогу, що йшла од озера до його житла. Внизу він побачив Жонатаса, що розмовляв знову зовернкою. Якась зла сила тлумачила Рафаелеві хитання головою, безнадійні жести, похмуру наївність цієї жінки й доносила до нього фатальні слова в бурханнях вітру й підчас мовчанки. Перейнявшись жахом, він заховався на найвищих гірських верховинах і був там до вечора, не маючи сили одігнати похмурих думок, що так сумно відкрились йому в серці, через те жорстоке співчуття, що виявляли до нього.

Раптом сама овернка несподівано стало перед ним, як тінь у вечірній тіні: через примхи поета він вбачав у її спідниці з чорними й білими смугами сухі ребра привида.

— Вже роса падає, пане любий! — сказала вона. — Коли ви залишитесь тут, то з вас вийде не що інше, як сухий плід. Час додому! Нездорово дихати росою, а ви до того ж, із самого ранку натщесерце.

— Громи небесні! — закричав він. — Стара відьмо, я наказую вам, щоб ви мене не займали, або я зникну звідціль! Досить вам уже рити мені могилу що - ранку, не копайте її ввечері...

— Могилу, пане? Рити могилу?! Де ж вона, та ваша могила. Я хотіла б вас бачити таким живучим, як наш дід, аж ніяк не в могилі. Могила! Ми ніколи не запізнаємось у могилу...

— Годі! — сказав Рафаель.

— Візьміть мою руку, пане.

— Ні.

Почуття, що його людина переносить — це жалість, особливо, коли він на неї заслуговує. Зненависть — то- нічний засіб; вона примушує жити, вона навіює помсту але жалість убиває, вона ще дуже знесилоє нашу не- силу. Це — біль, що стає улесливий, це — зневага в ніжності або ніжність в образі. Рафаель найшов у сто- літнього діда переможню жалість, у дитини — жалість цікавості, в жінки — метушливу жалість, в чоловіка її жалість користи. Але в якій би формі не виявлялось це почуття, воно завжди було насичене смертю. Поет з усього творить поему, жакливу або радісну, залежно від одбразів, що вражають його; його екзальтована душа одкидає м'які тони і завжди вибирає яскраві й гострі барви. Ця жалість викликала йому в серці жак- ливу поему скорботи й меланхолії. Він, звичайно не думав про щирість природного почуття, коли хотів наблизитись до природи. Коли він думав, що він один під деревом змагається з упертим кашлем, якого він ніколи не перемагав, а виходив розбитим із цього гріз- ного бою, він несподівано бачив блискучі й вогкі очі хлопчика, що ховався в густій траві, як дикун; хлопчик дивився на нього з дитячою цікавістю, де було одна- ково і глузування, і насолода, і ще якась цікавість, змішана з холодністю. Грізний вислів трапистів „Бра- те, час померти“! здавались завжди написаними в очах селян, з якими жив Рафаель; він не знав, чого він боявся більше — чи їхньої наївної мови, чи їхньої мов- чанки, — все в них йому заважало. Одного ранку він побачив двох чоловіків, одягнених у чорне, що стали блукати навколо, ніби нишком обнюхували та вивчали його; потім, удавши, що вони прийшли сюди прогу- лятися, вони звертались до нього з банальними пита- ннями, на які він відповідав дуже коротко. Він упізнав у

них курортного лікаря й попа, яких, мабуть, або послав Жонатас, або покликали хазяї, або притяг запах близької смерті. Тоді він побачив свою власну процесію, він почув співи попів, полічив свічки і бачив тепер тільки через креп всю красу цієї пишної природи, в глибині якої він думав знайти життя. Все, що досі віщувало довге життя, тепер пророкувало близький кінець. Другого ранку він поїхав до Парижу, доволі напившись меланхолійних і щиро-жалісних побажань, якими проводжали його хазаї.

Пробувши в дорозі цілу ніч, він прокинувся в одній з найвеселіших долин Бурбонне; місце й краєвиди кружляли перед ним, хутко пронесені, як туманні образи сна. Природа показувалась йому перед очима, жорстоко кокетуючи. То Алльє розгортала серед багатой перспективи свою прозору блискучу стьожку, то села, що скромно сховались у глибині щілин жовтуватих скель, показували шпилі своїх дзвіниць; то млини в якомусь вибалкові раптом з'являлись за одноманітними виноградниками. Скрізь миготіли веселі замки, сільця, повиснені на скелях, або дороги, обсажені величними тополями; на решті, Луара, з своїми алмазними смугами заблистіла серед золотистих пісків. Чарівність безкрайня! Природа, схвильована, жива, як дитина, ледве стримуючи кохання й плодоносність червня місяця, фатально притягала погаслий зір слабого. Він підняв жалюзі в своєму екіпажі і знову поринув у сон. Надвечір, переїхавши Кон, він прокинувся од веселої музики й опинився перед сільським святом. Почта була біля майдану. Поки почтальйони знову запрягали коней, він побачив танки радісного населення, завітчаних, вродливих, моторних дівчат, живих парубків, потім пики старих селян, чудно почервонілі з вина. Маленькі діти пустували, старі баби

розмовляли, сміючись,— все мало один голос, і вдоволення прикрашало навіть сукні й накриті столи. Майдан і церква мали щасливий вигляд, дахи, вікна, навіть самі двері села — ніби прибрались на свято. Як умираючі, що не терплять ніякого шуму, Рафаель не вгамував у собі похмурого вигуку й бажання наказати замовкнути скрипкам, знищити рух, заглушити крики, розвіяти це нахабне свято. Він ввійшов до свого екіпажу зовсім сумний. Коли він поглянув на майдан, то радість зникла, селянки почали тікати, і ослони спорожніли. На помості оркестри якийсь сліпий музика грав і далі на своєму кларнеті галасливе рондо. Музика без танцюристів, самотній дід з насупленим профілем, в мотлохові, із скуйовдженим волоссям, схований під холодком липи, був як фантастичний образ Рафаелевого бажання. Потоками падала одна з тих великих злив, що несподівано кидається з електризованих хмар червня місяця й несподівано зникає. Це було так природно, що Рафаель, подивившись на деякі білуваті хмари, понесені хутким вітром, не подумав навіть поглянути на свою шагреньову шкіру. Він знову забився в куток екіпажа, що незабаром покотився дорогою.

Другого дня він опинився удома в своїй кімнаті, біля каміну. Він наказав розпалити великий вогонь, йому було холодно. Жонатас приніс листи. Всі вони були од Поліни. Він одкрив не кваплячись перший і розгорнув його, ніби це була звичайна сірувата повістка зборщика. Він прочитав першу фразу:

„Поїхав.— Але це ж тікання, мій Рафаелю... Як? Ніхто не може сказати, де ти. А коли ж я цього не знаю, хто ж може знати...“

Не бажаючи читати далі, він байдуже взяв листи й кинув їх у камін, глянувши тьмяними, захопненими

очима на гру полум'я, яке корчило надушений папір, обуглювало, перегортало й роздирало на шматки.

Уривки скотились на попіл, дозволяючи йому розібрати початок фраз, слів, напівспалених думок, які йому приємно було розбирати в полум'ї, машинально розважаючись.

„Сидівши біля твоїх дверей... чекала... примха... Я покоряюсь... Суперниці... я! Ні... твоя Поліна... кохає... Виходить, більше нема Поліни. Коли б ти хотів мене кинути, ти б не розлучився зі мною... Вічне кохання... Померти...“

Ці слова викликали в нього ніби муки сумління: він схопив щипці і врятував із полум'я останній уривок листа.

„Я ремствувала, — писала Поліна, — але я не скаржилась. Кидаючи мене далеко од себе, ти хотів схвати од мене якесь важке горе. Коли - небудь ти, може, уб'єш мене, але ти дуже добрий для того, щоб примусити мене мучитись. Ну, не од'їзди так більше. Слухай. Я піду на найгірші муки, аби тільки бути біля тебе. Горе, яке ти мені завдаєш, вже не буде горе: в моєму серці ще більше кохання, ніж я тобі показувала. Я можу все перенести, тільки не це, тільки не плакати далеко од тебе й не знати, що ти...“

Рафаель поклав на камін рештки листа, почорнілі од вогню, потім знову несподівано кинув їх у камін. Цей папірець був дуже яскравий образ його кохання і його фатального життя.

— Піди, одшукай пана Біянсона, — сказав він Жонатасу.

Орас прийшов і застав Рафаеля в постелі.

— Мій друже, чи можеш ти мені зробити питво з невеликою дозою опія; що тримало б мене завжди

сонним, але так, щоб постійні прийоми цього питва не зробили мені шкоди.

— Нічого нема легшого,— відповів молодий доктор,— проте, доведеться, бути на ногах кілька годин на добу, щоб поїсти.

— Кілька годин?— сказав Рафаель, спиняючи його.— Ні-ні! Я хочу вставати тільки на одну годину, це— найбільше!

— Яка ж у тебе думка?— спитав Біяншон.

— Спати— це все ж таки жити,— відповів хворий.— Не впускай нікого. Нехай це буде навіть пані Поліна де-Вічнау,— сказав Валентен Жонатасові, коли лікар писав рецепта.

— Ну що ж, пане Орас, чи ще є надія?— спитав старий слуга в молодого лікаря, якого він проводив до ганку.

— Він може прожити ще довго і може померти сьогодні ввечері. В нього однакові шанси на життя і смерть. Я нічого не розумію,— відповів лікар, зробивши вираз недомислу.— Треба його розважати.

— Його розважати! Пане, ви його не знаєте. Він убив одного разу людину, навіть не охнувши. Ніщо його не розважить!

Рафаель кілька день був у забутті штучного сна. Через матеріяльний вплив опію, що її справляє він на нашу не матеріяльну душу, ця людина, з такою могутньою й діяльною уявою, зійшла на рівень ледачих животин, що ховаються по лісових пущах, як рослинні одкиди, не роблячи й кроку, щоб схопити легку-здобич. Він погасив навіть небесний світ,— день не проступав більш до нього. О восьмій годині він вставав, не маючи ясної уяви про своє життя; він вгамовував голод, потім відразу лягав знову. Холодний зморшкуватий час

приносив йому тільки неясні образи, тільки відомості, сві-
тотіні на чорному тлі. Він поховав себе в глибокій мов-
чанці, одмовившись од рухів і розуму. Одного разу
ввечері він прокинувся пізніш, ніж звичайно, і не по-
бачив поданого обіду. Він подзвонив Жонатасові.

— Ти можеш іти, куди хочеш,— сказав він.— Я тебе
зробив багатим, ти щасливий будеш під старість, але
я не дозволю гратися моїм життям. Як, нещасний?
Я почуваю голод. Де обід? Відповідай!

Жонатас посміхнувся із задоволеним виглядом: він
узяв свічку, світло якої тремтіло в глибині темряви ве-
личезних кімнат готелю, і повів свого пана, що знову
став машиною, широкою галереєю, одчинивши відразу
двері. Рафаеля, залитого світлом, осліпило, вразило не-
чуване видовище. Тут були його люстри, всі в свічках;
найрідші квіти з його оранжерії, майстерно розміщені;
стіл, блискучий од срібла, золота, перломутру, порце-
ляни, королівські страви оповиті паром, апетитні
блюда, які збуджували нерви піднебіння. Він побачив
своїх запрошених друзів разом із жінками, нарядними
й спокусливими, з голими шиями, відкритими плечима,
з завітчаними зачісками, блискучими очима — всі неод-
накової краси, всі — привабливі під своїм спокусливим
вбранням: в одній принадні форми тісно облягала ірланд-
ська жакетка, друга носила вільний андалузський баскін;
та — напівгола в убранні Діяни - мислівниці, ця — скромна
й закохана під костюмом пані деля - Вальєр, і всі одна-
ково п'янствували. В поглядах усіх гостей світилась
радість, кохання, насолода. Коли змертвіле обличчя
Рафаеля з'явилось у відчинених дверях, почувись рап-
тові вигуки, хуткі, яскраві, як проміння цього імпріві-
зованого свята. Голоси, пахощі, світло, жінки з про-
низливою красою вразили всі його почуття, збудили

його апетит. Чудесна музика, схована в сусідній залі,— залила гармонійним потоком цей п'янливий шум і завершила це чудне видіння. Рафаель почув, що його руки стиснула лоскотлива долоня жінки, свіжі білі руки якої обійняли його — це була Акіліна. Він зрозумів, що це картина не туманна й не фантастична, як миготливі образи його ледве обарвлених мрій,— він зловісно крикнув, зачинив відразу двері і скривдив старого слугу, вдаривши його по обличчі.

— Потворо! Ти, мабуть, дав присягу вбити мене! — скрикнув він.

Потім, ввесь тремтячи з небезпеки, якої щойно уник, він насилу повернувся до кімнати, випив велику дозу сонного питва і ліг спати.

— Що за чорт? — сказав Жонатас, встаючи. — Пан Біяншон же наказав мені розважати його...

Було біля півночі. В цей час Рафаель з якоїсь фізіологічної примхи, на диво і розпач медичних наук, сів красою сонний. Яснорожевий тон обарвляв його бліді щоки. Чарівне чоло, як у молоді дівчини, відбивало геніяльність. Життя квітло на цім спокійнім обличчі. Можна сказати, що це заснула дитина під матернім доглядом. Сон його був справжній сон: його рожевий рот випускав дихання рівне й чисте; він посміхався, перенесений, без сумніву, мрією в прекрасне життя. Може, він був столітнім дідом, може, його внуки жадали йому довгих літ, може, сидівши на дерев'янім ослоні, в сонячному світлі, під листям, він бачив, як пророк, з висоти гір, обітону землю, в блаженній далені...

— Ти тут!..

Ці слова, сказані сріблястим голосом, розвіяли туманні образи його сну. В світлі лямпи він побачив Поліну, що сиділа на його постелі, але Поліну, яка ще

покращала з розлуки й горя. Рафаель був приголомшений виглядом білого, як пелюстки водяної квітки, обличчя, обведеного довгим чорним волоссям, яке здавалось ще більшим у тіні. Сльози прокреслили на її щоках блискучу доріжку й повисли, ладні впасти при найменшому зусиллі. Вбрана в біле, із схиленою головою, ледве торкаючись ліжка, вона була тут, як янгол, що зійшов з неба, як видіння, яке одним подихом можна розвіяти.

— Ах! Я все забула!—скрикнула вона, коли Рафаель розплющив очі.—Мені бракує голосу, щоб сказати тобі: „я твоя!“ Так, моє серце повне вщерть коханням. Ах, ніколи, янголе мого життя, ти не був такий прекрасний. Очі твої мерехтіли блискавками... Але я все одгадала. Ти шукав без мене здоров'я, ти мене боявся... Ну, що ж...

— Тікай! Тікай! Кинь мене!—відповів, нарешті, Рафаель глухим голосом.—Але йди ж. Коли ти лишишся тут, я вмру. Хіба ти хочеш мене бачити мертвим?

— Мертвим?—повторила вона.—Хіба ти можеш умерти без мене. Умерти, коли ти такий молодий. Умерти, коли я кохаю тебе!? Умерти!—додала вона глибоким грудним голосом і схопила йому руки в божевільному пориві.—Холодні!..

Рафаель вийняв з підголів'я шматок шагреньової шкіри, крихкий і маленький, як листок барвінку, і показав його їй.

— Поліно, прекрасний образ мого життя, скажемо один одному „прощай!“—сказав він.

— Прощай!—повторила вона, здивувавшись.

— Так ось цей талісман, що виконував мої бажання і репрезентував моє життя. Дивись, що мені залишилось. Якщо ти ще на мене глянеш—я помру.

Молода дівчина подумала, що Валентен збожеволів. Вона взяла талісман і пішла шукати лямпи. Освітлена тремтливим світлом, що падав і на талісман, і на Рафаеля вона уважно вивчала і обличчя свого коханого, і останній шматок магічної шкіри. Бачучи Поліну, прекрасну з жаху й кохання, він не міг уже подолати своєї думки: спогади про пестоші, про маячні радощі жаги перемогли його душу, так довго сонну, і прокинулись, як згаслий вогонь.

— Поліно, йди сюди!.. Поліно!..

Жахливий зойк вирвався з горла молоді дівчини, очі їй поширшали; брови, силоміць стиснені неймовірним болем, з жаху розійшлись: вона читала в очах Рафаеля люте бажання, що колись було її славою; але в міру того, як зростало бажання, шкіра, стискуючись, лоскотала їй руку. Несвідомо вона побігла до суміжної залі й заперла двері на ключ.

— Поліно! Поліно!— кричав умираючий, побігши слідом за нею.— Я тебе люблю, обожаю, хочу тебе! Прокляну, коли не відчиниш! Я хочу вмерти з тобою.

З особливою силою, останнім проблиском життя, він вибив двері і побачив, як його кохана, напівгола, борсалась на канані. Поліна даремно намагалась розірвати собі груди і, щоб швидше накласти на себе руки, хотіла задушити себе шаллю.

— Коли я вмру, він житиме!— сказала вона.

Простоволоса, з голими плечима, в розхристаній сукні, із заплаканими очима, з палким обличчям, скручуючись у жахливому розпачі, вона була перед Рафаелем, сп'янілим з кохання, в тисячі красот, од яких він ще дужче замарив; він кинувся на неї так легко, як хижий птах, розірвав шаль і хотів схопити її в обійми.

Умираючий шукав слів, щоб висловити бажання, що спалювало йому всю силу, але тільки знайшлося стиснене хрипіння в грудях, що їхній кожен подих, прориваючись глибше, немов виходив із самої середини. Нарешті, не в силі стогнати, він укусив Поліні груди. З'явився Жонатас, зляканий до жаху криками, і спробував одірвати молоду дівчину од трупа, над яким вона скорчилась у кутку.

— Що вам? — сказала вона.— Він мій, я вбила його! Хіба не віщувала я цього?..

ЕПІЛОГ

— І що сталося з Поліною ?

— Ах, Поліна! Добре! Чи бували ви іноді тихого зимового вечора коло хатнього огнища, солодко поринувши в спогади кохання чи молодости, споглядаючи, як огонь проводить смужки по дубових дровах. Тут горіння обмальовує червоні клітинки дамок, там робить зайчики оксамит; пробігає блакитне полум'я, плигає, грається на палахкотливому тлі. Приходить невідомий художник, що користується цим полум'ям; з особливою майстерністю рисує він на одсвітах огню, фіолетових, пурпурових, обличчя, надприродне і лагідної ніжності; це раптове явище — випадок не повторить цього ніколи. Це — жінка: волосся їй розвиває вітер, профіль дихає радісною пристрастю: вона — огонь в огні. Вона посміхається, вона зникає, ви її більше не побачите. — Прощай, квітко — полум'я! Прощай, початок недосконалий, несподіваний, що прийшов надто рано або надто пізно для того, щоб стати прекрасним діамантом!

— Але Поліна ?

— Так ви не слухаєте! Починаю спочатку. Місце! Місце! Вона з'являється тут, царівна ілюзій, жінка, що проходить, як поцілунок, жінка жива, як блискавка, і так само прекрасно грайлива на небі; істота нестворена, вся — дух, вся — кохання! Вона втілилась в якесь

полум'яне тіло і для неї полум'я одухотворилось. Лінії форм такої чистоти, що ви сказали б, що вона прийшла з неба. Чи не сяє вона, як янгол? Чи не чуєте ви легкого шелесту її крил? Легше за птаха вона опускається біля вас, і суворі очі зачаровують; її тихе, але могутнє дихання тягне до себе з магічною силою ваші уста; вона тікає й приваблює вас, ви не почуваете більше землі. Ви хочете провести хоч один раз чутливою рукою, рукою мрій провести по цьому сніжаному тілі, скуйовдити волосся, поцілувати променисті очі. Туман сп'янює, чарівна музика полонить вас. Ви тремтите всіма нервами, ви весь — бажання, ви весь — страждання. О щастя невимовне! Ви торкнулись губ цієї жінки, — і раптом ви прокидаєтесь од жорстокого болю! Ах! Ах! Ви вдарились головою об ріжок ліжка, ви цілували стемніле, коричневе дерево, холодну позолоту, якусь бронзу мідного Амура.

— Ну, а Поліна?

— Ще! Слушайте! Прекрасного ранку, кидаючи Тур, один юнак сів на пароплав „Віль д'Анжер“; він тримав у своїй руці руку красуні. Отак з'єднані, ці двоє довго захоплювались над широкими водами Луари, білою постаттю, що так майстерно виникла з туману, як плід води й сонця чи як примха повітряної хмарки. То ундиною, то сільфідою ця текуча істота линула в повітрі, як незгадане слово, що миготить у пам'яті; вона проходила між островами, вона хитала головою через високі тополі; потім стала велетнем; тисячі згорток засяли їй на сукні; заблестів ореол, накреслений сонцем круг обличчя; вона плила над сільцями, над пагорками, немов забороняла пароплавові пройти біля замку Юсе. Ви сказали б, що це привид Прекрасної Дами хоче захищати свою країну од нападу сучасного.

— Добре, я розумію, це про Поліну! А про Федору?

— О, Федора! Ви з нею зустрінетесь... Вона буває в театрі Буффон, вона буде ввечері в опері, вона — скрізь. Це, якщо хочете, суспільство.

Париж, 1830 — 31

З М І С Т

	Стор.
Передмова	V
I. Талісман	3
II. Жінка без серця	80
III. Агонія	197
Епілог	298